

Рік VI.

Р. 1897 кн. VI.

Том XX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN
DER ŠEWCENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, VI B.

Band XX.

У ЛЬВОВІ, 1897.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ XX ТОМУ.

1. Галицьке боярство XII—XIII в., відчит Михайла Грушевського	с. 1—20
2. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія, написав Др. Іван Франко (кінець)	с. 135—202
3. Кілька віршів Івана Некрашевича, подав Олександр Лотоцький	с. 1—10
4. Miscellanea: а) Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства—1456 р., под. М. Грушевський; б) Бібліографічні рідкості, II, под. Др. І. Франко	с. 1—6
5. Наукова Хроніка: Огляд часописей за 1896 р. — Часописи видавані по-за Україною	с. 1—40
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 46)	с. 1—48
7. Від Редакції	с. 1—2

Inhalt des XX Bandes.

1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hrušewskýj	S. 1—20
2. Warlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss)	135—202
3. Einige Gedichte des Iwan Nekrašewiĉ, mitgetheilt von Alexander Lotoćkyj	1—10
4. Miscellanea	1—6
5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss)	1—40
6. Bibliographie	1—48
7. Redactionelle Notiz	1—2

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Buches.

Адреса Товариства: **Львів, Академічна 8.**
 Adresse der Gesellschaft: **Lemberg, Akademiestrasse 8.**

Рік VI.

Р. 1897 кн. VI.

Том XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VI Jahrgang.

1897, VI B.

Band XX.

У ЛЬВОВІ, 1897.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГАЛИЦЬКЕ БОЯРСТВО XII—XIII В.

Відчит М. Грушевського.

I.

Слово боярин не ясне що до свого початку, в усякім разі дуже старе і спільне з иньшими (полудневими) словянськими мовами. Очевидно, воно в основі своїй означає взагалі найвищу громадську верству, аристократію; тим самим усовуєть ся питання, чи з початку воно прикладало ся до земської аристократії, чи до старшої княжої дружини¹⁾: очевиднож, коли перша старша, то і до неї назва ся скорше прикладалась, а доперва пізнійше до дружини; в усякім разі дуже рано воно прикладаєть ся до „старішої“ дружини княжої, так що не всюди можна собі здати справу, про яку аристократію — княжу чи земську йде річ. Тут відбиваєть ся звязок, обмін, поспільний перехід тих двох суспільних груп. Дружина

Читано на зборах Товариства 21/I (2/II) 1895 р. Вибрано сю тему по часті з огляду на місцевий інтерес її, по часті — з огляду на те, що ся интересна тема в історичній літературі дося не була відповідно оброблена: досі головне місце займає уступ в розвідці проф. Дашкевича Княженіє Даніила Галицького (с. 23 і далі, переклад (без ноток) в V т. Руської історичної бібліотеки с. 65 і далі), багатий важними й справедливими увагами; деякі, більш або менш важні уваги про галицьке боярство знаходимо в монографіях Костомарова (Черты народной южнорусской истории — Монографіи т. I, переклад в II т. Р. істор. бібліотеки), Смирнова, Шаравевича, Линниченка (Черты изъ истории сословій). В недалекім часі має в Записках появи-тись спеціальна розвідка одного з їх співробітників до сьогож питання.

¹⁾ Див. про се Історію Київської землі с. 351.

княжа складалась з двох елементів: чужинців-вояків, що приводив князь з собою, і заступників громади; хіба тільки в самі початкові часи по підбитих землях земська громада і княжа дружина були відгорожені виразною, глибокою межою. І спеціально — аристократія земська, тубильна в значній мірі входила в княжу дружину так що ті дві верстви часами ніби зливалися, одна одну покривали; з того вийшла й така невиразність боярського імення. Явище се легко собі пояснити. З одного боку, князю дуже було корисно притягнути до себе в свою дружину „ліпших людей“ громади: вони мали великі засоби, значні двори служби, вплив у громаді, отже їх підпора значно зміцняла становище князя в громаді. З другого боку — мати в князі заручку було не останнє річчю для тих ліпших людей, земельних власників, капиталистів.

Взагалі княжий устрій у нас солідаризовав з економічною аристократією, що не тішила ся симпатіями ширшої людности і рада була мати собі денде підпору. А до того в княжій службі можна було побільшити своє майно і впливу придбати. Княжа служба не була невідгідна, се була справжня годівля (корм, кормлення¹).

І знову навпаки — прихожі чужинці, доробивши ся маєтку в тій службі, ставали властителями і переходили в верству земської аристократії.

Навіть в Київщині, на сїм великім шляху, де як ніде, невинний рух стояв серед дружинної верстви через переміну князів з різних княжих домів, що приходючи з своїх волостей на київський стіл, приводили з собою й свою дружину, — й тут ми можемо спостерегти присутність в дружині місцевого земського боярства, осілого і більш тривкого. Ми знаходимо й тут дружину, що має маєтності в землі, провадить господарство²); хтоб не були вони що до свого початку — чи бояре земські, що вступали до дружини, чи дружинники, що здобули собі маєтності, а проте з дружини не виступили — то є фактом, що вони привязані до землі, тримали ся різних князів, які лише на київській стіл приходять, і тільки з великої біди уступались з Київщини. В Галичині то мусяло бути ще в більшій мірі. Тут князі не мінялись так як в Київщині, цілих сто літ одна династія княжувала без перерви; тут,

¹) Кілька років тому в російській літературі велась жвава полеміка про значіння слова кормлення: деякі хотіли виводити його з керми, кермовати = правити, але текст Іпат. літ. с. 321 (како ны будет отец твой кормилъ и любилъ) рішучо промовляє за звичайним розумінням того слова.

²) Літописні тексти вказані в Історії Київ. землі с. 348.

очевидячки, більш як де княжа дружина могла осісти ся, закоренити ся, більш як де земське боярство могло злитися з княжим, чп краще — стати разом і княжим, а одночасно — збити ся в трівку і компактну групу, що міцно тримала ся сього становища в урядовій ерархії.

І в Київщині ми можемо помітити, як певні роди з діда батька служать в княжій дружині, ба навіть більше — ми бачимо певні уряди ніби в дідичному держанню: по батькови на той самий уряд приходить син, а часом і внук (розуміється — з перервами в часі). То раз у раз бачимо з найвищим урядом землі — київською тисячею¹⁾. Очевидно, певна родина, здобувши собі видатне урядове становище, затримувала його-й-передавала по змозі далі своїм потомкам, і то навіть входило в практику. Можна припустити, що т. зв. местничество московське, що мало своїм принципом право дітей на те ерархичне становище, яке здобув собі батько, ба взагалі предки, хоч розвинулось і сформувалось остаточно на московським ґрунті, в основі своїй йшло з давнішої, русько-державної організації.

Таке явище давнього нашого життя трудно собі витолковати инакше як знов таки тільки тим, що хоч дружина князя безпосередно була звязана з князем, від нього мала свій „корм“, свої уряди, але при тім старша дружина не була цілковито віддана на ласку й неласку князя: боярин здебільшого мав собі становище в громаді й по-за дружиною; князь приходив і виходив, а боярство — київське возмим, стояло собі та водило перед в громаді; і князь коли хотів собі його позискати, покористати з його громадського впливу, з його засобів, мусив давати йому відповідні місця в своїй дружинній ерархії.

В Галичині, правда, князі, сидючи з покоління в покоління без перешкод, могли би й не потрібувати так запомогити дружини, могли би ввійти в безпосередні зносини з громадами, поминувши боярську верству, але сього не зуміли зробити. Боярство й тут стояло між князем та громадою й усю урядову сферу зробило своїм монополем. І то так, що нарешті галицьке боярство поставило було собі метою — правити землею без князя, а в часах боротьби за княжий стіл, коли брали перевагу різні, часом і неприхильні

¹⁾ Істория Київ. землі с. 349. Гадка про дідичність урядів на ширшу міру була висловлена і навіть побільшена у Походіна Исследования VII с. 92 і далі.

боярству кандидати, боярство в своїх руках держало ціле урядоване, і князі неводею мусіли з тим мирити ся.

Я позволю собі ще навести одну пізнішу аналогію з устрою земель давнього руського державного права. В деяких землях в. кн. Литовського місцеві бояре мали монополь „держати волости“ своєї землі; в такому держанню сполучалась експлуатація державних маєтностей з виконуваннєм деяких державних функцій. Давніші сі волости роздавав не в. князь, а самі собі бояре укладали меж собою ті держави; по року держав кожний, і так ішли вони чергою; сліди такого порядку заховали ся і в Київщині, на початку XVI в.¹⁾ Сей порядок, дуже можливо, що є відгомонам князівсько-дружинного періоду²⁾; у всякім разі може він нам об'яснити, яким чином боярство галицьке могло часом незалежно від князя навіть держати в своїх руках уряди, а також — в які виразні, часом правні форми могла укладати ся монополь такого боярського урядовання.

По сіх загальних увагах перехожу до більш детального розсліду галицького боярства.

II.

Боярством в князівсько-дружиннім устрою звала ся старша дружина: втративши бояр, що відступили від нього, князь XII в. каже на своїх „дїтских“, себ то молодшу дружину: „а се будуть мої

¹⁾ В грамоті Київській землі 1507 р.: волости кїевскіє Кїяномъ держати, а иному никоу, а городки кїевскіє въ нашой воли: Кїяномъ будемъ давати, кому ся будетъ годити; в грамоті 1529 р.: а городки и волости кїевскіє Кїяномъ держати, а никоу иному: будемъ ихъ давати, кому ся будетъ годити (Акты зап. Россіи II. 34, 209). Таким чином давнійше волости (себ то не-міські округи) не залежали від волі в. князя. Знаємо, що бояре кїївські держали їх по року — див. витяги з XV—XVI в. у Любавського Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 242, 246 і XLIII; з їх видко, що в к. XV в. вже в. князь мішавсь в те роздаванне волостей; грамота 1507 р., очевиднож, підтвержує звичай давнійший. Порівн. Акты Зап. к. II с. 199: што бояре полоцкіи держатъ волостку Дрисецкую, по годомъ судятъ и радятъ. Про се див. В.-Буданова Христоматія по ист. рус. права II с. 57 (вид. 3), Ясинського Уставныя грамоты с. 116—7, Любавського ор. с. с. 293; останній каже, що бояре держали „колеєю“, але в його ексцерптах про се нема, хоч так мусило бути — виходить з комбіновання.

²⁾ В.-Буданов і за ним Ясинський (l. c.) бачуть тут слід „давнійшої власти старшого міста над його землею, і бояр звуть „земськими боярами старшого міста“. Такий лад відомий з давних часів тільки в Новгороді, а в нас скрізь держали міста і волости не земські, а княжі бояре.

бояре“ — він робить, іменує їх своїми боярами (Київщини)¹⁾. Так і в Галичині XII—XIII в.: боярство — то верства урядова, служебна. Ніде ми не знаходимо, щоб боярство виступало, як заступництво громади, відокремлене від урядової верстви. Хоч як самостійно воно виступало часом супроти князя, а все воно віставалося княжим. Першим актом князя виступає роздавання волостей „бояромъ и воеводамъ“²⁾. Очевидячки, ми маємо тут перед собою — в цих боярах і воеводах — тих самих „галицьких мужів“ XII в. (1153), що казали своєму князю Ярославу: „како ны будеть отецъ твой кормилъ и любилъ, а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“ (с. 321).

Виступає боярство з різними іменнями — бояре галицькі, мужі галицькі, часто — просто Галичане³⁾. Імя боярина уживається з трохи одмінними значіннями: часом воно обіймає цілу масу тієї служебної верстви (відрізняючи її від рядової дружини і народніх мас), тоді бояр видатніших літописець означає іменем „бояр великих“; іноді ж слово „бояре“ уживається в с'їм тіснішій значінню, прикладаючись тільки до вищих урядників, більш можних і впливових членів тієї верстви. Верства боярська в першій значінню була велика: літопись оповідає, що Ігоревичі вигубили їх з 500 люда; се число дехто уважав за побільшене⁴⁾, але може воно й не було таким, а як і побільшене, то в усякім разі число убитих було велике. З оповідання видно, що загинуло тут кілька „великих бояр“, а решта — то було те дрібнійше боярство, а такого в цілій Галичині дійсно могло бути сотки.

Велика просторонь ділила те дрібне боярство від „великих“ олїтархів, такого Доброслава, що хотів „вокняжити ся“ в цілій Галичині, хоч під номінальною властю князя, і тими „беззаконниками от племени смердьа“, що за надану їм волость в ноги кланялись Доброславу. Градація між боярством відповідала градації урядів і держав, що надавались боярам. З оповідання про кн. Во-

¹⁾ Іпат. с. 367. Далі цитати на сю літопись роблено самим означінням сторін.

²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 480: бояре галичкыи = Галичане, id. 483—4, 486; мужи галичкыи особливо в Київській літописі — напр. с. 442, 444—5, тут се = Галичане, с. 384—5 бояре = дружина = Галичане.

⁴⁾ Костомаров Монографії т. I вид. 1872 с. 245, Дашкевич ор. с. с. 25 відкидали сю звістку, уважаючи її за пізнішу дописку, але вона напевно належить основному тексту — див. мої Примітки до тексту Галицько—волинської літописі — Записки т. VIII (прим. IV) і звідки в моїх Розвідках і материялах ч. I.

лодимира Васильковича і Мстислава Даниловича довідуємось, що князь роздавав боярам не тільки міста, а навіть і села¹⁾. Про роздавання боярам сел для господарської експлуатації (як було пізніше з королівщинами) в Галичині, як і взагалі на Русі давній, не знаходимо відомостей; до того про такі села, що належали до князя, були осадами його, тут не може бути мови — такі села Володимир віддав своїй жінці; отже маємо роздавання боярам сел в державу на такій же основі, як роздавались міста — для зберання податків і виконування державних функцій. З такої невеличкої держави міг розпочати собі кар'єру малий галицький боярин. Він міг мати сю державу не тільки від самого князя, а очевидно — і від більшого боярина, що держав цілий більший округ і від себе міг роздавати менші: в згаданім вже оповіданню про Доброслава бачимо, що той від себе роздавав навіть такі більші держави як Коломия; Данило нічого не каже проти самого того роздавання, тільки ставить певні вимогання — давати „волоости“ не чужим боярам, а своїм, галицьким, а деякі — як сільниці коломийські зіставити до безпосереднього княжого розпорядження.

Велика, кажу, просторонь лежала меж таким боярином, що держав з другої руки маленьку „волость“, або був яким помічником при урядованню, і таким більшим, „великим“ боярином, що одержував цілі більші округи з великими містами, як напр. Судислав від кн. Мстислава здобуває разом з „чесною великою“ княжий стіл — Звенигород; як за часи Данила бачимо в одного ціле Понизе в руках, у инього — Перемищину (с. 413, 525), не кажучи за таку особу, як Володислав, що на короткий час засів на княжій столі в самім Галичу.

Верства боярська не замкнула ся в окрему касту. З літописи ми бачимо, що проходили туди люде і з низчих верств. Згадуючи про одного з „великих“ бояр, галицьких олітархів XIII в. — Доброслава, літопись зве его „судьичом“ і „поповим внуком“, иньшим разом кажучи за двох „беззаконників“ противної партії, що одержали від боярських олітархів Коломню, літописець пригадує, що були вони з племені смердя. Але як справедливо зауважено²⁾, сї самі докірливі згадки літописця про незначний рід показують, що на рід уважано, що „худородні“ бояре були рідкі. Вище я згадував, що і в Київщині видатніші роди одержували деякі уряди мов

¹⁾ Ипат. с. 592—3.

²⁾ Дашкевич с. 31.

спадщиною, — в Галичині боярство мало обставини ще більш відповідні до того, щоб уложити ся в компактну масу, в яку homo novus не без клопоту міг протиснутись.

Дорогою до того могла бути служба, урядованнє. З вище наведеної згадки довідуємось, що батько оліґарха був „піп“, батько — судия: очевидячки, письменний попович зробив собі карєру на судових урядах, почавши від ролі якого писаря-дяка, а своєму сину уторив дорогу між саму найвищу аристократію. Такі письменні дяки робили може карєру й частійше; при нагоді битви під Городком згадує літописець про смерть дяка Василя Молзи (с. 490) — видко, була то особа не послідня; дяків в ролі писарів ми стрічаємо ще й у XIV в. (напр. в грам. 1359 р.).

Щасливі обставини могли прискіпити карєру, поступаннє по урядових сходцях. Згадані вище „беззаконники от племені смердьа“ — Лазорь Домажирєч і Івор Молибожич одержали від боярської оліґархії Коломию. То було фактом дивним — на погляд столтника княжого Якова такі не варті були „і вотьнина (батьківщини, батьківської держави)¹⁾ держати“; були то, видко, пильні слуги боярського сторонництва, яких варто було нагородити й вище їх „вартости“ в урядовій єрархії — не дурно вони до землі кланяли ся дякуючи Доброславу (с. 525).

Сей епізод з тими беззаконниками незвичайно цікавий, бо викриває перед нами ті головні основи, на яких були оперті боярські рахунки. І так кожний передо всім має право на свою „вотнину“ — на ту державу чи уряд, який займав його батько. З другого боку була якась — оперта на роді, здібности, заслугі, може й заможности — певна черга для всяких урядів і держав, і кожний боярин уважав ся „вартим“ (достойним) певних, відповідних урядів. Се цікаво тим, що може нам об'яснити, яким чином, незалежно від княжої ласки, бояре могли собі держати найважнійші уряди: коли сей або той стояв на черзі, був „вартий“ того чи иньшого вищого уряду, з боку князя показало ся б скрайнею самоволею його поминути, а якому небудь меньшому кандидату віддати уряд.

¹⁾ Видавці Іпатської літописи уважали се назвою якогось села, але правдоподібнійша гадка (висловлена Нікітским в його „Очерку внутренней истории Пскова“ с. 279), що се вотьнина = батьківщина, див. грамоту Бенка старости галицького і снатицького 1398 р.: на своємъ селѣ на Толъмачи и Жюрковѣ на своєю вотиниѣ (Срезневскій Матеріали для словаря древне-русского языка, вотьнина). Тим самим відпадає толкованнє, дане проф. Дашкевичом (с. 31).

Оповідуючи про часи перед Ярославською битвою, літописець каже, що „бояре галичєстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху: Доброслав же вокняжилъ ся бѣ Судьичь, поповѣ внукъ¹⁾), и грабаше всю землю, и вѣшедъ во Бакоту все Понизье приа, безъ княжа повеления; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Черемышльскую мышляше одержати“ (с. 525). Прихильний Данилу літописець представляє се все тільки як „кормолу“ боярську, а в дійсности може воно й не було такою тільки: бачимо, що Данило нічого не каже, що вони ту чи иньшу округу взяли до держання, а тільки контролює, як вони роздають волости, та скаржить ся, що його розказу не слухають. Може бути, що те заволодіння Понизєм чи Черемичиною не було голою узурпацією, що бояре тут оперались на якісь рутині, якісь уставленій практиці. Бачимо ж, що Данило тільки причепившись до обопільних нарікань і денунциаций тих олігархів, усунув їх з тих урядів — „повелѣ я изымати“. Може то не була сама боязкість з боку Данила.

Коли таким чином припускаю я (як можливе) якісь певні права, що давало боярину його становище серед тієї боярської верстви, на певний уряд, незалежно від княжої ласки, я одначе у всякім разі не вивожу сього явища поза межі практики, звичаю: де їм урядами розпоряджав, роздавав князь; бачимо, що найповажніший уряд — тисяцького залежав від князя, і боярин Володислав, садячи на стіл галицький кн. Ростислава, від нього тисячу приймає (с. 527). В дійсности одначе цілий ряд менших держав роздавав певно не сам князь, а „великі бояре“: загальне боярство стояв в безпосередній залежності вже від них, і се розуміється давало ще нову підставу для сили і значіння такого великого боярина, він операвсь ще й на свою боярську клієнтелю.

III.

„Держання“ було ніби боярською спеціальністю; князь „годує“ (кормить) бояр, а синонімом корма є держання: „прия землю Галичєскую и розда города бояромъ и воеводамъ, и биаше корма у нихъ много“²⁾). Поділу урядових функцій в провінції-

¹⁾ Так поправляю я текст Іпат. л., про сю поправку див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи IV (Записки т. VIII і Розвідки т. I).

²⁾ Іпат. с. 514; тут одначе може бути й антитеза з дальшим: королевичъ же и Дьянишъ и Судиславъ изнемогаху голодомъ в градѣ.

яльній адміністрації в давній Русі ми не знаходимо (як і взагалі на тім ступні громадського життя вона не існує), тому такий „держитель“ (тогочасний термин)¹⁾ сполучав в руках своїх різні урядові функції — військові, судові, поліцейні, административні, а се все давало можливість майже необмеженого господарювання в краї. Що з такого господарювання бояре користали для егоїстичної користі, для збогачення свого, показують згадки літописи (правда — неприхильної до бояр) про „грабування“ земель: „бысть мятежь великъ в землѣ и грабежь отъ нихъ (бояр)“, Данило докоряє їм, що вони його не слухають і грабують (землю грабите, вар.: губите) і посилав на слідство свого печатника — „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ“ (с. 525—6). Податки і натуральні обов'язки людности в ті часи були вже, видно, досить значні і різнородні, і на сьому ґрунті легко могла розвивати ся боярська „грабежь“, а разом з тим — і будовання боярського богатства.

Я висловив вже гадку, що боярство як верства служебна злило ся в Галичині з земською заможною верствою. Бояре виступають як люде маючі, і особливо — як земельні власники; відомий текст — промова Володислава до бояр перемишльських: „братъе, почто смущаетеся? не сии ли избиша отци ваши и братью вашу, а инѣи имѣние ваше разграбиша, и дщери ваша даша за раби ваша, а отъчєстви вашими владѣша инии пришелци“²⁾ — тут бояре виступають з володінням не тільки рухомого майна, але невідільної челяді і нерухомих маєтностей, до того — дідичних (отчєствія); подібне ж виходить з оповідання про „парубка Добрыниного, его же лживый Жирославъ укралъ бѣ, и обличену ему бывшую про него же, погуби отчину свою“: тут також виступає челядь невідільна і дідична маєтність — „отчина“ (с. 493). Наведена вище аналогія Київщини показує, що такі звістки не повинні будити в нас жадного скептицизму, явище се цілком природне. А виходячи з сих звісток, можемо ми подібним способом розуміти й иньші звістки літописи: так знаходимо відомість, що Данило відібрав Пліснесько у Арбузовичів, збройною силою, і забрав там силу невідільників (великъ плѣнь прия); далі — знаходимо бояр з прозвищами місце-

¹⁾ Ипат. с. 524 (Дрогоичин).

²⁾ Ипат. с. 485; що говорить ся се до бояр, видно з того, що згадуєть ся за побитих їх родичів, а як раз перед тим сказано за масове побивання бояр Ігоревичами.

³⁾ Ипат. с. 491, 510, 513, 515.

вими — як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й — Климата з Голих гір: дуже можливо, що маємо тут назви їх володінь, маєтностей. А як взагалі не маємо жадного сліду роздавання таких земельних маєтностей на власність, або в яке небудь дідичне держанє, князями, то мусимо признати, що боярство було не тільки бюрократичною, а разом — господарською, властительською верствою.

Як заможне було видатнїйше боярство, показує оповідання літописи про двір Судислава, коло Галича: „Даниль же взя дворъ Судиславль, якоже вино, и овоща, и корма, и коний, и стрѣль, пристраньно видѣти“, так що військо Данилове збогатило ся здобичею (с. 506).

В сїм оповіданню цікава подробиця про той запас зброї — списів і стріл; потребу такого арсеналу не можна собі пояснити инакше, як тільки припустити істнування у бояр своїх збройних ватаг, своїй дружини. Такі факти відомі нам з иньших країв, знаємо напр. що видатнїйші бояре київські, переяславські мали свої дружини — дружині такого Свинельда завидувала навіть дружина самого київського князя, у такого Ратибора (потім тисяцького київського) бачимо також „дружину Ратиборову чадь“, що на иньшому місці зветь ся „отроками“¹⁾. В Галичині стрічаємо передовсім „людей“ того чи иньчого боярина — напр. людей Судислава (с. 506); поруч з тим можна поставити „гордых слуг“ перемишльського владики, в пишних убраннях, в вовчих і борсукових шапках (с. 528). Можна уважати за певне, що ми маємо тут не якусь домову челядь, а збройні купи, маленькі, а часом — може й значні дружини.

Але на таких особистих, надворних слугах не обмежувалось. Коли ми присадаємо, що бояре були, щоб так сказати; прирощеними урядниками, були начальниками більших округів, мали в своїх руках езекутивну власть, то мусимо припустити доконче істнування у видатнїйших бояр більших дружин, що вони удержували з доходів підвласного краю, а ті дружини знову були найближше звязані з особою такого свого боярина, від його безпосередно залежали, мабуть переходили з своїм боярином з уряду на уряд, і були його вірною опорою. „Полки“ галицьких бояр — „мужів галицьких“ дійсно стрічаємо в оповіданню про повстання проти Володимира (с. 445), і сї полки, розумієть ся, грали і в пізнїйших справах важну

¹⁾ Ипат. с. 34 (порівн. Воскр. I. с. 277) і 158—9.

ролю. Коли літописець, оповідаючи про похід, називає бояр, що ішли разом з князем, — очевидно, йде йому не про те, аби занотувати їх присутність; вся вага в тім, що боярин приводив з собою військо. Особливо виразно натякає про се літопись, оповідаючи про один з ранніх походів Данила: „бѣ вой Даниловѣ болши и крѣплѣйши, бяху бояре велиции отца его вси у него“; сам Данило володів тоді в значною волостю — Каменцем, але туди за ним попереходили бояре: „бояре не изневрѣшася, но идоша вси со княземъ Василкомъ въ Каменецъ“ ¹⁾). Очевидно, ті бояре мали свої дружини, і ними так Данила скріпили, що міг заімпонувати Лешкови.

IV.

Отже на основі аналізу літописних відомостей, за помочю аналогій, такі можемо зазначити головні підвалини сили боярства, а спеціально його верхів, „великих бояр“, галицької олігархії: багатство, а особливо — земельні маєтності, збройні дружини, компактність тієї верстви боярської й сполучена з тим практика, що забезпечала правильно ніби спадщиною відповідне становище в урядовій ієрархії, на останку — той зв'язок, який вязав менших бояр до „великих“ і забезпечав сим останнім вплив на рядове боярство — розумію роздавання другорядних волостей „великими“ боярами.

Опираючись на таку силу, міг собі галицький боярин бути пишним. От як оповідає літопись про в'їзд одного з олігархів — Доброслава: едучю Доброславу во единой сорочьцѣ (се до князя на послухання!), гордящу, ни на землю смотрящю, Галичанам же текущим у стремени его (с. 525). Розуміється, омкну було Романовичам від такої пири і зневаги, але трапляли ся річи і гірші, як розказана в літописи сцена, де боярин на пиру заливає вином з чаші Данилови лице, а той мусив то лише складати в серці своїм.

Коли зважимо все те, що становило силу боярства — не покажеть ся нам занадто сьміливою політична програма, яку виставило галицьке боярство в XIII в. — усунути цілком князя і заступити його боярською олігархією, або зіставивши за князем номинальну

¹⁾ Іпат. с. 487—8; в першій лінії ся звістка належить до волинських бояр, але се певно можна приложити і до галицьких.

власть, перейняти управу в свої руки. Одначе такі змагання у його розвивали ся і виясняли ся поволі.

До другої половини XII в., як справедливо зауважали, боярство галицьке нічим особливо не видаєть ся — княжа дружина, тай все. В часи боротьби кн. Володимирка з громадським, вічевим елементом, боярство виступає по стороні князя: сї два чинники не передчувають, що стануть незадовго один проти одного й не мають на гадці заховати собі союзника в громадї. Що більше — придушення віча, громади спільними силами князя й дружини в значній мірі приготувало ґрунт для конфлікту князя з дружиною: проти громадського чинника вони звичайно всюди тримались солідарно, як природні союзники; коли він вийшов з політичної гри, прийшов час звести свої рахунки самим союзникам. І от вже за часів Володимиркового сина і наслідника Ярослава боярство показує свою силу — в відомій історії з його нешлюбною жінкою Настаською. Бояре стали по стороні его шлюбної жінки, примусили князя їм покоритись (отца ти есмы яли), побили його приятелів — Чаргову чадь, Настаську спалили, а князя водили до присяги, що жити ме з жінкою добре. В звязку з сим стоїть дальше — що бояре порушили заповіть Ярослава, віддавши від стола його нешлюбного сина Олега. Нарешті — примусили кн. Володимира, причепившись, як і попереду, до його родинного життя, тікати з Галичини; літописець, оповідаючи, що сей князь „думи не любяшеть с мужми своими“, виявляє нам основну причину всіх сих боярських заходів: він хотів правити незалежно від бояр. І та нещаслива Настаська, і ся попадя, до якої вчепили ся тепер вони, (як на сей раз зауважив сам літописець) були тільки „причина перед очима“, а йшла справа про заховання свого впливу на державні справи. Настаська, очевидно, стояла в якомусь звязку з тиею „Чарговою чадю“, княжими приятелями (може її свояками), що мусили позбавити впливу боярство; тому ж, мабуть, не схотіли бояри й Олега. Попадя може теж мала якийсь вплив на те, що Володимир не припускав участі бояр в справах князівства; боярство, перейняте вже аристократичною пихою, могло дуже зразити неправну княгиню, котрій „не хотіли кланяти ся“. Вплив Романа, що підбивав бояр на Володимира, міг мати силу тільки вже на приготованім ґрунті незадоволення.

Право бояр на участь в державних справах було річею загально розповсюдженою, одним з принципів громадського устрою на Руси. Князь був вождем дружини, се була спілка, де справою кермував князь, але кождий спільник мав право знати, як справа

ведеть ся і в кождім випадку заявити свою згоду або незгоду. Не удало ся дружиннику переконати князя, або князь не хоче порозумівати ся з дружиною — дружинник кидав князя. „О собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“, кажуть бояре князю, коли він без них уложивши плян, закликає до участі, і відступають від нього (с. 367). Але не трудно було відступати на таким широкім боярським шляху, як Київщина, де вічно ішла боротьба між різними претендентами на стіл, в політичній ситуації вічно переміняло ся, вічно кипіло, і в рядах дружини був неустанный рух; що иньшого в таким зазубню, як Галичина, де боярство закоренило ся міцно, де не було ніякої боротьби князів-конкурентів і до иньшого князя мандрувати сьвітами дуже було прикро. Тож ділема — або вийти цілком з дружини або виперти самого князя. Галицьке боярство і починає ставляти своїх контр-кандидатів на княжий стіл.

Проти Володимира Ярославича боярство виставило Романа і підняло повстання, та що значна частина боярства тримала ся Володимира, опозиція виставила причиною його непоправне родинне житє і примусила тікати. Одначе Роман не міг удержати ся в Галичі, бо угорський король виступив проти нього, ніби піддержуючи Володимира, а властиво здобув Галичину для себе: посадив там сина Андрія, але при тім цілу управу зіставив в руках бояр — „даде весь наряд Галичанамъ“ (с. 445).

Та не вважаючи на таку вигідну позицію, боярство, бодай в части, не було задовольнене угорською зверхністю. Очевидно, національне почутє було ображене (пор.: Угре же вѣдающе лєсть галичкую, аже Галичане ищють собѣ князя руского — с. 447), бачимо се в ширших кругах Галичан, а було воно мабуть і між боярством; крім того не обходило ся певне і без прикростей від угорського війська і воевод; до того не все боярство могло користати рівно з того наряду. Літопись каже, що в конспірації не взяли участь ті, що їх сини і брати були закладнями в Угрів; може в дійсности були й інтересовані; досить, що бояре не виступили солідарно і лише частина їх виступила проти Угрів, тай то потайно і нерішучо. Претендентом виставлено сина популярного у галицького люда Івана Берладника, Ростислава; але з огляду на скріплені перед тим сили угорської залоги бояре не відважили ся піддержати його, і він загинув. Неприхильність галицького люда не зісталась тайною для Угрів, результатом були всякі прикрости та „многа насилья“, що побільшило незадоволення проти угорської зверхности і приготувало ґрунт для повороту Володимира.

Його місце, по смерті, заняв боярський кандидат Роман. Боярство, очевидно, сподівалось тепер бути панами. Одначе всевластна роля галицького боярства сьвіжим князям, видко, занадто давала себе відчувати. Роман зводить завзяту боротьбу з боярством, про котру, на жаль маємо лише пізнійшу звістку у Кадлубка¹⁾; відкинувши ті прикраси, в яких подана у нього ся звістка, годї не прийняти самого факта боротьби, може і з губленням і вигоняннем з землі противних бояр²⁾. Результатом було, що супроти Романа піднесено кандидатуру свояків — шваїрів небіжчика Володимира — Ігоревичів³⁾; в головах сїєї партії стояв син кормилиці Володимира, Володислав з братом⁴⁾, оден з головнійших проводирів боярської партії; ще за першого вигнання Володимира (за життя Ярослав), коли він жив у шваїрів якийсь час, міг Володислав ближе з ними зійти ся. Але проти Романа ся партія нічого не вдїяла, і Володислав з братом мусїли тікати. Доперва по смерті Романа виступають вони знову, і під їх впливом боярство прихилилось до Ігоревичів, відкинувшись від Романовичів (с. 481).

Та й Ігоревичі не могли погодити ся з боярською олігархією. В їх боротьбу, очевидно — за покликком самих бояр, умішали ся Угри⁵⁾, але знову зрадили собі люд „томительством“ своїм (с. 484). Результатом було, що Ігоревичі, покликані назад, задумали на чисто викоренити боярську партію і вчинили їм справжню криваву баню; по словам літописи, під час заданої їм різни загинуло 500 бояр, решта розбігла ся і пімстила ся потім, повісивши трох Ігоревичів (с. 486).

Ся боротьба і різні не зломали боярства. Навпаки, нещасливі проби з Романом і Ігоревичами вплинули на прояснення і дальший розвій тих задач і плянів, які собі ставило боярство, та на його з'єднання: коли доти стрічаємо ся тільки з партією серед боярства, що виступає проти князя в інтересах боярського вплива, тепер пе-

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 440—1.

²⁾ Порівняти наведену в дальшій нотці звістку, що Роман вигнав Кормиличів з Галичини.

³⁾ Приведоша Кормиличича, иже бѣ загналъ великый князь Романъ, невѣры ради: славяху бо Игоревича — с. 481.

⁴⁾ Пор. Іпат. с. 481 з с. 484; що не може тут бути инакша кормилиця лише Володимирова, се ясно, як зважити всі обставини — літопись не каже про неї нічого.

⁵⁾ Іпат. с. 483 — безаконіе галичкое и мятежь, пор. с. 484 — сгрѣшихомъ къ вамъ, кажутъ Галичане Игоревичамъ.

реважно бачимо ціле боярство, однодушне і зконсолідоване. Ріжних кандидатів на княжий стіл виставляє воно, за різні політичні способи бореться, але вони служать для бояр лише способами, не вносячи партійного розділу в їх круги, і їх фронт все звернений проти небезпечних для їх плянів Романовичів.

Проти Ігоревичів боярство оперлось на Угрів і прийняло князями Романовичів, але коли вдова Романова схотіла правити в імені дітей, бояре, під проводом Володислава, повстали і вигнали її з Галичини; очевидно, Володислав хотів іменем молодих князів сам правити з своєю партією, се було ясно: „Володиславъ княжится, а ятровъ мою (княгиню) вигналь“, каже угорський король. Він піддержав Романову удову і вернув її до Галича, але бояре ніяким чином вже не хотіли її. Одні вигоняють Романовичів, виставивши кандидатом Мстислава, Володиславу же, взятому невілньником в Угорщину, удалося перетягнути на свою сторону самих Угрів і досягнути нечуваного результату: за помочию угорського війська він сам окняжився в Галичі! (с. 489 — 1214 р.).

Однак се крок був занадто радикальний. Не кажучи про загальне обурення руських князів на поступок Володислава, польський князь Лешек теж звертає увагу короля, що „не естъ лѣпо боярину княжити въ Галичи“, і в результаті Галич передано королевичу Коломану, а Володислава увязнено. Се угорське володіння однак було досить добре для бояр: очевидно, і тепер, як і давнійше, вся управа під ним переходила в руки бояр. Місце скиненого Володислава заступає Судислав Судіч, що по нещасливій пробі свого попередника не сягав сам до княжого столу, задовольнявся номінальним характером угорської власти, що давала боярам іменем його „самим всю землю держати“, і тримається угорського правительства як найбільш вигідного для боярства (с. 489); свої відносини до Угрів він зміцнив, видавши доньку за угорського воеводу (с. 492).

Однак не вважаючи на угорську поміч, ся олігархічна партія не може удержатись на довго; правда, угорська поміч не була дуже значною, але в усякім разі показується при тім і слабкість сеї партії. Не можучи удержатись, боярство однак всякими способами обминає свого „отчича“ Данила: очевидно, як син грізного Романа і дідичий князь, він особливо не надавав для боярської політики, котру літописець добре характеризує — називати кого небудь князем, але самим землю держати (с. 525). Для того виставили вони і піддержували проти Данила Мстислава; коли вони посполчилися — сварили їх між собою (с. 498); уложили шлюб дру-

гої Мстиславни з угорським королевичом Андрієм і нарешті привели таки до передачі Галича сьому другому зятеви — угорському королевичу (с. 501), і Судислав взяв управу в свої руки (с. 506). Аж 1230 р. Данилу удало ся опановати на якийсь час Галич (с. 508), але зараз розпочали ся змови на його житє і сцени отвертої зневаги, як розказано в літописи (одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему (Данилу) чашею — с. 509). Коли бояри виставили против Данила його брата в перших Олександра, все боярство стало по стороні сього контр-кандидата: як оповідає літопись, вірними Данилу зістало ся лише 18 отроків з Демяном тисяцьким (с. 509). Коли Олександру не повело ся, Судислав двигнув Угрів, і Данила знову вибито з Галича (с. 510).

Одначе на сей раз стала ся незгода між боярством. Тим часом як Судислав в імени угорського королевича рядив в Галичі, значна частина боярства підняла ся проти сього оліґарха; деякі з бояр перейшли до Данила, і він операючись на них, розпочав на ново боротьбу. Смерть королевича примусила на останку Судислава полишити Галич Данилови. Але при першій неудачі Данила бояре виставляють нового контр-кандидата — Михайла Всеволодовича, по нїм — його сина Ростислава (с. 516). Користаючи з сїєї боротьби за княжий стіл, де Данило то діставав Галич, то тратив, до чого ще прилучив ся Батиїв нахїд, боярська оліґархія взяла цїлком в свої руки управу. Поки Данило перебував на чужинї, з страху від Татар, „бояре же галичстив Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держаху“; літопись про одного з оліґархів, Доброслава, каже, що той „вокняжив ся“ і „грабѣше всю землю“. Данило вважав себе настїлько слабим супроти сїєї боярської оліґархії, що дивлячись на їх самовольство „скорбѣше і моляшесѣ Богу о отчинѣ своей, яко нечестивымъ симъ держати ю и обладати ею“. Але йому знову поміг розділ в самім боярстві. Доброслав не помирился з другим оліґархом — Григорем Василевичом, „сам хотѣше всю землю одержати“ — зайняти місце *major domus* при особі князя, і став підбивати проти нього Данила, а той скориставши з сього, увязнив і Григоря і Доброслава¹⁾ (сей особливо далеко сягав в своїх боярських претензіях і був небезпечний); обоє сходять після того зі сцени.

¹⁾ В Іпат. кодексі: повелѣ его изымати, і так в обох виданнях літописи; але так читати не можливо по контексту. Хлібник, Погод, Ермолаєв. кодекси мають *я*; в Іпат. чи не було *его*, з чого легко могло вийти *его*?

Сей упадок трох видатнійших олігархів — Судислава, Доброслава і Григорія був чи не головною причиною ослаблення боярської партії. Разом з проводирями, певно, попадало багато і менших. Оповідуючи про дальші події, літописець говорить вже про недобитків боярства (останок Галичан — с. 526). Данило вже не вяжеться тепер з ними. „Грабительства нечестивыхъ бояръ“ взято під слідство. Боярські прихильники — владики галицький і перемисьльський мусіли тікати (с. 527). Рішуча перемога Данила над останнім суперником — Ростиславом під Ярославом була zarazom і кінцем боярської боротьби, їх змагань до обмеження княжої управи.

V.

Боярську політику 2-ої пол. XII і 1-ої пол. XIII в. таким чином можна звести до ось яких моментів: Бояри обстають за своїм правом участі в справах своєї землі. Опертись на чужу державу (Угрів) вони ще не відважуються і шукають пожаданих собі осіб зпоміж руських князів. Остра боротьба з ними сих облюбваних ними князів і навіть різні приводять їх до зневіри, вони беруться до иньшої політики: перекидати князями, маючи на поготові кількох кандидатів, неустанно сварячи їх між собою, а в разі потреби шукаючи проти них помочи у Поляків і особливо Угрів, а користаючи з сеї слабости князів, держати їх в руках і самим правити, одно слово — як каже літопис — того чи иньшого князем називати, а самим всю землю держати. При тім найбільш відважні пробували навіть часом правити землею без князя (Володислав); иньші годились з перспективою правити в імені Угрів, що тим і були добрі, бо задовольнялись номінальною властю (Судислав). Однак значна частина боярства чи не могла позбутись певних, національних традицій, чи може не хотіла з ними рішучо порвати з огляду на настрої народа, — не хотіла дати угорській власті закоренитись, воліла руського князя. В результаті з поміж тих руських князів, неважаючи на всі антипатії боярські, зміцнівся Данило Романович і опановав Галич рішучо, і боярство затихає, його далі не чути.

Не знати, в якій мірі боярство прогало свою справу. З цілої боротьби Данила з боярством бачимо, що поведився він з ним дуже обережно і обминав всяких поведів до його подражнення. Навіть при виразних докорах боярському „беззаконію“ Данило повздержу-

вався від острих репресій, нагінок, екзекуцій. Коли боярська партія не могла (десь в р. 1236—7) удержатись супроти симпатій народу до Данила і мусіла піддатись: „согрьшихомъ ти, иного князя держакхомъ“, він дає амністію: „милость получисте, паки же сего не сотвористе, да не в горьшая впадете“. Тільки скориставши з сварки Доброслава з Григорем рішивсь він їх обох увязнити, та по Ярославській битві, в свідомості своєї сили, велів на місці скарати на смерть взятого в неволю Володислава (с. 534). Будь що будь, Данила не можна посуджувати в занадто великій м'якості характеру (порівняти напр. його сувору пімсту над Болоховцями, або Звяглянами¹⁾), і сю його повздержність в поводженню з боярами треба толкувати політичним тактом — не дражнити боярства. Дуже правдоподібним здаєть ся, що скрутивши карки тим провідникам боярства, що занадто далеко, як на нього, йшли в своїх змаганнях, він більш уміркованим зіставив ту міру впливу на справи князівства, якої вони собі жичили, і відносини князівсько-боярські вернулись до тієї рівноваги, яка істнувала перед звістним конфліктом за часи Ярослава Осмомисла. Так принаймні можна судити по тому, що знаємо.

Але боярські олігархи свою справу програли. Чому? Як на причини можна вказати — на політичну зручність Данила, на той розділ, що став ся самим боярством (між угорським сторонництвом Судислава і иньшими, а потім між Доброславом і Григорем, уже з причини простої амбіції), на непопулярність у народа не-національної (угорської) політики.

Але була й глибоша причина: в боротьбі князя й аристократії симпатії народа звичайно стоять на стороні першого, і так воно було й у Галичі: Володимира Ярославича, коли він вернув ся до Галичини, „Галичкнии же мужи срѣтоша его с радостию, князя своего и дѣдича“ (с. 448); коли боярство проти Данила виставило Михайла Всеволодовича, „граждане любяхуть“ Данила: „подѣхавшу же ему подъ городъ, и рече имъ: о мужи градстии, доколь хочете терпѣти иноплемєнныхъ князий державу? Они же воскликнувшє рѣша, яко „се естъ держатель нашъ, Богомъ даный“, и пустишася яко дѣти ко отцю, яко пчєлы к матцѣ, яко жажюци воды ко источнику“, і боярська партія, не мігши повздержати народа, мусіла „зробити весєлу міну при злїй грї“ та піти на сей раз жаданнем народа.

¹⁾ Іпат. с. 526—7, 558.

Правда, при осуді тодішніх відносин ми мусимо бути дуже обережними що до тієї призми, через котру показує нам їх галицький літописець. Для літописця, горяче прихильного до князя, всі ті політичні змагання бояр були тільки одною коромолою „беззаконних“, „невѣрных“, „нечестивых“, „безбожных“ бояр супроти їх правовитого володаря¹⁾, і він не жалувє докірливих епитетів для видатніших їх проводирів²⁾; але для нас не обов'язковий той самий погляд, мусимо цінувати діяльність обох партій критерієм справедливості й загальної користи та відрізняти погляд княжих верств від погляду загалу. Коли напр. літописець каже, що потомкам Володислава прийшлося зле за претензії князівські свого батька, „вси бо князи не призяху дѣтии его того ради“, то ми не повинні ще собі ео ipso того осуду представляти осудом громадським. Але і незалежно від симпатій літописця, з самих фактів виходить дійсно, що боярська партія була непопулярна. Її підпирало вище духовенство (знаємо се певно за єпископів галицького і перемишльського³⁾), але нема найменшого сліду, щоб підпирала або симпатизувала їй народня маса. Тим і зрозумілою стає перемога князя над боярством.

Літописець і кн. Данило його устами дорікають боярству, що воно, взявши управу в свої руки, „грабить землю“. „Повелєня моего не творите, землю грабите“, закидає Данило Доброславу; по контексту можна думати, що мова йде про розтрачення княжих доходів (справа про володимирську сіль), але там, де грабовалися княжі доходи, розуміється, не обходилося без грабовання люду, і то було, певно, одною з головніших причин, що громада тягла за князем. Апетити княжі легше було задовольнити, ніж сїєї многоголової опіки, що вже з самого положення свого мала ще менше причин дбати, хоч би в своїх власних інтересах, про задоволення люду в своїй державі, ніж князь-отчич, інтересований тим, щоб своє князівство передати по собі дітям не зруйноване і по можності — з добрими відносинами до землі. Тож при всіх тяжких вадах княжої управи, земство мало причини вибрати „наряд“ свого „Богом данного держателя“ — князя-отчича, ніж безконтрольну управу боярської спілки, чи виключну, чи під номіналь-

¹⁾ Іпат. напр. с. 501, 515, 521, 525—6.

²⁾ Напр. Іпат. с. 499 (Жирслав).

³⁾ Іпат. с. 518, 527.

ною властю ефемерних князів, що не сподіваючи ся міцно опанувати землю, не журились будучністю, а в теперішности цілком залежали від бояр і в їх руках полишали дійсну управу землі. Се рішало в відносинах землі до князів і боярства і нарешті рішило й боротьбу боярства з князем-отчичем.

ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

старохристиянський духовний роман і його літературна історія.

Написав др ІВАН ФРАНКО.

(Конець.)

VI.

Наукові дослідни над змістом і жерелами повісти про Варлаама і Йоасафа. Увага Португальця Діога до Коуто про звязок між легендою про житє Будди і повістю про Варлаама і Йоасафа. Книга Бартелемі Сент-Ілера про житє Будди і відкрите Лябуле та Лібрехта, що повість про Варлаама і Йоасафа — се тільки християнська переповідка буддийської легенди. Доповнення до сего відкриття в рецензиях і працях Бенфеля, Макса Міллера, Кіпрічнікова, Веселовского, Ріс Девідса, Касселя і ин. Полеміка з поводу Римського Мартирольоґія в працях Коскена, Ральстона, Чезаре де Кора і ин. Книга Цотенберга і питанє про те, яким шляхом прийшла буддийська легенда до рук автора грецької повісти. Нові праці в тім напрямі Розена, Марра, Ольденбергга, Гоммеля, Ермітеджа Робінзона. Кунів огляд і дискусія над дотеперішніми поглядами і найновіші праці Макдональда та Жекобса.

Все те, що ми доси сказали про текст і розширенє повісти про Варлаама і Йоасафа, се тільки половина того, що чинить її літературню історію одною з найцікавіших частин всесвітньої історії літератури. Другу половину її інтересу ми бачимо в ході тої наукової праці, що не тільки звела до купи головну часть того, що ми подали в дотеперішніх розділах і до чого ми силкували ся й від себе докинути декілька подробиць провірених по силі нашої змоги, але надто кинула ясне світло на історичну основу нашої повісти і силкувала ся вяснити загадку: на яких жерелах опираєть ся оповіданє грецького тексту. Ми вже доси цитували більшину

тих праць, та тепер уважаємо потрібним оглянути їх в історичнім звязку, а се тим більше, що сей огляд крім своєї важности для вияснення загальної літературної історії повісти про Варлаама і Йосафа, цікавий і з методологічного боку, бо показує наглядно, як помалу ростуть наукові здобутки, з яких незначних зерен виростають, як довго нераз ті зерна лежать забуті та незапліднені, які ріжнородні соки сходять ся для їх запліднення і з якої маси дрібних відкрить, передчасних здогадів, помилок та спростовань складається кожний важнійший крок, що посуває наперед наше знанє. Оглядаючи ось тут сю наукову працю в єї дрібних і важнійших фазах я лишаю на боці ту єї частину, що відноситься до апологів. Майже кожний аполог має свою осібну історію і свою літературу; маючи намір присвятити Варлаамовим апологам цілу другу часть нашої студії ми лишаємо до того часу й огляд наукової праці над ними. Один аполог, знаменита „притча про ипорога“ в звязку з слов'янською переробкою звісною в рукописах пз. „Притча о богатыхъ отъ книгъ болгарскихъ“, оброблений мною в статі, що надруковано в XIII томі болгарського „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ пз. „Притча за едного рога и нейниятъ блъгарски вариант“.

Ще в р. 1612 португальський історик Діого до Коуто оповідаючи про португальські завоювання в Азії, згадав також про Будду, основника буддистської релігії, називаючи його Budão. Розповівши те, що подають буддисти про его житє, він пише: „З огляду на сю історію ми спинили ся розпитуючи, чи старі язичники в тім краю в своїх писаннях згадують дещо про Йосафата наведеного Варлаамом. Аджеж Йосафата виставлено в легенді сином індійського короля, що був так само вихований і з усіма тими подробицями, які ми розповіли при житю Будди. А що відома річ, що він був сином великого індійського короля, то дуже легко могло стати ся, що з Йосафата зроблено Будду і перенесено на него всі ті чуда, про які ми згадали висше“¹⁾. Як бачимо, правовірний католик Порту-

¹⁾ Diogo do Couto, *Decada quinta da Asia dos feitos que os Portugueses fizerao*, кн. VI, гл. 2. Lisboa, 1612, стр. 123. На се місце перший звернув увагу Генрі Юль (H. Yule, *Buddha and St Josaphat*, Academy, 1883, N. 591, передруковано в *Indian Antiquary*, XII, 288 і д., гл. також книгу сего самого автора Marco Polo, II, 2, 305—309 і его статю в *Encyclopaedia Britannica* III, 9, 375 і д.). Не маючи змоги бачити ані старої португальської книги ані статі Юля завважу, що назву португальського автора передають новіші вчені не однаково: Цотенберг, Галеві, Джекобе пишуть Diogo do Conto, Кун, Кірпичников, Веселовский do Couto, Ірессе

галець, привикши до думки, що повість про Варлаама і Йоасафа написана сьв. Іваном Дамаскином, не міг уявити собі, щоби ся сьвята книга могла виплисти з поганських жерел і одиноким виясненем схожості між буддиською легендою і християнською книгою бачив у тому, що Буддисти запозичили з Дамаскинової книги все, що в ній є чудесне і перенесли се на свого вчителя.

Думка Діюга до Коуто, кинена принагідно, без наукового мотивованя, заслугує на увагу тільки як куріоз, що мав у собі зерно правди; та вона лишила ся безплідна і не мала ніякого впливу на дальший хід праці над жерелами нашої повісті. Сам буддизм довгі віки лишив ся незвісний ближше західньому сьвітові. Навіть коли починаючи з кінця XVIII віку в Англії, Франції і Німеччині, розвернув ся живий рух в напрямі вивчення мов і літератур далекої Азії¹⁾, буддиська література прийшла на чергу пізнійше від иньших. Тільки в другій половині нашого віку на неї звернено більшу увагу. В р. 1859 появляеть ся перша монографія про жите основника буддизму, царевича Сіддарті з роду Сакія, написана вченим Французом Бартелемі Сент Ілером (Barthelemy Saint Hilaire, *Le Bouddha et sa religion*, Paris 1860) і зараз на підставі сеї книги два вчені, Француз Лябуле (Laboulaye, стаття в *Journal des Débats* з 26 липня 1859) і Німець Фелікс Лібрехт доходять до думки, що грецька повість про Варлаама і Йоасафа є не що иньше, як тільки передягнена в християнський стрій буддиська легенда про дитинячі і молодечі літа індійського царевича Сіддарті. Лябуле ограничив ся невеличкою газетною статейкою, не входячи в подробиці; Лібрехт виступив з основною працею „*Die Quellen des Barlaam und Josaphat*“, уміщеною в р. 1860 в *Jahrbuch für romanische und en-*

Diego de Couto. Юль а за ним і иньші вчені подають рік видання до Коутової книги 1612, та Грессе подає се видане на р. 1622, гл. J. G. Th. Grässe, *Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte aller bekannten Völker der Welt von der ältesten bis auf die neueste Zeit*, Bd. III, 2 Abth. Leipzig 1852, стор. 1116 і 1120. Се очевидна помилка, а то ось чому. До Коуто продовжав працю першого португальського історика João de Barro, прозваного португальським Лівієм, що видав перші три Декади 1552, 1553 і 1563. По его смерті видав I. B. Лоанья з его паперів четверту Декаду в Мадриті 1615 р., та тимчасом Діюга До Коуто взяв ся продовжати працю Барра і видав четверту Декаду в 1602 р. Пята Декада вийшла, як подає Грессе, 1622, шеста 1624, а сема 1616! Очевидно — цифри 1622 і 1624 — помилки зам. 1612 і 1614. Треба завважити, що До Коутова праця була часто передруковувана (остатній раз 1801 р.) а також перекладена на мови італійську (вид. у Венеції 1661—62) і німецьку (вид. у Норимберзі 1644 — Грессе через помилку 1844!)

¹⁾ Історія сего руху прекрасно описана Бенфеєм (Th. Benfey, *Geschichte der Sprachwissenschaft*, München, 1886).

glische Literatur (II, 314—334), що стала ся вихідною точкою для дальшої праці над нашою повістю і була знаменитим причинком до виданої 1859 року Бенфеевої передмови до Панчатантри, де у-перве з великим науковим апаратом вияснено не тільки індійське походження великої сили західноєвропейських казок, новель та байок (се вже виказували давнійші орієнталісти, особливо Сільвестр де Сасї, Брокгауз (передмова до перекладу Сомадєви), Льюазелер Дельоншан (книга *Essay sur l'origine indienne des fables européennes* 1838), але також шляхи, якими йшли ті твори до Європи в середніх віках і пізнійше. Лібрехтове відкрите буддйського початку повісти про Варлаама і Йоасафа не тільки знаменито підпирало Бенфеїв погляд, але розширювало хронологічну границю буддйського впливу на захід значно в давнину, перед хрестові походи і перед почини магометанства. То ж не диво, що Бенфей радо повитав Лібрехтову статтю (гл. єго рецензію в *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1860, стор. 871 і д.) і від себе подав деякі вказівки для її доповнення.

Лібрехт не був орієнталіст, не владав ані санскритською, ані палійською ані жадною східною мовою і не міг порівнювати грецької повісти з якими будь східними оригіналами. Свого відкриття він довершив порівнюючи зміст грецької повісти з тою біографічною легендою про Будду, яку на підставі індійських жерел написав Сент-Ілер. Се була велика недогода, та про те суть річ в головному не змінилася. Буддйська легенда така характерна і у всіх версіях така однакова, що про її тотожність з основним оповіданєм про життя Йоасафа після Лібрехтового порівняння не могло бути ніякого сумніву. Лібрехт показав ось які схожі точки в повісти і в легендовім життєписі Будди: бездітність царя-батька, пророцтво про те, що йому вродить ся син і що сей син буде аскетом, вихованє молодого царевича в відлюдній палаті, чотири виїзди царевича і чотири стрічі, зусилля царя, щоби задержати сина при собі, втеча царевича у пустиню, єго боротьба з покусами, наверненє противників і самого батька на аскетизм, смерть і похорон. Надто він опираючи ся на Бенфеевій передмові до Панчатантри виказав буддйський початок деяких притч вложених в уста Варлаамови і таким способом міг уважати за доказанє, що поминаючи обширні вставки християнсько-догматичного та морального характеру (промова Варлаама, промова Нахора і т. и.) канва оповідання і більшина вставлених в него притч — буддйські¹⁾.

¹⁾ Ся важна Лібрехтова праця була 1879 р. передрукована в книзі F. Liebrecht, *Zur Volkskunde*, Neilbronn, стор. 441—460, а ще перед тим перекладена на

Лібрехтова праця відразу пересунула пункт тяжкості в цілій науковій дискусії над нашою повістю. Коли досі найважнішою темою дискусії було те, чи автором грецького тексту був Іван Дамаскин, чи ні, тепер питане про авторство було відсунене на другий план, бо про справдішнє літературне авторство ледви чи могла бути й бесіда. Тепер висунули ся на перше місце питання про те, коли була написана грецька повість, яким способом перейшла індійська легенда до західньої Сирії і який індійський текст можна би вважати первовзором грецького оповідання. Для розв'язки тих питань прийшло ся збирати новий материял і ось минає десять літ від часу появи Лібрехтової праці, а науковий дослід не поступає в тім часі ані кроком далше. Правда, в р. 1864 вийшло як 75 том видавництва „Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart“ вельми важне видане тексту старофранцузької поеми Ію де Камбре про Варлаама і Йоасафа, dokonane Павлом Маєром і Цотенбергом, а в додатку до сего тексту зведено багато виписок і вказівок про розширене сеї повісти в романських і східніх літературах. В своїх увагах до тих виписок видавці висказали такий погляд, що всі звисні версії повісти про Варлаама, не виключаючи арабських, вірменських, абіссинської і гебрійської, пішли з грецького тексту, а сей текст був написаний у Єгипті в V або VI віці по Хр. Ще перед тим звернув увагу вченого світа гебреїст Штайншнайдер на стару жидівську віршовану переробку повісти про Варлаама і Йоасафа, dokonanu в першій половині XIII віку іспанським рабіном Авраамом Бар Самуїл Галеві Ібн Хісдаєм пз. Царевич і дервіш; Штайншнайдер у перше звернув увагу на сей твір ще 1845 р. в жидівським календарі виданім у Відні, потім у своїй книзі „Manna“ (Берлін 1847), в кінці в розправі „Über eine arabische Bearbeitung des Barlaam und Josaphat“, уміщеній в п'ятім річнику Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (1851, стор. 89—93), до чого пізнійше додав коротке порівнянє гебрійського тексту з рукописним арабським (тамже VIII, 552 і д.). Тим часом пештенський рабін Майзель зладив повний переклад Ібн Хісдаєвого твору і сей переклад дождав ся двох видань (Штетін 1847 і Пешт 1860).

Для бібліографічної повноти згадаємо тут, що в виданій 1869 р. книзі М. Ляндау'а „Die Quellen des Decameron“ (друге виданє вийшло у Штутгарті 1884 р.) є також коротенька звістка про Варлаама і Йоасафа. Опираючи ся на Лібрехтовій праці автор підносить

італійську мову Емілем Тецою і видана в додатку до книги проф. д' Анкони (А. d' Ancona, Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI. Firenze, 1872).

тільки той заміт, що в життєписі Будди є риси, яких нема в повісті, і на відвороті (ор. cit., 2 вид. стор. 222) — заміт, піднесений уже самим Лібрехтом.

Тільки в р. 1870 були видані дві розправи про нашу повість, що опидали ся на Лібрехті, та по троха посували справу дальше. Одна розправа норвегського вченого Гольмбо (С. А. Holmbøe, En buddhistisk Legende, benyttet i et christeligt Opbyggelsesskrift) лишила ся для мене неприступна; друга, се голосна стаття знаменитого орієнталіста Макса Міллера (Max Müller, On the migration of fables) поміщена в липневій книжці вістника Contemporary Review 1870, стор. 588—596 і відси передрукована в Chips from a German Workshop, IV, 174 і др., по німецьки в Essays III, 323 і д., по французьки в Essays sur la mythologie comparée, 456 і д. З звичайною у сего вченого сьмілістю і шириною погляду передано тут здобутки праць Бенфея і Лібрехта про буддийський початок і вандрівку великої частини європейських казок, байок і иньших народніх оповідань, зазначено, що Будда на основі грецької повісті про Варлаама і Йоасафа зробив ся християнським сьвятим і знайшов місце в римськїм Мартирольоїї і не без іронїї сказано, що він і справді варт сеї пошани певно далеко більше, ніж велика частина аскетів та мучеників, що там повставляювані церквою. Щож до здогадів Цотенберга і Маєра, то М. Міллер устоював за авторством Івана Дамаскина, значить, за пізнійшою датою написаня грецького тексту.

Не багато дальше посунула справу праця російського вченого А. Кіріпичнікова пз. „І. Греческіє романи въ новой литературѣ. II. Повѣсть о Варлаамѣ и Іоасафѣ. Харьковъ 1876“. Проф. Кіріпичников старанно звів до купи здобутки попередніх учених, провірив деякі вказівки Поля Маєра і Цотенберга і показав досить добре розповсюдненє повісті про Варлаама і Йоасафа в західно-європейських літературах, та в словянських не пішов по за Пипіна, а те, що сам тут подав нового (про більше число старословянських перекладів), подав без доказів, так що думку его годї було вважати дійсним здобутком науки. Що до генеальоїї орієнтальних переробок К-в прийняв без дальшої дискусїї погляд Цотенберга і Маєра про те, що грецька повість була перовзором усіх звисних нам переробок, та виступив против думки сих учених про писанє нашої повісті в Єгипті і обставав при старім західно-європейськїм поглядї на авторство Івана Дамаскина. Проф. А. Н. Веселовский покористував ся в повні сею нагодою в своїй статї „Византійскія повѣсти и Варлаамъ и Іоасафъ“ (Журналъ министерства народнаго

просвѣщенія, 1877, часть СХСII, отд. 2, стор. 124—154), підносячи слабі боки праці харківського професора та подаючи до неї доповнення особливо що доторкаєть ся розповсюдження нашої повісти в Італії. Та проф. Веселовский не вдовольнив ся самою критикою на книгу Кірпичнікова, а забажав посунути дослід над нашою повістю о крок дальше від Лібрехта. Він звернув увагу на те, що грецька повість про Варлаама і Йоасафа тим головню ріжнеть ся від усіх звісних нам індійських легенд про Будду, що в грецькій повісти Йоасафа хтось другий навертає на правдиву віру, коли тимчасом у всіх індійських легендах Будда сам із себе приходить до пізнання правдивої релігії і потім навертає на неї інших. Отже не тільки роля Йоасафа відповідає ролі Будди в его молодім віці, але й роля Варлаама відповідає в індійських легендах також ролі Будди в его пізнійшій віці. Веселовский ідучи за вказівками орієнталістів Шіфнера, Мінаєва та Васілева звернув увагу на індійську книгу *Abhinischkramana-Sûtra* де оповідаєть про Ясода, сина багатого купця, котрого батько виховує з далека від світа так само, як колись виховувано самого Будду. Будда перебранний за купця приходить до него і навертає його на свою віру — значить, виступає зовсім в ролі грецького Варлаама.

Дві праці про нашу повість, що вийшли в р. 1880, хоч по части опирають ся на тім, що висказав у своїй статі Макс Міллер. Француз Емануель Коскен у своїй праці „*La légende des saints Barlaam et Josaphat, son origine*“, поміщеній у вістнику „*Revue des questions historiques*“, 1880, т. XXVIII, стор. 579—600 звів до купи погляди старших теологів на нашу повість і вдався в спеціальну дискусію над римським Мартирольоґієм доказуючи, що в ньому є чимало всяких помилок і що він не має канонічної ваги, так що заміщене в ній імен Варлаама і Йоасафата ще не значить, буцім то індійський Будда через те був канонізований на сьвятого католицької церкви¹⁾. Зовсім инакше глядить на се діло англійський учений орієнталіст Піс Девіде. В передмові до виданого ним в тім самім році першого тому англійського перекладу буддійських „джатак“ (T. W. Rhys Davids, *Buddhist Birth Stories or Jataka tales*. Lon-

¹⁾ Головна частина сеї статі передрукована була Коскеном 1883 р. в передмові до его видання „*Contes populaires de Lorraine*“. До питання про римський Мартирольоґій Коскен повернув ще раз, умістивши в р. 1883 в газеті *Le Français* з д. 1 грудня статю: *Questions religieuses. La vie des saints Barlaam et Josaphat et la vie du Bouddha. Une attaque contre le catholicisme. Quelle est exactement l'autorité du Martyrologe Romain.*

don 1880, стор. XXXVI—XLI; XCV—XCVII) він присвячує особний розділ повісти про Варлаама і Йоасафа (The Barlaam und Josaphat literature), де користуючи ся вказівками свого батька вказує походження римського Мартирольоґія і его важність, а надто зазначає, що оригіналу для грецької повісти про Варлаама і Йоасафа шукати треба не в північно-буддийській літературі, не в Сутрах ані в Лялїтавістарі, а найскорше в полуднево-буддийських книгах таких як „джатаки“. Ми вже згадували, що проти погляду Макса Міллера і Ріс Девідса на важність римського Мартирольоґія виступив проф. Ральстон з публичним відчитом, що зараз був і надрукований в часописі „Academy“ з д. 22 січня 1881 р. Ральстон боронив непогрішности католицької церкви, опираючи ся головню на Коскенових висновках.

Здалека від сих горячих спорів стоять східно-європейські вчені, котрих праці ми згадали висше і ті, що вийшли в початку 80-тих років, докидаючи по цеглині до будови літературної історії нашої повісти. Маю тут на думці сербську працю Ст. Новаковича „Варлаам и Йоасаф, пролог к познаванью упорядне литерарне и хришчѣанске белетристике у Срба, Бугара и Руса“ видану в 50-тім томі „Гласника Српског Ученог Друштва“ 1881 у Білграді, і книжку Гастера „Literatură populară română“ видану 1883 р. в Букарешті. Ст. Новакович поділив свою працю на 5 розділів і подав у першім розвідку про автора і час написаня книги, відкидаючи авторство Ів. Дамаскина; у другім говорять про жерела книги, опираючи ся головню на Лібрехті і Веселовскім; у третім про грецький текст і європейські переклади та переробки повісти про Варлаама і Йоасафа; у четвертім подає опис рукописів, що містять у собі сербський переклад сеї повісти, а головню Шішатовського рукопису; в п'ятім подає досить обширні виписки із Шішатовського рукопису. Гастер подає в своїй книжці головні здобутки наукової праці над нашою повістю і доповнює їх звітками про єї румунські переклади і переробки.

В р. 1883 крім згаданої вже статі Генрі Юля в Academy вийшла полемічна, в католицькім дусі написана статя Чезаре де Кара „La leggenda de' santi Barlaam e Giosafatte. Autorita del Martirologio Romano“, друкована з разу в вістнику Civiltà cattolica, serie XII, vol. IV, стор. 431—434, а потім передрукована в книзі тогож автора „Esame critico del sistema filologico e linguistico applicato alla mitologia e alla scienza delle religioni. Prato, 1884.“ Вже з самого заголовка бачимо, що статя написана з величезними претенсіями, та наукові здобутки єї зовсім ніякі. Та про те й сей ав-

тор не силкується перечити буддиському походженню основі повісті про Варлаама і Йоасафа, а тільки боронить католицьку церкву від закиду, боцїм то вона признала Будду своїм сьвятим.

В 1884 р. вийшов у Пондішері перший том праці Фр. Ляуенана „Du brahmanisme et de ses rapports avec le judaisme et le christianisme“, де автор присвячує оден уступ (стор. 395—398) повісті про Варлаама і Йоасафа, признаючи також єї буддиський початок. В тім самім році вийшла в Липську книжка Павла Касселя „Aus Literatur und Symbolik“—а в ній на стор. 152—228 міститься розправа „Barlaam und Josaphat“ (Buddhismus und Manichaeismus. Die Akten des h. Thomas). Ідучи за слїдом Лібрехта та опираючися на значно збільшеній літературі про буддизм і єго історію Кассель проводить порівнянє між грецькою повістю про Варлаама і Йоасафа і індійськими оригіналами. Вже Лібрехт у своїй статі притягнув був до порівняннє крім легенд про самого Будду також инші буддиські легенди, а особливо оповідання про царя Асоку-Піадасі. Кассель іде сею стежкою далі виказуючи, що постать царя Авеніра в значній мірі скопійована з буддиських оповідань про сего царя і що багато з него перенесено також на постать Йоасафа. Дальше виказує Кассель, згідно з Веселовским, що й постать Варлаама, котру ще Лібрехт уважав оригінальним витвором грецького автора, є той сам Будда. Та Кассель зменшив вартість своєї праці ненауковим етимологізованєм, силкуючись виводити назви грецької повісті з індійських через посередництво сирийської мови. Варто завважити, що він також стоїть на тому, що автором грецького тексту треба вважати Івана Дамаскина, котрий боцїм то промовчав про іслам тільки для того, аби не наражувати собі султана, що був єго зверхником. Кассель не знав ще, що промова Нахора, на якій він опер отсю свою догадку, є давній християнський твір вставлений в пізнійше оповіданє.

Дуже важним моментом в розвою дослідів над нашою повістю була поява в р. 1885 знаменитої праці Цотенберга „Memoire sur le texte et sur les versions du livre de Barlaam“, виданої в 28-ім томі „Notices et Extraites du manuscrits de la Bibliothèque nationale“, а відтак окремою книгою пз. Н. Zotenberг, Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph, accompagnée d'extraits du texte grec et des versions arabe et éthiopienne. Paris 1886¹⁾. Цотенберг дав тут першу пробу всесторонньої студії над грецьким текстом, часом єго напи-

¹⁾ Витяг із сєї праці ще вчаснійше був поміщений у Journal asiatique, VIII-e série, t. V, p. 517—531 пз. Le livre de Barlaam et Joasaph.

сая, его розширенням по заході і сході і его жерелами, і хоча деякі здобутки его праці вже збито новими відкриттями, то все таки не слід забувати, що ті відкриття в значній мірі треба завдячувати тому зацікавленню нашою повістю, яке зуміла розбудити Цотенбергова праця і тому широкому обсягови матеріялу, який він у-перве обхопив, а далі важно й те, що деякі здобутки стверджені і поставлені Цотенбергом майже непохитно. До таких здобутків належить факт, що Іван Дамаскин не був автором повісти про Варлаама і Йоасафа, а також те, що повість ся була написана около р. 630 по Хр. При помочи детальних студий над грецьким текстом, а особливо над історичним тлом оповідання Цотенбергі виказав, що в повісти представлено Персів (прозваних Халдейцями) у війні с християнськими Греками, що автор виявляє досить докладну знайомість с перською релігією (маздеїзмом), перськими звичаями і обичаями і с перською країною, а за те говорить про Індію майже самими загальними фразами. Цотенбергі силкував ся доказати, що описи царя і царського двора в грецькій повісти зовсім не відповідають індійським відносинам, а за те дуже добре відповідають перським. Особа індійського царя Авеніра по его думці — се правдивий портрет великого перського володаря Хозру Ановшірвана, а уряджена Авеніром диспута між індійськими жерцями і християнами — се вельми живий спомин славної в перській історії диспути між Маздеїстами і прихильниками ниньших релігій, яку урядив був Кобад, батько Хозру: на ній присутній був також Хозру, тоді ще молодий парубок¹⁾.

Остаточні висновки Цотенбергової праці що до жерел грецького тексту свідчать про велику поздержливість і критичність сего вченого; їх можна звести ось у які чотири тези:

1. Індійське, а спеціяльно буддийське походження повісти про Варлаама не підлягає ніякому сумнівови; аджеж і сам автор говорить, що оповідає історію, *ἡν περ μοι ἀφηγγήσαντο ἄνδρες εὐλαβεῖς*, що оповідали йому її не тільки устно, але надто переклали з безпохибних споминів чи записок (*ἐξ ὑπομνημάτων ταύτην ἀψευδῶν μεταφράσαντες*).

2. Маємо тепер чимало редакцій легенди про Будду, та ані одна з них не відповідає в повні нашої повісти; ще найблизше до неї стоїть, як бачить ся, китайська переробка первісно санскритської *Abhinishkramana-Sūtra*.

¹⁾ Zotenberg, Memoire стр. 58—61.

3. Дуже правдоподібно, що грецька повість не тільки в догматичних частинах, але і в оповіданнях не є перекладом, але свobodною переробкою індійського оригіналу; тільки деякі частини, нпр. притчі, перекладані були майже дословно.

4. Між індійським оригіналом і грецьким текстом не було, здається, ніякого посереднього тексту; в усякім разі звісні нам орієнтальні версії, а власне арабські, гебрійська і етіопська, се переклади або переробки грецького тексту¹⁾.

Цотенбергова праця, котру французький учений Галеві у своїй рецензії справедливо назвав книгою „багатою на результати вельми цікаві і несподівані, що ними збагачується літературна історія воюючого християнства“²⁾), дала сильний імпульс до дальших дослідів над жерелами грецької повісті. Поперед усього зацікавились орієнталісти тим, щоби ближше вияснити відносини між грецьким текстом і арабськими версіями. Ще 1866 р. в своєму виданні поеми Ію де Камбре вказали Цотенберг і Майер на широке розповсюджене історії про Варлаама не тільки серед орієнтально-християнських сект³⁾), але також серед Магометанців. Не було се для них тайною, що магометанські переробки досить відмінні від грецького тексту, і для того прийняли були що найменше два переклади на арабську мову і що найменше три арабські переробки повісті про Варлаама. По їх думці оден арабський переклад зроблений був безпосередно з грецького і сей переклад прийняли дві великі християнські секти, Мельхіти і Якобіти. Якобітську версію перекладено в XVI віці на мову етіопську, а пізнійше також на вірменську. Магометанська переробка мала бути зроблена на підставі сирийського, тепер затраченого перекладу грецької повісті. Видавці говорили про дві магометансько-арабські переробки сеї історії: одну поетичну, на арабській мові затрачену, та в XIII віці перекладену на гебрійську мову іспанським Жидом Ібн Хісдаєм пз. „Царевич і дєрвіш“, і другу скорочену прозову: уривок її знайшов 1853 р. Бляу у Константинополі під титулом „Витяг із книги одного з найзнаменитіших мудрців Індії, книга повна проречистих натяків, приємних виразів і гарних ідей“⁴⁾). Сеї тєнеа-

¹⁾ Zotenberg, Memoire, ст. 65—66, 63—69.

²⁾ Revue de l'histoire des religions, t. XV. Paris 1887, стр. 105.

³⁾ Кассель сидкував ся доказати, що головнo секта Манїхєїв була тим мостом, що провадив впливи буддійські на захід і по троха — західні до Індії.

⁴⁾ Zotenberg und Meyer, op. cit. стр. 310; Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, VII, 400.

льотії ориентальних редакцій, за якою, як згадано, пішов і Кірпічников, держить ся Цотенберт ще 1885 р. у своїм „Memoire“, при чім годить ся ще завважити, що в додатку до своєї праці він подав витяги з грецького, гебрейського і етиопського тексту, та зовсім поминув той арабський прозовий переклад, про який із статі Бляу'а те тільки було звісно, що грецьке ім'я „Варлаам“ виглядало там „Білявгар“.

Ся назва мала стати ся вказівкою для дальших дослідів. В р. 1872 видали Йосиф Редігер і Август Міллер у оригінальним текстї разом зі своїми поясненнями арабський твір звісний уже й перед тим арабістам під назвою *Kitāb al Fihrist*. Ї се щось немов староарабська історія літератури, а радше толкована бібліографія, написана в IV віці гіжри, себ то в XI віці нашої ери. В тій книзі знайшли ся титули кількох творів, де говорило ся про Білявгара а надто ще про *Būdāsif'a*, при чім було сказано, що всі ті твори — переклади із пеглевійської (староперської) мови. І так мав Араб Габал'а ібн Сал'ім, що жив у IX віці нашої ери, крім иньших „індійських книг“ перекласти з пеглевійської мови також „*Kitāb Būdāsif wa Bilavhar*“ і якусь иньшу „*Kitāb Būdāsif*“. В тім самім віці мав також якийсь Абан ібн Габд аль Гумаїд ібн аль-Ляхік ар-Ракаші, званий коротко Абан аль-Ляхікі (умер в р. 200 гіжри, себ то в р. 815 нашої ери) переробити на вірші „*Kitāb Bilavhar wa Būdāsif*“. Ще в 1849 році висловив французький арабіст Рено (Reinaud) думку, що „*Būdāsif*“ (у деяких рукописах Фіргіста пишеть ся „*Ju-wāsif*“, а у арабського історика Масуді „*Jūdasf*“) є те саме слово, що індійське „*Bodhisattva*“ — прозвище Будди в часї, коли він ще боров ся з ріжними спокусами¹⁾. Та нема й сумніву про те, що се те саме ім'я, яке в грецькій повісти являєть ся в формі „Йоасаф“.

Колиж таким робом дане було безсумнівне свідощтво про те, що Араби в IX віці мали кілька книг про Будасіфа і Білявгара, по части перекладених із пеглевійської мови, а по части поетично перероблених на основі таких перекладів і називаних загалом індійськими книгами, то для вчених явила ся цікава задача — дослідити, чи декотра з тих книг не доховала ся до нашого часу. І справді таку книгу віднайдено і то аж в кількох рецензіях.

¹⁾ Будда значить просвічений, той, що дійшов до цілковитої ясности; бодісатва — той, що ще добиває ся тої ясности (боді). Про Будду і его вчене маємо коротку та багату змістом статю Леона Фера „Будда і Буддизм“, перекладену мною з французького і видрукувану в Життю і Слові т. I і II.

Вже в 1878 р. вказав монахійський орієнталіст Ернст Кун в *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (т. XXIV, стор. 480) на те, що арабський рукопис з назвою Білявгара замість Варлаама, згаданий Бляу'ом ще в р. 1853, привезений ним з Константинополя і подарований бібліотеці Німецького Орієнтального товариства, де в яких точках мабуть ближший до згодного індійського оригіналу, ніж грецький текст. Спонуканий Куном зачав 1883 р. звісний семітист Фріц Гоммель студіювати сей рукопис. В р. 1887 подав він сесому конгресови орієнталістів, що відбував ся у Відні, текст сего рукопису разом зі своїм вступом, що в ученому світі зробив досить велике вражінє. Ся Гоммелсва праця була ще в тім самім році видрукувана в розправах конгресу (*Verhandlungen des VII Orientalistenkongresses, semitische Section*, стор. 115 і далі) і вийшла також окремою відбиткою¹⁾.

Порівняне арабського тексту з грецькою повістю з одного боку, і з гебрійською Ібн Хісдаєвою поемою „Царевич і дєрвіш“ з другого боку довело проф. Гоммеля до переконання, що не тільки арабський текст є витяг із якоїсь арабської версії перекладеної безпосередно з пеглевійської мови, але також Ібн Хісдаєва книга є гебрійська переробка тої самої, перекладеної з пегленійського, значить, не грецької, а передхристиянської редакції повісти про Варлаама. „Таким робом гебрійська переробка набирала очевидно зовсім иньшої вартости і являла ся нараз вельми важним явищем в історії Варлаамової легенди“²⁾.

Гоммель уважав за певну річ, що одна з тих книг, які були записані в Фігрісті як переклади з пеглевійської мови, а власне та, що мала титул „Книга Б-л-в-г-ра (вокалізация в тих старих книгах звичайно досить неозначена) і Будасіфа“, мусіла бути оригіналом, із котрого грецький автор переробив свою повість. А що ті книги тільки в IX віці по Хр. були поперекладані з пеглевійської мови на арабську, а про безпосередню запозичку грецького автора з пеглевійського тексту годі було думати, то виходило доконче, що грецька повість не могла бути написана найдалі коло 634 р., як доказував Цотенберґ, але мусіла бути зложена що найранііше аж коло половини IX віку, значить, десь коло р. 850 (*Fritz Hommel*, *op. cit.* стор. 11). Що автор грецької повісти мусів користу-

¹⁾ Fritz Hommel, Die älteste arabische Barlaam-Version. Wien 1887. Подані вище подробиці з Фігріста взяті з сеї розправи, стор. 4—7, 8, 9.

²⁾ Fritz Hommel, *op. cit.* стор. 10.

вати ся арабським взірцем, за сим промовляла по Гоммелевій думці транскрипція назви Bûdâsîf на Jûwâsîf, що в грецькій азбуці безпосередно давало Ἰωῶσαφ; у арабським письмі така транскрипція була дуже легка, натомісць у пеглевійським зовсім неможлива (тамже стор. 8).

Досить полегко обійшов ся проф. Гоммель с тими фактами і поглядами, які подав Цотенберг на доказ, що грецька повість про Варлаама і Йоасафа не могла бути написана пізнійше, як у 634 році. „Всі иньші причини, які наводить Цотенберг доказуючи, що християнська повість написана ранійше, ніж в часі Івана Дамаскина, мусять уступити перед сим (себ то перед свідомством Фігріста, подібністю грецької повісти до Ібн Хісдаєвої поеми, яку Гоммель уважав вірним зразком пеглевійського оригіналу, і неможливістю допущення иньших жерел грецької повісти, як тільки арабські). Протівно, Цотенбергові докази промовляють по части навіть за написанем грецької повісти аж у VIII або IX віці, а зглядно за свобідною переробкою якогось арабського взірця списаного з пеглевійського оригіналу. Змальовану в повісти ситуацію, що по Цотенберговій думці так добре відповідає часам Хозроя Ановшірвана, можна так само добре вияснити тим способом, що первісний пеглевійський текст правдоподібно мусів бути зложений в часі того перського короля. Щож нарешті доторкаєть ся догматичних поглядів у грецькім Варлаамі, що для Цотенберга становлять також доказ написання сеї повісти перед 634 роком по Хр., то так само легко можна собі подумати, що автор, пишучи в IX віці (як я припускаю) мав собі взірцем в теологічних справах якийсь догматичний твір із тої доби, про яку говорить Цотенберг і в душі того твору переробив материял узятий із серодньоперсько-арабської книги“ (тамже стор. 12). Слова, які я підкреснув у сьому цитаті, показують доста ясно, на яких хитких підставах опирає ся Гоммелева аргументація. Чому Цотенбергові докази за написанем грецької повісти перед р. 634 мають промовляти власне за написанем тої повісти в VIII або IX віці, се для нас цілковита загадка, бо вони ж мусять промовляти против того. Чи описану в грецькій повісти політично-релігійну ситуацію, що по думці Цотенберга відповідає добі і особі Хозроя Ановшірвана, можна вияснити таким способом, що буцім то пізнійший грецький автор знайшов ті характерні риси вже в своїм арабським взірці, а автор арабської редакції взяв їх із пеглевійського оригіналу, що міг повстати в часі Хозроя, се треба було доказати порівнюючи дотичні уступи грецької повісти з арабським текстом

і бодай з тою найстаршою (по Гоммелевій думці) парістю пеглевійського оригіналу, яка дійшла до нас, себ то з гебрійською Ібн Хісдаєвою поемою, та Гоммель сего не вчинив. Так само хиткою і самовільною видаєть ся нам і Гоммелева думка про догматичну часть грецької повісти; годі припустити, щоб автор, компілюючи так механічно, міг був довершити такого суцільного, річево і стилістично заокругленого твору, як грецька повість про Варлаама. Та замість дальшого розбору поглядів висказаних Гоммелем в р. 1887 досить буде зазначити, що швидко потім, у своїй дальшій праці про ту саму повість (про неї дальше буде мова) він сам сильно позмінював деякі свої погляди, а иньші поминув мовчки, приймаючи без дальшої аргументації зовсім відмінні думки.

Ще заким вийшла друком Гоммелева праця „Die älteste arabishe Barlaam-Version“ у Відні, появилася в Петербурзі в „Запискахъ восточнаго отдѣленія Археологическаго общества“ (т. II, 1887, стор. 166—174) рецензія на Цотенбергову працю про Варлаама і Йоасафа, написана петербурьським орієнталістом бароном Розеном. В тій рецензії бар. Розен звернув увагу вчених на розвій старої грузинської (теоргійської або іверської) літератури, що власне був докладно вияснений в цікавій, по російськи написаній книжечці Цагареллі пз. „Извѣстія о памятникахъ грузинской письменности“ (С. Петербургъ 1886). Цагареллі показав на основі докладної знайомости старихъ памяток, що початки грузинської літератури сягають V і VI віку по Хр., що вже з другої половини IX віку маємо докладно датовані грузинські рукописи, що вже тоді перекладано обширні твори Отців церкви з грецької мови на грузинську. Осередком писательської діяльности Грузинів у тій найдавнішій добі від V до IX віку були монастирі позакладані тринадцятьма сирийськими Отцями в Грузії, а також деякі иньші монастирі в Сирії й Трапезунті, на Синаї, на Олімпі і Афоні, в Константинополі і Палестині, де поперед усього треба згадати про славний монастир св. Сави на половині дороги між Єрусалимом і Мертвим морем. Аджеж перший основник сего монастиря, св. Сава, як доказав Цагареллі у иньшій своїй розвідці¹⁾, був також Грузин родом і причинив ся також своєю працею до перекладу Біблії на грузинську мову, dokonаного в V—VII віках.

¹⁾ Zagarelli, Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai (Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins, Bd. XII, 1889, стор. 32 ід.).

Та який же зв'язок має ця тема з повстанням повісти про Варлаама? Вже сама згадка про монастир сьв. Сави, де по словам титулу грецької повісти мала бути написана ця повість, є стичною точкою, та не одинокою. Розен пригадує, що деякі рукописи грецького тексту приписують его авторство Евфимієви Грузинові і то так, що він мав сю книгу перекласти з іверської (грузинської) мови на грецьку. Цотенберґ не признав тим додаткам ніякого значіння вважаючи неможливим, щоби такий знаменитий і важний твір міг в ту пору (в VII віці) бути написаний якоюсь нецивілізованою мовою. Надто він завважив, що грецькі цитати в повісти були брані очевидно з грецької Біблії, а не перекладені разом з рештою тексту з якоїсь чужої мови. Та от дослїди Цагареллі в грузинських жерелах достарчили вельми цікавих звісток про сего Евфимія Грузина, що вмер в р. 1026. Не досить, що він поперекладав цілий ряд Отців церкви на свою рідну мову і від наймолодших лїт дуже добре вмів по грецьки, так що міг перекладати і з грузинської мови на грецьку, а де того було треба, вставляти безпосередно з грецького тексту цитати з Отців церкви і виривки з Біблії, — ми довідуємося виразно із Життя сьв. Івана і сьв. Евфимія, написаного незабаром по Евфимієвій смерті грузинським єпископом Юриєм II. (умер 1066 р.), що сей Евфимій писав не тільки по грузинськи, але також по грецьки, і що більше — „поперекладав із грузинської мови на грецьку Балаварі, Абукура і деякі иньші книги“. Що Balavari є Bilavhar-Barlaam, про се нема ніякого сумніву; так ось по Розеновій думці і маємо друге, зовсім неспідожене свідощтво на те, що грецька повість мусить мати якийсь зв'язок з особою грузинського монаха Евфимія, а вказівка венецького рукопису криє в собі якесь більше зерно правди, ніж се хотів признати Цотенберґ¹⁾.

„Наша думка така — так формулував свої погляди бар. Розен — що всі темні точки в історії розширення повісти про Варлаама можна буде найліпше вияснити, коли приймемо, що її повістєва основа уже в християнській одежі списана була монахом Іваном в початку VII віку в монастирі сьв. Сави — може сирийською мовою; що пізнійше грузинські монахи того самого монастиря переклали сю „душеспасительну“ книгу, придатну для ново-навернених, на грузинську мову і розширили по Грузії, аж поки

¹⁾ Не мавши спромоги користувати ся самою Розеновою рецензією („Записокъ Археол. общ.“ я не міг знайти ані у віденьських ані у львівських бібліотеках), я виймаю приведені тут деталі з розвідки Гоммеля, доданої до книжки Вайсльовіца, про яку зараз буде мова.

свв. Евфимій Грузин на початку XI в. (коло р. 1000 по Хр.) перекладаючи її знов із грузинської мови на грецьку, не надав їй тої артистично закінченої форми, в якій вона являється нам у грецькій повісті. При тім здобутки, до яких дійшов Цотенберґ резбуючи характер цілої „теологічної системи“ нашої повісті, ані крихти не перечили би нашому припущенню. Строго правовірне становище в питанню про дві волі, енергічна полеміка против монотелетів — отсе характерні признаки, що являються однаково на місці у правовірного писателя VII чи й XI віку, а ще тим більше у грузинського писателя. Суперечка і полеміка про ті і иньші христологічні питання в тих часах і ще значно пізнійше властиво не була ніколи доведена до кінця дякуючи істнованню двох могучих і енергічних монофізитських церков, вірменської і сирийсько-якобітської. Нам здається навіть, що свв. Евфимій Грузин, котрий так багато трудився виучуючи та перекладаючи твори Отців церкви, а в першій ряді твори Григорія Нісського і Василя Великого, міг власне скорше ніж хто будь иньший надати цілому оповіданню строго правовірну, диотелетичну закраску як раз в полемічній намірі проти вірменської і якобітської церкви і що ця полемічна закраска причинила ся не мало до широкої популярности, яку здобула собі грецька повість в візантійській державі починаючи від XI віку (ранійше не можна доказати її істновання в історії літератури!). Що ж доторкається до иньших, не спеціяльно догматичних признак, які по думці Цотенберґа примушують віднести грецьку повість до VII віку, як ось цілковитий брак натяків на Іслам, затигнене різних прихильників поганьства, особливо прихильників дуалізму (Персів) під назву Хальдейців (Матів), то свв. Евфимій не мав ніякої причини змінювати се все, поминаючи вже те, що всі ті признаки зовсім не такі виразні, щоби мали безоглядно доказову силу і не допускали якого будь иньшого вияснення¹⁾).

По Розеновому розумінню, до котрого і Гоммель „взагалі міг тільки прилучити ся“, хоча воно опрокидало його власне твердження, так рішучо висказане в 1887 році, про неможливість повстання християнської редакції повісті в Сирії перед другою половиною VIII віку, мусіли б ми ось як уявити собі повстання грецької повісті. Ще в початку VII віку монах Іван із монастиря свв. Сави напи-

¹⁾ Dr. Nathan Weisslowitz, Prinz und Derwisch, ein indischer Roman enthaltend die Jugendgeschichte Buddhas, in hebräischer Darstellung aus dem Mittelalter nebst einer Vergleichung der arabischen und griechischen Paralleltexthe, mit einem Anhang von Dr. Fritz Hommel. München 1890, стор. 138—140.

сав — може по сирійськи — першу християнську редакцію повісти „на основі оповідань і книг перекладених з індійського“. Сю редакцію перекладено або властиво перероблено потім на грузинську мову для цілей катехізації, і аж із грузинської мови коло р. 1000 переклав або властиво знов і то далеко обширнійше переробив її Евфимій Грузин на грецьке. Легко бачити, що таке розумінє, хоч і яке воно дотепне та принадливе, насуває багато трудностей. Бо по перше, старе питанє про жерела першої християнської редакції, чи вона була написана по сирійськи, чи не по сирійськи, все таки лишаєть ся неполагоджене. По друге, насуває ся питанє, які відносини мають грузинські редакції повісти — коли вони доховали ся до наших часів — до грецької і до арабської та середно-перської. По третє, Розенове припущенє не тільки не усуває трудностей, які чинить християнсько-догматична часть грецької повісти, але ще й побільшує їх. Як би було можна всю ту часть книги покласти на карб самого Евфимія Грузина, то можна би ще сяк так на тім заспокоїтись. Та Цотенбергові виводи змусили Розена до признаня, що Евфимій знайшов уже деякі догматичні уступи в своїм грузинським а зглядно в первіснім сирійським оригіналі і зовсім без змін завів у свою книгу. Легко зрозуміти, що в таким разі також цитати з Біблії і Отців церкви, якими пересипані ті уступи, мусіли бути написані з разу по сирійськи, а потім по грузинськи, а в кінці з грузинського були перекладені на грецьке разом з рештою тексту, отже конечно були б мусіли явити ся в формі відмінній від грецького оригіналу.

Та будь що будь Розенові уваги дали початок до нового шукання за незвісними доси орієнтальними версіями Варлаамової повісти. Особливо важно було тепер віднайти єї грузинську редакцію. І справді пощастило ся молодому грузинисту Н. Маррови в р. 1888 знайти грузинську редакцію, хоч і в дуже пізнім, бо в р. 1868 зладженім відписі. Та рівночасно довідав ся д. Марр, що в Тіфлісі знаходять ся також далеко давнійший оригінал сего відпису. Сей оригінал був з давен давна властністю грузинської королівської сім'ї, поки єї потомки не дарували його надворному сьвященникови Мелітаурову, котрого син і доси має той рукопис у своїм посіданю. Та д. Марр не міг бачити сего старого рукопису, тож і опублікував у третьому томі петербурських „Записокъ восточнаго отдѣленія Имп. Русскаго Археологическаго Общества“ вельми інтересні уривки з новочасного відпису, додавши до них детальний перегляд змісту цілої повісти, деякі уваги про єї мову і російський

переклад виписаних уступів та порівнявши їх з відповідними уступами грецької та арабської редакції¹⁾.

Ся грузинська редакція має напис: „Мудрість Балавара. Твір отця Софрона палестинського, сина Ісаакового“. Автор розпочинає своє оповідане ось якою увагою: „Коли я раз зайшов був до краю Етіопії, знайшов я в бібліотеці індійського царя отсю книгу, де описані єго діла“ (Н. Марр²⁾, ор. cit. стор. 3). Д. Марр не займає ся в своїй праці сею увагою; се вчинив тільки проф. Гоммель в додатку до названої вже книжки Вайсельовіца; розбираючи сю працю ми повернемо ще й до сеї уваги. Що доторкаєть ся самої грузинської редакції віднайденої Марром, то ми лишаємо собі її детальний розбір і порівняне з иньшими редакціями повісти до дальшого розділу, а тут зазначимо тільки загально, що хоча вона й не справдила Розенової гіпотези про авторство Евфимія (єї автором являєть ся зовсім не Евфимій, а Софрон син Ісааків), то все таки дала науці нову і вельми цікаву загадку до розгадання, причинила ще оден вузлик до запутаного і без того питання про вандрівку нашої повісти між Індією і Сирією, та тим самим заострила цікавість учених до дальшого досліду.

Майже рівночасно з Марровим відкритем у Тіфлісі знайшов иньший молодий петербурський учений С. Ольденбург у Лондоні в Британськім Музеї перський рукопис, недавно закуплений Музеєм і записаний у каталозі під ось яким заголовком: „Kissah-i-Balūhar u Yūzāsaf, a moral Persian tale, related by Ibn Bābawaih“. Він опублікував уривки з того рукопису і переклад деяких притч, що є в єго тексті, в р. 1889 в четвертім томі „Записокъ восточнаго отдѣленія Имп. русск. Археологическаго общества“ під заголовком „Персидскій изводъ повѣсти о Варлаамѣ и Іоасафѣ“ з тою увагою, що перський текст являєть ся без сумніву старшою редакцією від грецького, та все таки очевидно се не є первісна редакція, а неначе компіляція з двох ріжних редакцій. З рештою автор не вдає ся в розбір спорних питань літературної історії нашої повісти, а вдовольняєть ся публікацією частини тексту і перекладом декількох уступів, зазначаючи велику схожість початкових уступів

¹⁾ Н. Марр²⁾, „Мудрость Балавара“, грузинская версия „душеполезной истории о Варлаамѣ и Іоасафѣ“. Отдѣльный оттискъ изъ „Записокъ восточн. отдѣл. Имп. русск. Археолог. Общ.“ т. III, стор. 223—260. За ласкаве розетаранє міні сеї і цитованої далі праці С. Ольденбурга складаю тут щиру подяку Впов. С. Г. Щербатскому.

перського тексту с тим арабським уривком, що опублікував Гоммель¹⁾.

Важність Ольденбургового відкриття швидко була затемнена иньшим відкритєм. Ще в р. 1887 обіцяв Гоммель подбати про докладний дословний переклад Ібн Хісдаєвого гебрєйського тексту поеми „Царевич і дервіш“ — „задача, котрою почав займати ся оден із моїх учеників, д. Вайсльовіц із Угорщини“²⁾. Ся праця д. Вайсльовіца появила ся справді в р. 1890, коли текст гебрєйського віршованя через иньші доконані тимчасом відкритя стратив майже всяку вартість для критичної реконструкції того арабського тексту, що був перекладом пеглевійського. Із самої праці Вайсльовіца, котру Кун називає „претенсiональною та вбогою на придатні здобутки“ (E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 41) можемо переконати ся, що Ібн Хісдай не перекладав арабського тексту вірно, а тільки перероблював знайдені в ньому епічні і догматичні части по своєму для вжитку побожних Жидів. Окрім резюме Ібн Хісдаєвого тексту (стор. 15—38) подав Вайсльовіц також детальне порівнянє гебрєйського, арабського і грецького тексту; для арабського користував ся Вайсльовіц рукописом, що віднайшов Бляу у Константинополі і якого текст опублікував Гоммель у Відні — він звісний в науці під назвою рукопису з Галле (в Галле міститься бібліотека Німецького Орієнтального товариства, котрій подарував Бляу сей рукопис).

Та книжка, що вийшла під фірмою д. Вайсльовіца, цікава і важна для нас задля додатку написаного Ф. Гоммелем, що обіймає три аркуші друку і становить новий крок у розвою наукових дослідів над нашою повістю. Проф. Гоммель оповідає тут, що первісно мав намір швидко по виданю книжки Вайсльовіца опублікувати німецький переклад виданого ним у Відні арабського тексту під заголовком „Найстарша неіндійська форма історії молодих лїт Будди, перекладено з арабської мови з додатком вступу про грецьку повість про Варлаама“. Та він не виконав сего наміру, що вже в самім заголовку був би правдоподібно мав помилку, а згадані вже нами праці Марра і Ольденбурга, а також лист бар. Розена навели його на слід нового арабського рукопису з історією про Варлаама. В короткій увазі в третім томі „Записокъ вост. отд. Имп.

¹⁾ С. Ольденбургъ, Персидскій изводъ повѣсти о Варлаамѣ и Іоасафѣ (Отдѣльный оттискъ изъ „Записокъ восточн. отд. Имп. русск. Археолог. Общ.“ томъ IV, стор. 229—265), стор. 1—6.

²⁾ F. Hommel, Die älteste arabische Barlaam-Version. Wien 1887, стор. 53.

Археол. Общ.“ подав барон Розен звістку про Ольденбургове відкритє в Лондонї, а до початку знайденого там перського тексту — „Ібн Бабавайгі написав у книзі, що має заголовок „Kamāl ad-dīn u tamām an-ni 'mat“, на підставі безпосередньої запозики від Мугаммада Ібн Закарїї ось яке справозданє“ і т. д. — додав короткі історико-літературні вказівки. Він звернув увагу на те, що Ібн Бабавайгі, се звісний шіітський писатель Аль-Куммі (умер 991 р. по Хр.), а Ібн Закарія правдоподібно славний лікар Ар-Разі (Rhases), що вмер у р. 930 (N. Weisslowitz, op. cit. 129—131). А що оба ті мужі були арабські писателі, то Розен почав шукати їх творів і справді знайшов у недавно перед тим виданім другім томі каталога арабських рукописів королівської бібліотеки в Берлінї, зладженого Альвардтом, також занотований рукопис твору „Kamāl ad-dīn“ Ібн Бабавайгія. На сей рукопис він звернув увагу проф. Гоммеля, і сей справді віднайшов д. 31 січня 1890 р. в тім рукописі арабський оригінал перського тексту відкритого в Лондонї Ольденбургом (тамже, стор. 131—132). Та що Аль-Куммі (Ібн Бабавайгі) жив аж до кінця X віку, а Ібн Закарія, з якого він мав черпати, також іще належить до X віку, то знов таки являєть ся питанє, чи можна тут говорити про се, що ось то „маємо перед собою найстаршу неіндійську форму історії молодих літ Будди“ і які відносини всіх тих текстів між собою і до грецького тексту?

Лишаючи порішенє сих питань до дальшого розділу зазначимо тут тільки, що Гоммелеві занадто поспішні відповіді не можуть нас задовольнити і в значній часті були опрокинені Куном, котрого праця „Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch-literargeschichtliche Studie“ вийшла в 1893 році в XX-тім томі розправ кор. баварської академії наук (I кляса) у Монахові. Після знаменитої студії Цотенбергової є Кунова праця другим важним кроком наперед у студиях над нашою повістю, хоча Кун зачеркнув собі трохи тіснійші границі. Всю історію вандрівки нашої повісти по Европі він подав тільки в формі бібліографічного покажчика; те саме вчинив і з історією наукового дослїду над нею, а за те головну вагу своєї праці поклав на розбір орієнтальних текстів і їх відносин до грецького — розд. III. Literargeschichtliche Erörterung über den Ursprung der Legende und das Verhältniss des griechischen Textes zu den älteren orientalischen Versionen, стор. 8—40. Сей розділ — взірцевий з методологічного погляду і свідчить про обширні відомости монахійського професора та zarazом про велику бистроту в парі с критичною поздержливістю. На підставі згаданих

доси орієнтальних редакцій, а надто ще одного арабського тексту, виданого перед кількома роками в Бомбеї, Кун ближше ніж усі дотеперішні вчені підходить до реконструкції пеглевійського оригіналу нашої повісти, а порівнюючи той здогадний оригінал з буддиськими книгами про жите Будди (головно з Лялітавістарою і Абгінїшкрамана-Сютрою) доходить до висновку:

1) що пеглевійський твір не був дословним перекладом ніякого буддиського твору, але що його автор свobodно користувався всюю буддиською традицією;

2) що автором сего пеглевійського оповідання був християнин, правдоподібно із секти Несторіян, що в IV—VII віках була значно розширена в Персії і Бактриї і породила цілу, тепер затрачену християнську літературу на пеглевійській мові, і врешті

3) що з пеглевійської мови перекладено сей твір з одного боку на арабську, надавши йому магомеданську закраску, а з другого боку на сврийську, з якої пішли переробки грузинська і грецька.

Отсі Кунові висновки, обставлені солідним науковим апаратом, треба вважати на тепер „остатнім словом науки“ в справі повстання нашої повісти. Новіші праці про сю тему, які повиходили на англійській мові, не можуть ні в чому рівняти ся з Куновою. І так видана в Калькутті 1895 р. книжка „The story of Barlaam and Joasaph: Buddhism and Christianity, edited by K. S. Macdonald, M. A., D. D., fellow Calcutta university“ була приспособлена головно для вжитку слухачів калькутського університету, подаючи їм староанглійські тексти переробок Варлаамової повісти з фільольогічним апаратом потрібним для вивчення староанглійської мови. Тільки у вступі, що обіймає 61 сторін, д. Макдональд, як видно, духовний і місіонер, не заявляючи нічим знання обширної європейської літератури про нашу повість (окрім англійської) розводять широку полеміку з тими англійськими писателями, що признають висіість буддизму над християнством або твердять, що й само християнство повстало не без впливу буддизму. Що до самої повісти про Варлаама і Йоасафа, то Макдональд назирає на те, що буддиською в ній може вважати ся тільки сама фактична канва, та в грецькій переробці вона пронята так наскрізь християнським духом і всякий слід буддиських доктрин був із неї так старанно виключений, що ми сміло можемо вважати грецького Варлаама і Йоасафа твором зовсім новим — і щиро християнським; коли шукати для него живих історичних вірців, далеко справедливійше буде вказати на свв. Антонія Тебаїдського, праотця християнського аскетизму, ніж

на індійського царевича, основника атеїстичної доктрини прозваної буддизмом (Macdonald, op. cit. LVIII—LX).

Не посунув справи даліше і найновіший історик нашої повісти, Йосиф Джекобе, що посвятив їй гарно видану книжку пз. „Barlaam and Josaphat. English Lives of Budda, edited and induced by Joseph Jacobs. London 1896. Published by David Nutt in the Strand (Bibliothèque de Carabas, vol. X). Він опер ся майже у всьому на Куновій праці, а де силкуєть ся вийти по за неї і ставити власні здогади, там праця єго має дуже сумнівну вартість. Праця та розпадаєть ся на пять розділів (крім додатків), а то: 1. Грецький Варлаам (згадано про справу святости Варлаама і Йоасафа, питанє про авторство Івана Дамаскина, котре автор відкидає ідучи за Цотенбертом, про час написаня грецького тексту, про відкрите Апольогії Арієтїдової і иньших вставок в текстї грецького Варлаама, що все доводить автора до висновку, що сей текст мусїв бути написаний не пізнійше, як коло р. 600 по Хр.); 2. орієнтальні редакції (з огляду, що в грецькім текстї є вставки взятї з давнійшої греко-християнської літератури, автор сверджує, що грецький текст не є переклад, а твір в значній мірі оригінальний, далї обговорює недавно повіднаходжені орієнтальні редакції нашої повісти і подавши Кунову генеальогію їх не згоджуєть ся з нею о стілько, що вважає грузинський текст переробкою арабського, а далї виступає проти Кунової думки, буцім то пеглевійський текст був уже сам твором християнським і твердить, що той текст майже зовсім не мав ніякої теологічної тенденції, а що в ньому захвалювано аскетизм, се нічого не доказує, бо всі релїгії його захвалюють; книжка була люблена прихильниками всіх релїгій не задля своєї теології, а задля чудових притч; правдоподібно пеглевійський текст не був, як твердить Кун, оригінально написаний тою мовою, а мав собі якийсь індійський оригінал так само, як байка Бідаєві і иньші буддійські твори, що в нечисленних переробках перевандрували з Індії до Європи); 3. Варлаам у Індії (автор згадує про увагу Діота до Коуто, про відкрите буддійської основи Варлаама Лябудеєм і Лібрехтом, а опираючись на Кунових висновках потожсамлює імя Йоасафа з індійським словом Bodhisattva, а Βαρλαάμ з індійським Bhagavan, що є також одним із прозвищ Будди і доходить до думки, що пеглевійський текст повісти був простим перекладом індійської книги, що мала титул „Bhagavan Bodhisattvascha“); 4. Притчі Варлаамові; 5. Варлаам у Європі — коротенький нарис, до якого додано генеальогічне дерево ріжних орієнтальних і європейських перекладів та переробок нашої повісти. Найціннійшою час-

тиною Джекобсової праці є розділ про притчі і доданий до него „Appendix“ з багатою бібліографією кожної притчі. Їго гіпотеза про буддистський оригінал пеглевійського тексту є собі гіпотеза, що поки що висить у повітрі і анї на крок не посуває наперед нашого знання, бо і пеглевійський текст і отся здогадна буддистська книга затратились, а сам індійський титул, хоч і як дотепно скомпонований, нічого ще нам не говорить.

Остатня що до часу праця про нашу повість знов вертає до детального розсліду поодиноких редакцій. Маю тут на думці статтю Ф. Конїбіра, що займається спеціально історією переробок нашої повісти на мови грузинську і вірменську (F. C. Conybeare, *The Barlaam und Josaphat Legend in the ancient Georgian und Armenian Literatures*, друковано в вістнику *Folk-Lore*, т. VII, London 1896, ст. 101—142). Коротку згадку про сю працю, її зміст і важніші здобутки подав проф. Крумбахер у своїй „*Byzantinische Zeitschrift*“ т. V. стор. 615; ласкавий увазі проф. Грушевського завдячую подане змісту рецензії Н. Марра, надрукованої в „Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія“, 1897, кн. IV. Опираючи ся головно на згаданій уперед Маррової публікації подає Конїбір виривки грузинського і вірменського тексту Варлаамової повісти в англійському перекладі, вживаючи для вірменського тексту крім друків також досить давніх рукописів. Автор звертає увагу на близьке свояцтво обох версій, тоб то грузинської і вірменської, і разом з Куном відкидає думку бар. Розена і проф. Гоммеля про те, буцім то грецький текст є переробка грузинського. Та рівночасно Конїбір виступає против думки Цотенберга і Куна, буцім то вірменський текст є тільки скорочена переробка грецького. Одинокий вихід із тої непевности, в якій стоїть доси питанє про родовід грецької повісти і її орієнтальних своячок, бачить Конїбір у сьмілій гіпотезі — прийняти факт існування старшого, затраченого грецького тексту, що пізнійше був перероблений і значно розширений також по грецьки, та в первісній формі був перекладений на сирийську мову. Отсей сирийський переклад грецького старшого Варлаама послужив жерелом для грузинської і вірменської версій; на доказ сего Конїбір наводить численні сирізми в сих обох переробках. Отже Марр у своїй рецензії на сю працю не признає їй високої стійности; наведені Конїбіром сирізми не промовляють до його переконання. Він думає, що в кінці XII або на початку XIII в. Асад переклав, може з деякими вкороченнями, повість про Варлаама і Йоасафа з якоїсь — якої? — мови на вірменську, а з сего перекладу на початку XV в. Григорий Хлатський зладив скороченє, і се й є теперішня вірменська редакція. Приписка до старшого

перекладу, де автором его називається Асад, опублікована в Записках Вост. отд. V, 213. Від остаточних висновків Марр здержується, доки буде відома ширша вірменська версія повісті, що найшов свящ. Мосисян у Ешміадзінї (відомість про се подана в Зап. Вост. отд. V, 213). Докладніше обговорене Конїбирових гіпотез лишаємо до дальшого розділу.

VII.

(Питанє про родовід ориєнтальних версій нашої повісті. Трудности его рішеня. Арабські тексти, їх відносини між собою і до Ібн Хісдаєвої переробки. Вірменська і грузинська версія і здогадний сирийський текст. Систематичне порівнянє змісту всіх ориєнтальних версій. Кунова гіпотеза про їх неглевійський оригінал, его християнське походженє і північно-буддійське жерело. Джекобсові замітки против Кунової гіпотези і їх критика. Брагманська концепція аскетизму і інші сліди благманства в нашій повісті. Уваги про імена власні в ориєнтальних версіях нашої повісті. Варлаамові притчі і їх важність для дослідю первісної форми нашої повісті. Буддійська редакція повісті про Йоасафа і Ріс Девідсова гіпотеза про її південно-буддійський початок. Закінченє.)

Вже з сего короткого перегляду найновіших праць про літературну історію повісті про Варлаама і Йоасафа могли читачі побачити, на якому полі сеї обширної ниви йде тепер найживіша робота. Від часу появи Цотенбергової праці для історії західно-європейських паростів сеї повісті лишило ся не багато дечого зробити; публіковані від часу до часу нові доповненя до Цотенбергової картини не змінюють її головних контурів; тут майже не лишило ся місця для суперечок, хоча, розуміється, для детальної праці, особливо фільольогічної та історично-літературної є ще чимало поля (пригадаємо конєчність такої праці над самим грецьким текстом, конєчність критичного виданя старословянського перекладу, особливо его найстаршого рукопису, порівнянє ріжних словянських перекладів з грецької мови і т. и.). За те від часу появи Цотенбергової праці віднайдено або простудіювано докладніше стілько ориєнтальних версій, так розширено поле дослїду та разом намножено стілько гіпотез і навалено стілько справдішніх трудностей, що відповідна розвязка всіх сих питань відсунула ся досить далеко в будучуну, вимагає досить широкого обсягу знаня ориєн-

тальних мов і літератур і виповнення досить ще широкої програми публікацій та детальних підготовчих студій, не говорячи вже про можливі нові відкриття, що можуть усю працю відразу посунути наперед, але можуть також внести в неї нові комплікації і ще більше опізнити остаточне рішення.

Бажаючи на закінчене отесї розвідки подати по змозі докладний і вірний образ сеї трудної і замотаної наукової дискусії я навмисно підчеркую трудність, особливо для не-орієнталіста, зайняти тут яке небудь самостійне становище або сказати щось нового. Як загалом у отсїй розвідці, так особливо в сьому остатньому розділі я кладу собі далеко скромнішу задачу — познайомити читачів з теперішнім станом дослідів на сьому полі, переробляючи здобутки тих дослідів критично по своєму на підставі приступних міні книжок і материялів і зазначаючи свою власну думку поперед усього там, де дотеперішня наукова робота полишала ще прогалини або де висновки попередніх учених здають ся міні за надто слабо опертими. Може в такому разї й не слїд було міні брати ся до такої роботи, та з другого боку мене піддержувала в моїм намірі та думка, що після праць Кірпічнїкова, Веселовського та Новаковича не було на жадній словянській мові праці про сю тему, котра би звела до купи здобутки новїйших дослїдів, а й з поміж західно-європейських праць після Цотенберга одинока на висотї науки поставлена розвідка Кунова написана так сухо, схематично і навантажена такою купою бібліографії, що для ширших кругів осьвіченої громади вона по просту не стравна. А в такім разї може й отся розвідка, хоч написана не-орієнталістом, сповнить свою скромну та не менше позиточну службу.

З того, що було сказано в попередніх розділах, знають уже читачі, що супроти грецького тексту повісти про Варлаама і Йоасафа, що став ся вихідною точкою для цілої маси переробок на всіх важнійших європейських мовах, маємо на сходї групу арабських версій, далї одну перську і одну гебрєйську, дві вірменські, дві коптійські і одну грузинську. Майже за кожною з тих версій, мов хвіст за кометою, тягне ся більший або менший ряд гіпотез що до їх початку і взаїмного генетичного звязку. Два найважнїйші питання: 1) з якого взірця списував своє оповідане автор грецького тексту? і 2) який був первісний взорець, що з него вплили всі иньші версії, значить, усї звїсні нам орієнтальні, а також грецька? — ті два питання доси не діждали ся відповідної розвязки. Та багато непевних і суперечних здогадів висказано було вченими також про відносини між собою тих текстів, що ле-

жать між згодним первісним оригіналом та грецьким текстом повісти.

Візьмімо на сам перед найближше споріднені між собою арабські тексти. Як ми вже згадували, автор Фігріста згадує ось про які арабські книги, звісні йому вже в X віці: 1. Книга про Будду (*Kitāb al Budd*), 2. Книга про Юдасафа і Баляугара (*Kitāb Yūdāsaf wa Balawhar* або *Bilauhar*), 3. Книга про самого Юдасафа (*Kitāb Yūdāsaf mufrad*), 4. поема Абама ібн Абд-аль Гаміда прозваного Ракаші пз. *Kitāb Balauhar wa Yūdāsaf*. Що з сих старих книг дійшло до нашого часу? Поперед усього нема сумніву, що пропала (або бодай доси незвісна) поема Ар-Ракаші, та вона для нашої студії найменше важна, бо автор її жив у X віці і зладив свою поему очевидно на підставі арабського прозового тексту. Тим важливіші були би три иньші книги, про які автор Фігріста подає, що вони пішли з Індії разом з такими творами, як Каліла ва Дімна, значить, так само як і ся славна книга були на арабську мову перекладена з пеглевійської. Та з тих трьох книг знов дві пропали, хоч і не безслідно, і то власне ті дві, що оповідали про самого Будду, значить, давали редакцію зовсім відмінну від усіх тих, де головне місце займає не Будда-Йоасаф, а Варлаам-Баляугар. Лишила ся тільки одна з тих старих арабських книг, а власне та, що в повнешньому реєстрі покладена на другім місці. Чи лишила ся вона в первісній старій формі, сего не можемо знати не знаючи нічого докладного про її текст; та про те нема сумніву, що її зміст переданий в повні в тій арабській книзі, що в р. 1888—89 була видана в Бомбеї пз. „Книга Баляугара і Будасафа з поученнями і порівняннями повними премудрости, на одвічальність меккського паломника шейха Нур-ад-діна Ібн Джівакгана, книгаря і властителя Хайдарітської і Сяфдарітської друкарні, друковано у Сяфдарітській друкарні в Бомбеї в р. 1306“, у вісімці, 286 сторін. Кун (ор. cit. 15) стоїть на тому, що сю книгу взагалі можна вважати коли не зовсім вірною копією, то все таки безпосереднім і дуже близьким впливом старої *Kitāb Yūdāsaf wa Balauhar*, хоча в деяких розділах згадуєть ся про Будду як про давнішого основника правдивої релігії, а деякі притчі, в суперечности до всіх иньших версій, вложено в уста Юдасафови, в чому Кун бачить відгуки затраченої книги „*Kitāb al-Budd*“.

Другий арабський текст, що заховав ся (і то не повно) в рукописі купленим Бляу'ом у Константинополі (тепер він знаходить ся в бібліотеці Нім. Орієнтального тов. в Галлі), опублікований Гоммелем у справозданнях сегого конгресу орієнталістів у Відні, а пе-

рекладений на англійську мову Регачком (E. Rehatsek, Book of the king's Son an the Ascetic, видрукувано в Journal of the Royal Asiatic Society, New Series, vol. XXII, стор. 119—155). Сей текст захований не весь, а уривається на тім, де Баляугар навернувши царевича на правдиву віру прощається з ним і відходить. Тай те, що заховалося, се не повний текст, бо вже сам титул заявляє, що се „Витяг із книги одного славного індійського мудрця“. В сьому витягу пропущено всі назви крім Баляугара і того місця, відки він приходить — Сарандіба, пропущено також чимало подробиць, та задержано всі притчі і то з виїмком одної в тім самім порядку, який є у бомбейським виданю; нового супроти сего видання тут нема нічого ісїнько. Значить, нема сумніву, що сей „Витяг“ зроблений коли не з того самого тексту, який є у бомбейському виданю, то з его старшого оригіналу (гальський рукопис зладжений був у 1099 р. гіжри, значить коло 1700 р. нашої ери і міг мати основою ще значно старший рукопис).

Третій арабський текст, що віднайшовся надто ще в перському перекладі, вставлений у обширну теологічну працю вченого Ібн Бабавайга Аль Куммі пз. „Kamâl ad-dîn wa tamâm an-nî'mat“. Початкові і кінцеві уступи нашої повісти згоджують ся й тут своїм змістом з бомбейським текстом; так само притчі йдуть по собі в такім самім порядку, як у бомбейським текстї. Тільки в середині оповідання, по упізнаннях Баляугарових тут вставлено аж сїм оповідань, яких нема ані в бомбейським ані в жаднім иньшїм текстї. В числї тих оповідань є одно, що служить рамкою, в яку вставлено чотири иньші; оте рамкове оповіданє є не що иньше, як історія Будди, що сам з власного здогаду приходить до пізнання правди, покидає батьківський дім і опирає ся жіночим покусам. Гоммель справедливо догадуєть ся, що вся ота вставка взята Ібн Бабавайгом із затраченої старої книги про самого Юдасафа (Kitâb Yûdâsaf mufrad), гл. Hommel-Weisslowitz, op. cit. 176.

В дуже близькім свояцтві до арабських текстів є гебрійська Ібн Хісдаєва поема. Поминаємо вже те, що й вона так само як гальський рукопис кінчить ся розлукою дервіша з царевичем і нічого не говорить про дальші пригоди наверненого; дуже правдоподібно, що в однім і другім текстї перерва оповідання власне в сьому місці вийшла випадково і нам нема потреби вдавати ся до гіпотези, що була якась арабська редакція, котра кінчила ся власне на сьому місці. Далеко важнїйше те, що виказав Вайсльовіц, а власне дуже близька, декуди мало що не дословна схожість гебрійського тексту з арабським і то власне з „витягом“ гальського

рукопису. Правда, при кінці своєї праці подавав Ібн Хісдай дещо з власного концепту, а радше з жидівської літературної традиції, та про те ми мусимо вважати його книжку парістю арабських текстів, а не переробкою грецького, як зразу думали деякі вчені, втім числі й Цотенберґ.

Всі отсі тексти в своїй теперішній формі без сумніву пізніші від грецького, бо ж звісно, що й уся арабська література повстала і розвила ся аж по Магометі. Та про те вони виявляють форму оповідання де в чому старшу від грецької, бо їх спільний оригінал був старший від грецького тексту і ближший до самого жерела традиції — індійського буддизму. Порівнюючи всі ті тексти між собою ми можемо в дуже значній частині реконструувати той спільний оригінал; доконане сеї роботи — головна заслуга Е. Куна і ми далі покористуємося нею зводячи в табеляричній формі її здобутки.

Лишаючи на боці етіопський текст Енбакома, для котрого доси не зроблено нічого більше по над згадану вже працю Цотенберґа, а сей, як звісно, уважає його (певно так само неслухно, як арабські і гебрійський) переробкою грецького тексту¹⁾, ми перейдемо до другої групи орієнтальних переробок нашої повісти, тоб то до грузинської „Мудрости Балавара“ і до вірменської. Із двох вірменських переробок, звісних уже Цотенберґови і згаданих у нас на стор. 131, не входить тут в рахунок Аракгелева поема з XV в., а тільки скорочене життє в Менольогії Григорія Кгалатського; є се доволі давній прозовий текст, що послужив жерелом для поетичної переробки і по свідощтву одного старого рукопису зладжений був Асадом в кінці XII або в початку XIII віку. О скільки віднайдене і часткове опубліковане грузинського тексту нашої повісти є заслугою Н. Марра, о стільки ж треба признати заслугу Англічанинови Конїбірови, що у-перве докладно розглянув різні кодекси старої вірменської переробки, виказав її різниці від грецької і грузинської і спробував віднайти для обох сих версій відповідне місце в родоводі нашої повісти, простуючи смілі та невірні гіпотези з одного боку Розена і Гоммеля, котрі в грузинським тексті бачили оригінал грецького, а з другого Джекобса, котрий поклав грузинський текст на рівні з етіопським між парости староарабського Kitáb Yûdasaf wa Balaubar (J. Jacobs, Barlaam and Josaphat, XI Pedegree of Barlaam and Josaphat)).

¹⁾ Джекобс у своїм родословнім дереві кладе етіопський переклад між паростями староарабського Kitáb Balaubar wa Yûdasaf, та на якій основі, сего не мотивує ближше.

Вірменський текст, вставлений у Менольогій зретагований в XV віці Григорієм Кглатським, є правдоподібно скороченням якогось обширвішого оригіналу. При поверховім огляді здасть ся, що сим оригіналом був наш теперішній грецький текст, та докладніше порівняне показує, що оригінал вірменської редакції був де в чому відмінний від грецького тексту. Хоча в загалі вкорочений має вірменський текст деякі уступи оповідання виведені докладніше і яснійше ніж грецький, напр. уступ про Арашиса і Наховра. Ще важнійше є те, що в тексті Арістидової Апольогії вплетеної в нашу повість бачимо в вірменській версії помимо значного вкорочення деякі речення, яких нема в грецькім тексті, а які знайшли ся в віднайденім недавно сирийськім перекладі Апольогії. Так само є між ними обома редакціями різниця в тексті і порядку притч, при чім вірменська редакція зближує ся більше до арабських, ніж до грецької. Отсі факти в звязку з деякими сирийськими словами в вірменськім тексті, зладженім загалом чистою вірм. мовою, приводять Конїбіра до висновку, що оригіналом вірменського витягу не був теперішній грецький, а якийсь старший сирийський текст.

До цікавійших іще висновків доводить Конїбіра порівняне вірменського тексту з грузинським. На перший погляд між ними текстами лежить доволі широка прірва; грузинський далеко дальше відбігає від грецького, ніж вірменський. Се й дійсна правда, та про те є чимало таких місць, де вірменський текст різнить ся від грецького а майже дословно сходить ся з грузинським (два такі місця є в тексті притчі про однорога, одно в описі уродин Юдасифових; сюди належить текст символа віри і ще де які уступи). Та з другого боку грузинський текст де в чому, особливо в пропусках і в порядку деяких епізодів, ближший до арабських текстів, ніж вірменський і грецький. Се склонює Конїбіра бачити в грузинськім тексті найстаршу християнську редакцію нашої повісти; другою з ряду є вірменська, скорочена з сирийського тексту, а третьою грецький текст в тій формі, як його видав Буассонад. Та відки взяв ся грузинський текст?

„Мусимо признати — пише дословно д. Конїбір¹⁾ — що вже в грузинськім тексті, при всій его розмірній близькості до нехристиянських форм легенди, що бачимо в упорядкованю материялу і пи-

¹⁾ F. C. Conybeare, The Barlaam and Josaphat legend in the ancient Georgian and Armenian literatures (Folk-Lore, transactions of the Folk-Lore Society. A quarterly Review of myth, tradition, institution and Custom. Vol. VII, N. 2. June 1896, стр. 140—142).

совні імен власних, розпочався той розвій християнської форми, що пізнійше йшов чим раз далі в вірменському і грецькому тексті. А в такому разі грузинську версію годі вважати християнізованою формою легенди незалежною від спільного жерела текстів: сирийського, вірменського і грецького; вона мусить зайняти місце в нязу їх спільного родового дерева як найстарший ступінь у розвою християнської форми повісті. Найближчим неї, *longo sed proximus intervallo* в напрямі християнської традиції являється здогадний грецький оригінал затраченого сирийського тексту, котрого скороченням є наш вірменський текст. А звисний тепер грецький текст є риторичним розширенням, зладженим у XI віці... Міні здається, що зразу існувала проста і коротка християнська форма тексту на грецькій мові, котрої посереднім чи безпосереднім перекладом є грузинський текст. Ся найстарша грецька форма правдоподібно була написана в Бактриї в третім віці по Хр. в кругах, де Ісусова релігія мішалася з буддиською. Инакше я не можу витолкувати собі факту, що грузинський текст декуди буквально передає наш грецький. Ся найстарша грецька редакція клала притчі в тім самім порядку, який бачимо в грузинському тексті і в нехристиянських арабських, держала ся хронології тих текстів і подібно як грузинський текст не мала в собі Апольогії.

„Найближший ступінь в розрості грецького тексту був той, який бачимо тепер у вірменському. Тут грецький текст уже ближший до своєї теперішньої форми; порядок притч уже змінений; вставлено в текст Апольогію і иньші навчачі уступи. В такому стані грецький текст перекладено на мову сирийську, а з неї зроблено вірменське скорочення.

„Третій і остатній ступінь грецького тексту той, що маємо тепер у Буассонадовім виданні. В ньому пододавано нові уступи, головню напади на іконоборців; з Арістидової Апольогії лишили ся тут тільки автентичні уривки, котрим тільки подекуди відповідає вірменський текст, що представляє старший ступінь. Отся повна грецька версія була також перекладена на арабську мову — коли вірити Цотенбертові і Кунові — і з неї зроблено етіопський переклад. Та про те я не можу впевнити, чи етіопський текст не покаже ся впливом старшої грецької редакції“.

Як бачимо, Конїбір уважає потрібним прийняти аж три грецькі редакції повісті (не дві, як ми подали на стор. 158 за Крумбахером, не мавши ще під рукою Конїбірової праці). Нема що й мовити, що відповідне умотивоване такої зложної гіпотези дуже трудне і Конїбір узяв собі сю працю занадто полегко. Вже сам доказ

істновання сирийського тексту такого, якого догадується Конїбір, стоїть не дуже міцно. Сей доказ опирає він на двох підвалинах — на істнованню сиризмів у вірменських текстів і на деяких місцях Апольотії, що є в вірменських скороченнях і в сирийських текстах, а яких нема у грецьких текстах вилетених у повість про Варлаама і Йоасафа. Та що до сиризмів треба сказати, що їх знайшов Конїбір дуже не багато, здається не більше 2—3 у лексиці а оден у складні, та й то серед лексичних сиризмів є оден арабізм (гл. Conybeare, op. cit. стор. 116, 117, 120), а при близьких зносинах Вірмен з Сирийцями і Арабами такі запозички легко пояснити й без гіпотези про істнування окремого сирийського оригіналу. Пригадаємо, що й Маррови сей доказ видав ся невидержуючим критики. Щож до Апольотії, то годить ся пригадати те, що було піднесено у нас на стор. 68—72 на основі детального порівняння текстів грецького, сирийського, латинського і старослов'янського, а власне:

1) Що сирийський текст має уступи пропущені в грецькому;

2) що грецький текст має уступи, яких нема в сирийському;

3) що старослов'янський текст має місця і звороти, яких нема в грецькому;

4) що латинський переклад Білліуса в однім місці має також пару слів, яких нема в грецькому виданню Буассонада.

Се значить, що істнування певних відмін у грецьких текстах не є гіпотезою, а фактом і треба тільки пильного простудіювання всієї рукописної традиції, щоби вияснити характер і розміри сього факту. Д. Конїбір опирає ся на грецькому тексті Буассонадового видання як на якийсь канонічний повазі забуваючи, що се видання з критичного погляду зовсім не може вдоволити. А допустивши істнування таких варіантів у теперішнім грецькому тексті нам здається, що можна вияснити повстання вірменського скорочення без гіпотези про окремий сирийський його оригінал, що будим то був перекладом якогось коротшого грецького Варлаама (ред. В.).

Погляньмо далі, чи ліпше доказав Конїбір істнування ще старшої форми грецького Варлаама (ред. А.), якої перекладом має бути грузинський текст? В тім тексті нема грецизмів, пропущено майже всі поучення, порядок притч подібний до того, що є в арабських версіях, імена власні в частині ближші до арабських а в частині до грецьких, а з грецьким текстом вяже його схожість і то майже дословна деяких уступів. Чи на сьому можна опирати гіпотезу про істнування грецького оригіналу, котрого грузинський текст є вірним перекладом? Адже ж і в тексті Гальського рукопису і в тексті бомбейського видання і навіть у Ібн Хісдаєвих віршах є місця

майже дословно тотожні з грецьким текстом і се зрештою конечно коли сї тексти ідуть з одного спільного жерела.

Та Конібір не звернув уваги на одну, по моїй думці досить важну обставину, що змушує мене бачити в вірменським і грузинським текстї форми нашої повісти пізнійші від звісної нам тепер грецької редакції, хоча на сю обставину, бодай що до грузинського тексту, звернув уже увагу Кун (E. Kuhn, op. cit. 17). Маю тут на думці займавий факт, що в деяких епізодах вірменського і грузинського тексту бачимо оповіданє лїпше умотивоване і артистичнїйше повязане нїж у грецьким; і як би автор грецького тексту був його знайшов у своїм старшїм жерелї, то ми не можемо й подумати, щоби він був відкинув сї заокругленї форми, а взяв би до своєї композиції ті менше щасливі, які бачимо в нїй тепер. І так у грецьким текстї оповідаєть ся раз про вельможу, що навернувши ся на християнство покинув свій уряд і пішов у пустиню, опісля на розказ царя був спроваджений назад, та по розмові з царем був прогнаний ним із его царства, — далї знов про иньшого вельможу, що був таємним християнином, его вороги донесли про се цареві, та рада калїки виратувала його з клопоту і цар прийняв його знов до своєї ласки. Оба ті епізоди не мають звязку з дальшим ходом оповіданя і тїлько спиняють хїд головної акції. Тим часом у грузинським текстї оба ті епізоди стягнено в один і приведено його в вельми тїсний звязок з дальшим оповіданєм: вельможа оклеветаний перед царем хоча за радою калїки вилабудава ся з клопоту, при кінці таки признав ся, що є слугою Христа і був прогнаний із царства; сей вельможа є не хто иньший, як Варлаам, що за кільканацять лїт вертає з пустинї, щоби царевого сина навести на переслїдувану его батьком віру. Се повязанє тих розрізнених епізодів треба признати вельми щасливим і високо артистичним, і ми певні, що коли б автор грецького тексту мав був його перед очима, він певно був би його держав ся. От тим то Кун справедливо бачить в тїм повязаню „*Neuerungen*“ грузинської редакції. Вони приносять усяку честь артистичному почуттю їх автора, та заразом свідчать, що его переробка повстала пізнійше від грецького тексту або бодай була незвісна грецькому авторови.

На подібні думки наводить нас порівнанє деяких місць вірменської редакції з грецьким текстом. Ось як нпр. виглядає в грецьким текстї епізод з Арахесом і Нахором: „Арахіс бажаючи приподобати ся цареві в саму північ пішов відвідати Нахора в печері в пустинї, де сей пробував, щоби зовсїм свободнo віддавати ся своїм ворожбам. І розповівши йому всі свої наміри і намовивши

його вернув ранісінько до царя і попросив у його відділ вояків для супроводу, будім то щоб іти в поле шукати Варлаама. Цар радо вволив його волю. І вийшовши в супроводі, який собі випросив, він подав ся в поля і продираючи ся через пустиню не спочив, аж поки не побачив старця, що йшов із долини. Врадувавши ся дуже він післав людей, щоби його зловили і привели перед него. А коли його запитав, хто він і якої віри і чим займаєть ся і як називаєть ся, сей відповів, що він християнин і називаєть ся Варлаам, — бо так його намовлено. Арахіс почувши его відповідь удав, що вельми врадував ся і взяв його і без проволоки привів до царя. А коли його поставив перед царем, сей мовив до него на багатолюдній авдієнції: „Чи ти Варлаам, слуга чортівський?“ Сей відповів: „Я слуга божий, а не чортівський і ти не повинен мене зневажати, а повинен дякувати міні за те добро, яке я зробив твому синові освободивши його від блудів і навчивши його чтити правдивого Бога, поєднавши його з Богом і навчивши його чесноти!“ Та цар подаючи вид, що розлютив ся за его відповідь, мовив до него: „Певно було би справедливо і розумно віддати тебе на люту смерть не давши тобі можности говорити ані боронити ся; та через свою добрість і лагідність я ще на якийсь час лишу тебе при житю. Та тимчасом я буду слідити, пробувати тебе, і коли будеш міні послухний, то я буду для тебе ласкавим і милосердним; коли нї, то віддам тебе на смерть.“ Сказавши таке він віддав його Арахесови наказуючи, щоби його стерегли старанно“. (Гл. Douhet, op. cit. 182).

В вірменській (скороченій!) редакції сей епізод читаємо ось як: „А був там у місті один біловолосий маї, що звав ся Наховр. До него прийшов Арахіс у ночі і одягши його в волосяний мішок вислав його наперед у пустиню з тим наміром, щоби вояки прийшли пізнім ранком і здивавши його подумали, що се Баралям і взяли і завели його перед царя. В тій цілі вклепана була змова між Наховром і царем і Арахісом, про яку знали тільки вони а більше ніхто.

„А на другий день візір мовив до декількох своїх вояків: „Ми чули, що Баралям день у день блукає по отсій пустині. Ідїть туди і шукайте його старанно, то може бути, що припадком знайдете його“. Тодї вояки пішли і розбігли ся по лицю пустині шукаючи Бараляма. А коли побачили Наховра з білим волосем і в волосяній сорочці, зловили його і привели перед везіра догадуючи ся, що се є Баралям.

„Візір мовив до него: „Хто ти є?“

„А він відповів: „Я оден із жильців пустині“.

„Візір запитав: „А якої ти віри, подвижнице?“

„Наховр відповів: „Христової віри“.

„Візір мовив: „А яке твоє ім'я?“

„Наховр мовив: „Баралям“.

„Тоді візір почав радувати ся перед очима вояків. Він узяв його і запровадив перед царя. А цар відвів його на бік і сказав йому все, чого бажав. А на другий день цар заняв своє місце на престолі і велів привести перед себе того вовка в овечій шкурі. А коли Наховр увійшов, цар промовив так, щоби чула вся публіка: „Чи ти Баралям, слуга чортівський?“

„Наховр відповів: „Я Баралям, слуга правдивого Бога, що запровадив твого сина на сю віру і навчив його чтити Бога“.

„А цар перед очима всего двора показав ся гнівним і мовив: „Я постановив було мучити тебе різними муками, та тепер хочу заховати тебе живого, поки не завдам тобі деякі питання при моїх мудрцях. І коли вони тебе переможуть, тоді я дам тобі честь по заслугі“. І сказавши се віддав його візірови, щоби тримав його в тюрмі“ (Сопубеаре, op. cit. 128—129).

Як бачимо, тут грецький текст виглядає радше як невдатне скорочене вірменського, ніж на відвороті. У вірменському тексті оповідане живе, драматичне, факти вяжуть ся одні з одними ліпше, психологія консеквентніша. Наховр не живе в пустині, а тільки за намовою Арашіса йде нічу в пустиню-перебравши ся за аскета; в грецькій тексті він чогось живе в пустині і Арахес мусить нічу бігати до него, відшукати його, умовити ся з ним і вернути до міста так вчасно, щоби рано бути на аудієнції у царя. Арахесова розмова з Нахором у пустині виглядає в грецькій тексті мов резюме з вірменського, а оповідаючи про стрічу Авеніра з Нахором автор грецького тексту очевидно знає тільки про одну розмову, коли тимчасом у вірменському тексті читаємо про одну розмову царя з псевдо-Баралямом сам на сам, певно вечером, коли його приведено з пустині, а про другу прилюдну, на другий день, підчас аудієнції. Нема сумніву, що уклад оповідання в вірменському тексті кращий і природніший, ніж у грецькій і що коли би грецький автор був мав перед очима такий взірєць, був би певно не покинув его. Та з другого боку нема сумніву, що грецький текст заховав сліди старшої редакції, вірнійшої буддийській традиції. Бо коли астрольог Наховр що живе в пустині є по prostu незрозумілий, а мотив грецького тексту: „щоби зовсім свобідно віддавати ся своїм

ворожбам“, є тільки невдатний викрут (для астрологічної ворожби треба було різних приладів, будинків, треба жити серед людей), то на індійським ґрунті се бовідане робить ся зовсім зрозумілим. Тут іде боротьба між брагманськими аскетами і буддистами, і Наховр — брагманський аскет — мусить очевидно жити в пустині.¹⁾

¹⁾ Лишаю на боці під знаком запитання „казку“ „Der heilige König“, записану не знати ким і не знати де від когось із буковинських чи семигородських Вірмен і видану по німецьки дром Вліслоцьким у его княжці „Märchen, und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Aus eigenen und fremden Sammlungen übersetzt von Dr. Heinrich Wlislöcki. Hamburg 1891“, стор. 87—90. Др. Вліслоцький при жадний із своїх казок не подає, де і ким вона записана і робить неможливою всяку контролю. Зміст названої казки в головних рисах відповідає змістови нашої повісти, та має деякі цікаві відмінні. „Коли царевич перший раз спочивав у своїй золотій колісці — сказано тут, — прилітали пчолои і клали солодкий мід на его уста“. — Як бачимо, невдатно пришиплена грецька легенда про Плятона. Цар питає своїх радних, що се значить; вони говорять йому, що царевич буде славним чоловіком. Цар дуже ним радується, поки один чужинець не випроковував йому, ще его син буде аскетом. Цар велить збудувати своїому сянові чудовий дім з золота і діамантів, та не забороňuje йому з него виходити. Царевич виростає і аж тоді бачить підчас своїх проходів з одним своїм товаришем припадково хорого, потім умираючого а в кінці на пів гнилого трупа. Тоді приймає до свого дому якогось побожного чоловіка, щоби навчив його про Бога. Та цар велить потайно вбити сего вчителя по доносу царевичевого товариша. Про те царевич живе самотою, а коли старий цар умер, він зрік ся царства і втік у пустиню, де прожив до смерти. Його товариш зробив ся царем замість него. „Котрий з тих обох приятелів був щасливіший?“ — моралізує при кінці автор оповідання. „Чандакан (товариш царевичів) мусів по смерти ще якийсь час пробути в чистилищі, а потомісь Імартан яко святий чоловік по смерти відразу пішов до неба“. Вже отся моралізація, не говорячи про иньші нескладиці нагромаджені в сьому оповіданню, дальше зовсім не народній стиль, цілковитий брак звязку з давнішою книжною вірменською традицією а потомісь звязок з книжною грекоримською, а також наведені в оповіданню назви Імартан і Чандакан (про них гл. далі) велють нам бачити в сьому оповіданню невдатний фальсифікат скомпонований якимсь патріотом, що був знайомий не тільки з греко-римською літературою, але й з новішими дослідями про буддийське походжене „Варлаама і Йоасафа“, та не був знайомий з вірменською легендою про сих святих аві з тим фактом, що вірменська церков не признає чистилища! Годить ся тут згадати, що сам др. Вліслоцький ще перед опублікованем своєї збірки, в р. 1889, використав отсю свою казку і записану ним буцім то з уст угорських Циганів притчу про одного, написавши про ті свої відкриття статю „Armenisches und Zigeunerisches zu „Barlaam und Josaphat“, видрукувану в журналі „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte“ т. II, стор. 462 і д. Циганську притчу (також в німецькій перекладі) він опублікував описав в книжці „Volksdichtungen der siebenbürgischen und südnagarischen Zigeuner, Wien, 1890“, стор. 266. Що до назв Імартан і Чандакан, то вже Кунови (ор. cit. 36) вони видали ся вельми підозреними через те, що за надто живо нагадують індійські Шідарта і Чандака. Для нас вони новий і рішучий доказ на те, що ціле отсе оповідане — фальсифікат.

Зведемо тепер до купи здобутки детального порівняння текстів, доконаного в працях Вайсльовіца, Куна та Конібіра і попробуємо на основі сего зводу виробити собі ясне поняття як про розмір і характер оригінальних вставок кожного поодинокого тексту, особливо ж грецького, так і про те спільне жерело, з якого вийшли всі ті різні редакції. Не вдаючи ся в зайві фільольогічні подробиці ми вибираємо для сего табеляричну форму як нагляднішу, а основою порівняння приймаємо грецький текст як найобширніший. Правда, се порівнянє не може бути таке повне і докладне, як би слід бажати, а се тому, що не всі тексти доступні нам в повні. І так текст вельми важного бомбейського видання доси не є перекладений на ніяку європейську мову і ми можемо говорити про него тільки на основі тих-витягів, які подав Кун. Так само не перекладений в повні текст Ібн Бабавайгів; ще менша пайка перекладена з грузинського, а троха більша з вірменського. Значить, для детальної порівнюючої студії лишається ще широке поле, особливо коли зважити, що ту саму роботу прийдець ся ще зробити й для етиопської переробки.

Порівняне змісту орієнтальних версій Варлаама і Йоасафа.

Грецький текст	Арабські тексти			Ібн Хісдай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомб.-йське вид.	Гальський рип.	Ібн Бабавайг			
1 Характеристика Індії. Цар Авенір, бездітний бажав мати сина; він переслідує християн.	1. Цар Жанаїсар в Індійським місті Шавлібатт відданий ідолослуженню, переслідує жінку, переслідує аскетів і вірних. Бго перша жінка бачить у сні білого слона, що стає над нею та дитинстві ані про не робить їй нічого злого; вона рожбити віщують із сего, що йому вродить ся син.	1. Цар без назви, тімко сказано, що в Індії, прогонює правовірних і заводять ідолослуження в цім краю, «аби ніхто йому не докоряв». Про бездітність ані про сон царіці нема згадки.	1. Назви царя нема, его столиця як у Бомб., з ним сходять ся й текст. Про сон царіці і білого слона нема згадки.	1. Назви царя ані міста нема. Цар справляє бенкети для своїх вельмож. Текст сходять ся близько з Галь.	1. Цар Іабенес у Індії бажав мати сина і даремно просить своїх богів дати йому наслідника. Про переслідуване вірних нема ніякої згадки.	1. Навернене Індії ап. Томою і боротьба християнства з ідолопоклонством. Цар Абенер гонить християн.
2 Один із его вельмож робить ся християнином і відходить яти в пустиню; цар велить привести його перед себе і стрічає його гнівно.	2. Один із царських маїнатів пішов між аскетів; цар велить його привести до себе і робить йому гострі закиди.	2. Сходять ся з Бомб.	2. Сходять ся з Бомб.	2. При однім бенкеті цар згадує про одного міністра, котрого не бачить, і питає, де він. Дворяки оббрижують неприємного, буцим то він здурих, прогайнував свій маєток і пішов між аскетів. Зрештою схоже з Галь.	2. Vacat.	2. Vacat.
3. Розмова царя з вельможею аске-	3. Розмова царя з аскетом догляд-	3. Сходять ся з Бомб.	3. Сходять ся з Бомб.	3. Сходять ся з Бомб.	3. Vacat.	3. Vacat.

нійша ніж у грець-
кім текстї.

том, проповідь ас-
кета про марність
сего світа, про
глупоту ідоослу-
ження і правди-
вість християн-
ства. Цар прого-
нує його.

4. Царевич
зветь ся Юдасаф,
зрештою оповіда-
не схоже з грець-
ким.

4. Царевич на-
зиваєть ся Йоа-
саф, оповідане ско-
рочене, та схоже
з Бомб.

4. Царевич не
названий, опові-
дане схоже з Бомб.
Найстарший а-
строном віщує,
що царевич буде
„іманом вірних“,
цар „плакує се
в поетичнім моно-
логі“.

4. Царе-
вич зве ся
Йовасаф,
далі опові-
дане схоже
з грецьким,
тільки не
згадано про
витнане мо-
нахів.

5. Оповідане
схоже з грецьким.

5. Оповідане
схоже з грецьким.

5. Схоже з грець-
ким.

5. Схоже з грець-
ким, тільки весір
стрічає тут не на-
ліку, а аскета.

5. Царський
вельможа назива-
єть ся Балавар.
Его стріча з ра-
веним, наговір
дворків і оправ-
дане Балавара за
радою каліки. Та
вороги доносять
цареві, що у Ба-
лавара на шиї є
хрест; цар пере-
конуєть ся, що се

5. Vasat.

5. Один цар-
ський вельможа,
таємний христия-
нин, здибає на ло-
вах каліку і бере
його до себе; ко-
ли-ж двораки наго-
ворили на сего
вельможу, каліка
дає йому мудру
раду, як збути ся
царського гніву, і
цар приймає його

Грецький текст	Арабські тексти			Ібн Хісдай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомбейське вид	Гальський рп.	Ібн Бабавайг			
знов до своєї ласки.						
6. Ідучи на лови цар зустрічає двох монахів і по розмові з ними велить їх спалити і всіх вищих монахів, які би ще знайшли ся в краї, віддає на смерть без суду.	6. Схоже з грецьким.	6 Схоже з грецьким, тільки тут аскети тікають із краю не з милосердя над царем, як у грець., а з обридженя.	6. Схоже з грецьким.	6. Схоже з гальським рп.	правда і Балавар признаєть ся, що він христинин і тоді цар прогнана його зі свого царства. 6. Схоже з грецьким, тільки що цар пускає обох аскетів живих, а велить палити всіх інших, які би ще знайшли ся в краю.	6. Vasat.
7 Йосафове виховане, розмовля з учителем і з батьком, стрічі з пронаженим, сліпим і старцем, думки про смерть і бажанє знайти вихід із земного гора.	7. Схоже з грецьким, та тут додано ще ось який епізод. Оден астролюбой радить цареві, щоби заставив свого сина пролити кров якої будь живої тварі, а тоді він не буде аскетом. Цар заставляє його зарізати вівцю, та Юдасаф замість вівці порізає сам собі руку і царський намір не вдає ся.	7. Схоже з грецьким.	7. Схоже з грецьким.	7. Схоже з грецьким, тільки в розмові царевича з батьком в уста царевича вложено оповіданє про Йосифа і обдєсливого чоловіка.	7. Юдасафів учитель, навапий Зандан, зрештою оповіданє схоже з грецьким.	7. Схоже з грецьким, замість учителя хочить з Йосафом не названий невольник.

8. Пустинник Варлаам із пус- тині Сенаар по- божому велію їде до Індії пере- браний за кунця, виробляє собі до- ступ до царевича обіцяючи показа- ти йому неоціне- ний і чудодійний камінь; прийнятий ласкаво оповідає царевичеві еван- гельську притчу про сівача, далі притчу про царя, що кланив ся ас- кетам, про его брата, що робив йому задля сего закиди, про смер- тну трубу і чо- тири скриньки.	9. Варлаам ви- кладає Йоасафови біблійну історію старого і нового завіта,	10. важність тайни хрещення, описує радісні душ у небі і страшний суд і потверджує се все
8. Пустинник зове ся Балаугар і приходить із краю Сарандіба. Зрештою оповіда- є скомже з грець- ким, тільки що на перед ідуть притчі про царя і аскетів, про смертну трубу і чотири скринь- ки, а потому про сівача.	9. Vacat.	10. Vacat.
8. Схоже з Бомб.	9. Vacat.	10. Vacat.
8. Схоже з Бомб., та між прит- чею про чотири скриньки а прит- чею про сівача вставлено ще притчу про птаха, що проковтнув у повітрі рибу, яку вже рибак здо- вив був на вудку, та зранивши собі горло, потім не хотів уже ловити жадної риби ду- маючи, що в кож- дій в тачок, і здох з голоду.	9. Vacat.	10. Vacat.
8. Пустинник зоветь ся Бала- вар; пустиня, з якої він вийшов, мабу́ть не назва- на; порядок притч такий самий як у Бомб.	9. Vacat.	10. Vacat.
8. Пустин- ник зоветь ся Бара- лям; его розмова зо служого ца- ревича і прихід до Йовасафа. Він опові- дає притчу про сівача, дальше про царя, що кланив ся а- скетам, про смертну трубу і дві скриньки.	9. Згадапо коротко, що Баралям за- дав опові- дати йому про все від початку аж сьвіта аж до Христа.	10. Навча- не подіоне до грецько- го та знач- но скороче- не. Бван-

Грецький текст	Арабські тексти				Ібн Хісдай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомбейське вид.	Гальський рип.	Ібн Бабавайг				
цитатами с Письма св., приводячи евангельські притчі про царя, що велів кликати на весілля всіх стрічних і про б розумних та б нерозумних дівчат.	11. В цьому місці vacat, вставлено далі як епіз. 24.	11. Vacat гл. епіз. 24.	11. Vacat гл. епіз. 24.	11. Vacat гл. епіз. 24.	11. Vacat гл. епіз. 22.	гельських притч ані цитатів з Письма св. нема.	
11. Заохочуючи Йосафа до хрещення Варлаам вказує глупоту ідопоклонників притчею про соловія.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat	11. Схоже з грецьким, тільки замість соло-в'я названо воробця. Далі вставлено вклад про Бота і св. Трійцю.	
12. Варлаамове навчання про добрі діла і погугу за гріхи.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat.	12. Vacat	12. Vacat, гл. епіз. 28.	
13. Варлаамове навчання про погорду сего свята і про жите монахів.	13. Vacat.	13. Vacat.	13. Vacat.	13. Vacat.	13. Vacat.	13. Вклад подібний до грецького, та дуже вкорочений.	
14. Притчі про однорога, про трьох друзів і про однорічних царів.	14. Те саме.	14. Те саме.	14. Те саме.	14. Притчі про сівача, про трьох друзів, про царя, що з'яв свою дитину і про однорічних царів.	14. Притчі про чоловіка і слона, про трьох друзів і про однорічних царів.	14. Притчі про однорога і трьох друзів. Притчі про однорічних	

15. Варлаамова проповідь про марність сего світа, притча про голуба.	15. Балаягтарів виклад про сім прикостей людського життя, притча про голуба.	15. Схоже з Бомб., та в середину промови вставлено питане царевича і оповідане Балаягара про аскетів і притчу про псів і стерво.	15. Схоже з Бомб.	15. Схоже з Бомб. Притча про псів і стерво вставлена аж у епіз. 28.	15. Vacat.	царів нема, натомість іде далі притча про багатського сина і женобравову дочку, пор. епіз 21. 15. Vacat.
16. Vacat.	16. Юдасаф запитує Балаягара, чому люде так не люблять аскетів, сей відповідає йому притчою про псів і стерво.	16. Се вставлено в попередній епізод.	16. Схоже з Бомб. Тут вставлена надто притча про доброго лікаря.	16. Сей епізод поставлений у иньшій місці, гл епіз. 28.	16. Vacat.	16. Vacat.
17. Vacat.	17. Юдасаф запитує, чим різнити ся аскети від иньших людей? Балаягтар пояснює се притчою про царя, що з'їв свого сина.	17 Vacat у цьому місці, а вставлено аж по епізоді. 24.	17. Схоже з Бомб.	17. Вставлено вище в епізод 14.	17. Vacat.	17. Vacat.
18. Варлаамове оповідане про давніших пророків і пустинників і притча про сонце.	18. Подібне оповідане Балаягара, де крім притчі про сонце вставлено притчі про пророків і птахів.	18. Оповідання про пророків нема, а притча про сонце названа до вигляду про мушкетерів.	18. Схоже з Бомб., додано ще притчу про виноградарів.	18. Схоже з Галь. Притча про пророків і птахів в иньшій місці, епіз. 23.	18. Vacat.	18. Vacat.
19. Варлаамів	19. Vacat.	19. Vacat.	19. Vacat.	19. Vacat.	19. Vacat.	19. Vacat.

Грецький текст	А р а б с ь к і т е к с т и			Ібн Хісрай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомбейське вид.	Гальський рп.	Ібн Бабавайг			
<p>виклад про вільний суд, і вибір.</p> <p>20. Йоасаф бажав, аби й його батько пізнав свою науку. Варлаам оповідає йому притчу про царя, вірного вельможу і двоє бідарів у земліниці.</p> <p>21. Йоасаф хоче покинути світові роскоші. Варлаам заохочує його до того притчею про багачького сина, що оженив ся з дочкою жебрака.</p> <p>22. Варлаамів виклад про Бога.</p> <p>23. Йоасафове питання про вік Варлаамів; Варлаамів виклад про правдиве життя і правдиву смерть та про життя в пустині.</p>	<p>20. Схоже з Гр., та вставлено ще притчу про пливача і його товаришів.</p> <p>21. Схоже з Гр.</p>	<p>20. Схоже з Бомб., та без притчі про пливача.</p> <p>21. Vasat.</p>	<p>20. Схоже з Галь.</p> <p>21. Схоже з Бомб.</p>	<p>20. Схоже з Галь., та введено ще оповідане про царя Давида і гробницю 1000-літнього царя, про царя та пастиуха і про пса, що бігав на два весля.</p> <p>21. Схоже з Бомб. та в сю притчу введена ще друга про ту поумного царевича, що його любов зробила розумним.</p> <p>21. Схоже з Гр.</p>	<p>20. Схоже з Грецьк.</p>	<p>20. Vasat.</p> <p>21. Vasat. Пор. епіс. 14.</p> <p>22. Vasat., пор. епіс. 11.</p> <p>23. Барлаам дає собі 45 літ, тах що пробув у пустині; всего має 70 літ. Оповідане про спосіб життя в пустині, пор. епіс. 34 і 36.</p>

24. Васат, вставлено вище як епіз. 11.	24. Юдасаф вважує, що й ідопоклонники живуть чесно, ва се Балигвар відповідає причою про воровця.	24. Схоже з Бомб. та вставлено причу про цари, що з'їв свого сина.	24. Схоже з Бомб.	24. Схоже з Бомб., та з деякими відмінностями супроти Бомб. і супроти Грець.	24. Васат.
25. Васат, гл. епіз. 22.	25. Балигварів виклад про Бога.	25. Сильно вкорочене супроти Бомб.	25. Схоже з Галь.	25. Васат, гл. епіз. 22.	25. Васат, гл. епіз. 11.
26. Васат.	26. Васат.	26. Васат.	26. Васат.	26. Васат.	26. Васат.
27. Йосаф хоче зараз з Варлаамом іти в пустиню, та сей відмовляє його від того причою про лашу.	27. Васат, вставлено далі, гл. епіз. 33.	27. Васат, гл. епіз. 33, та причі про лашу тут нема.	27. Васат, гл. епіз. 33.	27. Схоже з Грець.	27. Схоже з грецьким.
28. Васат.	28. Васат, гл. епіз. 16.	28. Васат, гл. епіз. 15.	28. Васат.	28. Васат.	28. Короткий виклад про покуту за гріхи, пор епіз 12.
29. Васат.	29. Васат.	29. Васат.	29. Васат.	29. Васат.	29. Васат.

Грецький текст	Арабські тексти			Ібн Хісдай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомбейське вид	Гальський рп.	Ібн Бабавайг			
30. Vacat, пор. епіз. 15.	30. Vacat.	30. Vacat.	30. Vacat.	30. Дервішів виклад про марність сего життя і життя за гробом.	30. Vacat.	30. Vacat.
31. Vacat.	31. Vacat.	31 Vacat	31. Vacat.	31 Дервішеві упізнання і притча про купця і двох обманців, що отруїли оден одного. Оповідане про Сатану і два мечі.	31. Vacat.	31. Vacat.
32. Vacat, гл. епіз. 38.	32. Учитель розпитує Юдасафа, про що він так довго розмовляв з купцем, підслухує за заслоною їх розмову, та Юдасаф просить його не мовати нічого батькові.	32. Vacat.	32. Vacat.	32. Vacat.	32. Vacat. (?)	32. Vacat, гл. епіз. 36.
33. Vacat. гл. висше епіз. 27.	33 Балиггар заявляє, що хоче розстати ся з царевичем; сей хоче йти з ним, та Балиггар відраджує йому прийти про ланю.	33. Схоже з Бомб, та притчи про ланю нема.	33. Vacat.	33 Схоже з Галь., без притчі, додано виклад про обовязки дітей до батьків	33. Vacat, гл. епіз. 27.	33. Vacat, гл. епіз. 27.
34. Vacat, гл. далі епіз. 36.	34 Юдасаф розпитує про життя аскетів і хоче дати їм дарунки, та Балиггар не приймає.	34 Схоже з Бомб.	34. Vacat.	34. Царевич хоче дати дервішові дім, щоби жив коло него, та сей не приймає мотивуючи се притчами	34. Vacat. (?)	34. Vacat, гл. епіз. 36.

про малу і голя- ря і про бідного ткача, що наслі- дуючи клоуна ско- чив з вежі. Перед тим вставлено ще деякі навчання дер- вішеві, а в них притчі про подо- рожного, веймея і кабана, про царя і його гостей, про па- ря, царю і слугу. 35. Vacat.	35. Схоже з Бомб.	35. Юдасаф пи- тає Балягара про его теперішню і властиву одіж; Б-р показуєть ся йому в своїй влас- тивій одежі. 36. Vacat, гл. висше епіз. 34.	35. Vacat.	про малу і голя- ря і про бідного ткача, що наслі- дуючи клоуна ско- чив з вежі. Перед тим вставлено ще деякі навчання дер- вішеві, а в них притчі про подо- рожного, веймея і кабана, про царя і його гостей, про па- ря, царю і слугу. 35. Vacat.	35. Vacat.
36. Йоасаф хо- че дати Варлаа- мови дарунки для него і его товари- шів, та сей заяв- ляє, що вони бо- гатші від него.		36. Vacat, гл. епіз. 34.	36. Vacat.	36. Йоа- саф просить Балягара підготовити його для хрещення і за се обі- цяє дарун- ки йому і аскетам, та Б. не прий- має. 37. Згада- но коротко про Нікей- ське " Ві- рую і хре- щене Йоа- сафа.	36. Vacat. (?)
37. Варлаам у- чить Йоасафа го- ловних дотм віри, хрестить його і навчає про важ- ність молитви.		37. Vacat.	37. Vacat.	37. Балягар хрестить Юдаса- фа.	37. Vacat.

Грецький текст	Арабські тексти			Ібн Хісдай	Грузинський текст	Вірменський текст
	Бомбейське вид.	Гальський рип	Ібн Бабавайг			
38 Зардан запитув Йовасафа, чого сей купець так часто приходить до него і підслушує за заслоною розмову Варлаама з царевичем. Сей просить Зурдана, аби не назвав нічого батькові.	38. Vasat, гл. епіз. 32.	38. Vasat.	38. Vasat.	38. Vasat.	38. Vasat. (?)	38. Слуга Йовасафів Зард розпитує царевича про купця і підслушує его промову.
39 Йовасаф просить Варлаама, аби дарував йому свою пустельницьку одежу. Сей пристає на се, прощає ся з Йовасафом і відходить.	39. Схоже з грець.	39. Схоже з Грець. Валявгар назвав царевича 4 місяці.	39. Прощаєта про обміну одежі нема згадки.	39. Дервіш відходить після довшого прозового викладу про душу.	39. Схоже з грець. (?)	39. Баралим ще раз упоминає Йовасафа до постійности в вірі, дає йому свою анахоретську одежу і відходить.

На сьому кінчить ся перша третина повісти, та, де ми маємо можливість провести таке систематичне порівнянє текстів усіх орієнтальних версій і дійти таким робом до приблизної реконструкції їх спільного оригіналу. Як уже було згадано, на сцені прощання аскета з царевичем уриваєть ся Гальський рукопис, тут кінчить ся й Ібн Хісдаєва поема, а версія Ібн Бабавайгова вже значно вчаснійше, бо від 26 епізоду, перестала черпати з взірця спільного всім иньшим версіям, а перейшла до жерела зовсім відмінного, правдоподібно до книги „Kitāb Yūdāsaf mufrad“ і лишила ся вірною сему другому жерелу до самого кінця. За те середня частина оповідання, історія боротьби між вірним царевичем і его батьком, історія спокус Юдасафових аж до его відходу на пустиню пропущена в Ібн Бабавайговім витягу зовсім, так що для порівняннє з грецьким текстом лишаєть ся тут тільки бомбейський та оба споріднені, грузинський і вірменський. В якій мірі єї тексти згідні між собою, а в чому відмінні, се побачимо з їх детального порівняннє.

Грецький текст	Бомбейське вид.	Грузинський текст	Вірменський текст
40. Зардан стурбований удає хорого, покидає двір царевича; цар шле йому лікаря і заповідає свій прихід; Зардан признаєть ся цареві до того, що стало ся	40. Вчитель Юдасафів бачить дивний сон і оповідає його цареві. Ракіс, міністер і ворожбит, вияснює сей сон, що з царевичем власне стало ся або має стати ся те, що було віщовано; покликаний ще раз учитель признаєть ся до всего.	40. Оповід. згідне з Грецьк.	40. Зардз турботи розхорував ся і признав ся цареві, що его син уже навернений на християнство.
41. Міністер Арахес радить бігти в погоню за Варлаамом, а коли його не догонять, покликати поганського пустинника Нахора, подібного до Вар., урядити диспуту і побороти християнство, а тоді Йоасаф покине сю віру.	41. Ракіс обіцює, що коли не зловлять Балявгара, він сам переімінить ся в поstatt Балявгарову і дасть перемогти себе в диспуті, аби привстидати християн.	41. Оповід. згідне з Грець. Міністер зовєть ся раз Аракі, а потім Ракіс або Ракі.	41. Астрольог Арашіс бере ся бігти в погоню за Бараламом, щоби його тортурами змусити до відкликания его науки.
42. В погоні за Варлаамом вояки ловлять громаду а-	42. Оповіданє згідне з Грець. Найстарший аскет має	42. Згідне з Грець	42. Цар велить позамикати всі границі. А-

Грецький текст	Бомбейське вид.	Грузинський текст	Вірменський текст
<p>скетів, з котрих найстарший несе в мішку кости святих; по розмові з ним про шановане релігій цар велить їх замушити.</p> <p>43. Арахес приводить Нахора і видає його за Варлаама, та Бог виявляє Йоасафови в сні всю правду.</p> <p>44. Перед диспутою цар два рази має розмову з сином; раз грозить йому, а потім за радою Арахеса промовляє лагідно — і все надармо.</p> <p>45. Диспута. Йоасаф грозить Нахорови, сей виголошує Арістидову Апольогію і перемагає індійських мудрців, Йоасаф наvertsає його на християнство і він іде в пустиню.</p> <p>46. Чарівник Февда радить цареві спокусити царевича дівчатами і оповідає йому притчу про несьвідуючого царевича і дівчат-демонів.</p> <p>47. Цар окружає свого сина дівчатами, а Февда насилася ще демонів, щоб спокушували царевича, та сей перемагає все молитвою,</p>	<p>кости навязані на шнурі.</p> <p>43. Ракіс чарами перемінює ся в Баллвгара, та оден із царських радників виявляє Юдасифови всю правду.</p> <p>44. Розмова царя з сином. Царевич іде до аскетів запертих у тюрмі, найстарший аскет оповідає йому про свого батька. Царевич закопує дарунки, які хотів дати аскетам; друга розмова царя з сином, в котрій оба хвалять науку Будди.</p> <p>45. Згідно з Гр. та Апольогії нема. Юдасиф наvertsає Ракіса; сей оповідає йому про астрологів Фатіра і Татіра, що вічували при вродженню Юдасифовім, а сам іде навчати людей.</p> <p>46. Чарівник Аль Тагдам приходить до царя, сей оповідає йому притчу про мужа і захланну жінку і просить поради, — далі згідно з Гр.</p> <p>47 Цар посилав синові 4000 дівчат, в тім числі одну царівну. Юдасиф закохуєть ся в ній і спокушений Сатаною злучуєть ся</p>	<p>43 Згідне з Грець., пустинник зветь ся Нахорі.</p> <p>44. Згідне з Грець., тільки значно вкорочене.</p> <p>45. Згідне з Грець. та також без Апольогії.</p> <p>46 Чарівник зове ся Тедам, Тедама або Тедаміс, оповідане з Бомб</p> <p>47. Згідне з Грець.</p>	<p>рашес не може знайти Б-ма, ловить 18 монахів і вбиває їх мечем.</p> <p>43 Арашіс ведеить магови Наховрови перебрати ся за пустинника, шле його на пустиню і там його знаходять вояки. Наховр видає себе за Бараліма. Далі згідно з грець.</p> <p>44. Подвійна розмова царя з сином.</p> <p>45. Згідне з грець. Апольогія подана в скороченю, та з уступами, яких нема в грецьким тексті. Тут уриваєть ся Ко-нібірів переклад.</p>

Грецький текст	Бомбейське вид.	Грузинський текст	Вірменський текст
а в сні бачить небо і пекло і будить ся покріплений.	з нею. В сні являється ся йому Балягар і аскет з кістями і ведуть його до раю, а всі дівчата видають ся йому гидкі як пси і свині.		
48 Февда йде сам до царевича, та сей говорить йому довгу проповідь, після неї і сей павертає си на християнство.	48. Юдасаф павертає чарівника на віру Будди, оповідаючи йому притчу про паву і крука. Чарівник по тій притчі пізнає, що віра Будди правдива, бо Будда перед 300 роками віщував, що за 300 літ появиться ся правдива пави.	48. Навернене Тедми, проповідь пропущена.	
49. Vacat.	49. Юдасаф павертає свого батька на праву віру і сей віддає від сина всіх дівчат крім тої одної, що від него зайшла в тяж. Сей епізод стоїть перед епіз. 48.	49. Vacat.	

Кун схиляєть ся до припущення (ор. cit. 25), що отся середня часть нашої повісти була і в урванім Гальськім тексті і у першовзорі, з якого черпав Ібн Бабавайгі, в своїй основі близькою до того, що є в бомбейськім тексті. Остатні слова Гальського тексту говорять про сон Юдасафового вчителя, а Ібн Бабавайгі міг для якоїсь своєї ціли викинути сю середину оповідання. За те закінчене обох арабських текстів, себ то Бомбейського і Ібн Бабавайгієвого, зовсім відмінне від того, яке маємо в християнських редакціях, тоб то в грецькій, грузинській і вірменській. А що власне закінчене арабських версій близько підходить під буддийську традицію, а християнське геть відбігає від неї, для того Кун завважує справедливо, що те християнське закінчене є свободним витвором автора тої версії, з якої пішли тексти грецький — з одного а грузинський і вірменський з другого боку. Бо коли сї три тексти згідно оповідають, що по наверненю Февди цар поставив свого сина царем над половиною царства, потім навернув ся сам і вмер, а царевич

поставивши замість себе царем Барахію (в груз. Баракія, в вірм. Бавакія) пішов на пустиню, віднайшов Варлаама, жив при ньому до його смерті, по довгих літах і сам умер і був принесений Барахією назад до рідного краю і там похований, то в арабських текстах кінець повісти зовсім иньший. У Ібн Бабавайгія Юдасафови являється ангел і заповідає, що за кілька день виведе його з батьківської палати. Юдасаф не говорить про се нікому крім одного везіра і за кілька день в супроводі ангела серед ночі покидає палату. В тім підходить до него гарний парубок, завідатель кількох провінцій і просить його, щоби їх не покидав, та Юдасаф заспокоює його і умоває лишити ся при своїм уряді, потім сідає на коня і в супроводі везіра їде „доки йому було призначено“. Там зсідає з коня і йде далі пішки. Везір плаче і ще раз просить його не наражувати себе на невігоди аскетичного життя, та Юдасаф віддає йому коня, пояс і дорогий камінь, який у него був на чолі і велить йому вертати до царя та сповістити його, що его син зрік ся всеї марности сего минушого світа. Везір вернув до міста, а Юдасаф пішов у пустиню. Там побачив велике дерево над потоком; вода в тім потоці була незвичайно чиста а дерево таке гарне, якого він доси не бачив; на его гіляках росли плоди, а коли їх покуштував, вони показали ся йому солодшими над усі плоди в світі. На тім дереві була безліч птахів і він порівняв се дерево з новою наукою, воду з мудрістю пізнавля, а птахів з людьми, що з усього світа будуть збирати ся до него, щоби пізнати шлях спасення. Тоді прийшли чотири ангели і завели його до неба, а Бог наділив його мудрістю і він побачив усю будучину. Ангели завели його назад на землю, а оден із них по божому наказу лишив ся з ним, щоби бути его невідступним товаришем. Юдасаф пробув якийсь час в тій околиці і навертав людей до правдивої віри. Потім подав ся до свого рідного міста. Его батько вийшов йому на зустріч з усіма вельможами і всі витали його. Юдасаф проголосив їм довгу проповідь, а потім пішов у иньші сторони, поки не дійшов до Кашміру, всюди навертаючи людей на шлях правдивої віри. Перед смертю він кличе до себе свого улюбленого ученика Ананда і заповідає йому хоронити божі заповіді та подбати за его похорон. Потім він обернув ся головою на захід, а ногами на схід і перейшов до вічного життя. В бомбейськім текстї оповідане зовсім схоже з отсим, та є тут іще деякі подробиці пропущені Ібн Бабавайгієм. І так ще перед відходом Юдасафа в пустиню царівна-бранка родить йому сина, про котрого мудрі віщують, що буде мати потомків. Тут же приведено розмову Юдасафа з его батьком (з притчею), що кінчить

ся наверненням старого царя. Швидко потім цар умирає і його хоронять по обряду аскетів. Увесь город навертає ся на віру правдивого Бога, а 3000 людей роблять ся монахами і монахинями. Юдасаф настановляє свого вуйка царем, а по нїм потім наступає єго (Юдасафів) син.

Що ж можемо на підставі сего порівняня сказати про спільний оригінал усіх отсих редакцій і про їх взаємні відносини? Поперед усього, беручи на увагу кінцеву часть повісти можемо сказати, що про спільне жерело всіх версій не може бути навіть мови; що найбільше можна говорити про спільне жерело всіх арабських версій з одного, а грецької, грузинської і вірменської версії з другого боку. Арабські версії мають закінчене зовсім близьке до буддийської традиції, коли тим часом християнські версії відбігли від сеї традиції дуже далеко. Значить, мусимо прийняти подвійний оригінал, подвійне жерело: одно спільне для першої і по троха для другої части всіх орієнтальних версій, а друге спільне тільки для остаточної (і по троха для середньої) части самих тільки арабських версій. Сей дуалізм потверджує нам уже для X віку арабська книга Фіґріст, посвідчуючи існування двояких оброблень історії Будди — таких, де героями були царевич і дервіш, себ то де царевич доходив до пізнання правої віри не сам із себе, а через дервіша, тоб то, де основою правої віри являв ся не власний розум, не власне чутє одиниці хоч би й виємкової і вибраної Богом, а боже откровення задокументоване в святих писаннях, які треба було знати і майже витвердити на пам'ять, — і таких, де царевич сам із себе, через просвітленє власного ума і серця доходить до пізнання правди і потім виявляє сю правду людям (*Kitāb Yūdāsaf mufrad*). Дуже вірно підчеркнув Кун сю обставину, що перше з тих жерел не могло бути буддийське, але противно, по єго думці в ньому віє дух християнський, значить, те спільне жерело першої і другої части оповідання для всіх орієнтальних версій мусіло бути християнське. Магометанським воно не могло бути вже для того, що було зложено без сумніву перед Магометом; зрештою нї одна з захованих доси арабських версій не виявляє ані крихти знайомости з Кораном.

Проведене у нас детальне порівнянє всіх орієнтальних текстів показує, що на 39 епізодів першої части тільки 7 є властивих самому лише грецькому текстови. Всі ті уступи догматично-морального характеру, та і в них вилетено декуди частини тексту, що без сумніву належав до оригіналу спільного всім версіям, впр. в епіз. 11 притчу про соловія. Далі 13 епізодів є спільних усім редакціям,

розумієть ся, що в деяких вони подані *in extenso* або й розширені, а в інших сей або той епізод скорочений або хіба легко зазначений. Коли ж узяти на увагу, що Ібн Бабавайгі починаючи з 26 епізоду користуєть ся иньшого жерела, а грузинська версія в повні не видана, то до висше поданого числа епізодів спільних усім редакціям прійдесть ся долучити ще 5. Загалом у грузинській редакції на 39 вичислених у нас епізодів бракує 24, а властиво з того, що подав про неї Марр, ми не можемо знати, чи деякі з тих епізодів (особливо при кінці) є, чи їх нема. З 15 ти епізодів, які є в тій редакції, 9 сходять ся ближше з грецькою редакцією, ніж з арабськими, 2 ближше з арабськими, ніж з грецького, а 4 виявляють значні відміни як супроти грецької, так і супроти арабських редакцій.

Що всі три арабські версії схожі між собою більше, ніж з грецькою з одного, а грузинською та вірменською з другого боку, се видно з того, що на 25 епізодів черпаних зі спільного жерела, у них є 16 схожих між собою, а 7 таких, котрих вони, знов згідно між собою, не мають, хоч має їх грецький текст. Коли ж при порівнянню дальших епізодів лишити на боці текст Ібн Бабавайгія, що починаючи з 26 епізоду черпає з иньшого жерела, то побачимо знов 3 епізоди схожі з собою в обох иньших редакціях, а також схожий порядок епізодів в противности до грецького тексту. Щож до Ібн Хісдаєвої переробки, то вона має 20 епізодів схожих з арабськими, хоча розложених подекуди в иньшій порядку; далі їй не стає 8 епізодів, які є в грецькім тексті і яких також нема в арабських текстах; та треба додати, що сам характер переробки (оригінальний поетичний стиль) вимагав значнійших відскоків від спільного взірця, а надто Ібн Хісдай вставив у своє оповіданє 10 нових епізодів або притч вплетених у текст взятий із спільного жерела.

Що до середньої части оповідання, то всі 6 епізодів, що до котрих ми можемо зробити детальне порівнянє текстів грецького, бомбейського, грузинського і вірменського, згідні з собою в головній основі і в многих подробицях. В дальших трьох епізодах бомбейський текст відскакує значно від християнських версій через те, що єго автор черпав тут з иньшого, явно буддийського жерела. Значить, на епізоді 46 нашої таблиці кінчить ся згідність ориєнтальних редакцій; кінець середньої части і закінченє повісти виявляють повне роздвоєнє між оригіналом християнських і оригіналом арабських редакцій.

Як бачимо з сего зіставлення, відтворенє здогадного спільного оригіналу першої і другої части орієнтальних версій зовсім не легке, та в загальних нарисах не є вже тепер неможливе. Певна річ, ті епізоди, що спільні всім редакціям, ми мусимо в першій ряді признати як впливи того спільного жерела, а їх, як ми бачили, є разом 24 на 45. В другій ряді нам прийдесть ся віднести до спільного жерела й такі епізоди та поменші оповідання, що спільні всім арабським версіям а незвісні християнським (таких є всего 2), або навіть такі, що мають ся в одній лише якійсь версії, та заховали в собі сліди близького свояцтва з первісною буддийською традицією (в першій часті є такий уступ в Бомбейськїм текстї, а власне оповіданє про сон цариці про білого слона в епіз. 1. Зводячи в одну цілість оті епізоди і відкидаючи все, що може вважати ся пізнійшою вставкою чи то християнських, чи жидівських переробників ми можемо втворити собі досить виразний погляд на той здогадний твір, з якого черпали всі оті редакції. Порівнюючи його з иньшими творами, що первісно пішли з Індії і в V—VIII віках нашої ери були перекладені на пеглевійську мову, а відси через посередництво арабських, сирийських, гебрійських, а далі грецьких та латинських переробок перевандрували до середньовікової Європи, такими як Панчатантра (Каліла ва Дімна, Бідпаєві байки) і Книга сімох мудрців, ми переконуємо ся, що коли оті книги мали переважно літературний, моральний характер, наша повість уже в тім спільнім жерелї мала в собі багато науки, пропаганди, як ось проповідь „божого чоловіка“ [епіз. 1] і проповідь Варлаама-Балаягара [епіз. 8, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 33, 34], поминаючи вже те, що вставлені в неї притчі всі без виньмки мають пропагандову тенденцію і у всіх текстах до них додано ще відповідні толкованя. Який же характер, яку тенденцію має те навчанє?

Перечитуючи оті пропагандові уступи навіть в тім християнськїм закрашеню, яке вони мають у грецькїм текстї, ми бачимо, що всі вони мають одну тенденцію: збудити обридженє до сьвіта і єго марних роскошів та дрібних змагань, а захвалити аскетичне житє. Тут іще не було би нічого особливого, бо звісно, що аскетизм захвалює і християнство і буддизм і брагманїзм; що найбільше можна би сказати, що автором пеглевійського жерела всіх орієнтальних версій не був прихильник перського маздеїзму, бо ся релїгія була, як справедливо завважив Кун (Barlaam und Joasaph, 38), в своїй основі противна відреченю від сьвіта і добровільній безженности. Та не треба забувати, що індійський аскетизм принципіально ріжнить ся від християнського. Бо коли християнин ішов у пустиню,

щоби здалека від зверхніх світових покус тим успішніше бороти ся з покусами власного тіла і ворожих демонів і не переставав бороти ся з ними до остаточної хвилі життя, вважав тутешнє житє тільки порою покути, труду, плачу, а кождо хвилю заспокоєня і внутрішнього вдоволення вважав коли не гріхом, то нагодою до гріха, — то індійський аскет протівно шукав у аскетизмі, в умертвлюваню тіла тільки переваги духа над тілом, скріплення і просвітлення духа через ослабленє грубої матерії, що буцім то його при-давляє, а найвисшою метою своїх подвигів уважав внутрішній спокій, що повстає з викорінєня всяких пристрастей, усяких бажань і змагань, усяких симпатій і антипатій. Аскет повинен уже тут на землі дійти до стану як найблизшого до загробової нирвани — отсе був найвисший ідеал індійських, головню брагманських аскетів. Буддизм був подекуди реакцією проти сего аскетизму, та й він проповідував відречєнє від роскошей і дібр сего світа, добровільнє вбожество, але головню в тій ціли, щоб чоловік міг зовсім свобідно, вповні і безжурно посвятити ся пізнаваню і сповнюваню сьвятого закона.

Який же з тих трьох родів аскетизму проповідуєть ся в нашій повісти? Кун не пробував сформулувати сего питання в той спосіб і відкинувши тільки одну можливість — авторство маздеїста (з тої самої причини міг відкинути також авторство мозаїста, пор. Weiss-slowitz, Prinz und Derwisch, 58) і не бачучи в цілому творі ніякого слїду манїхейства, що готов був бачити Кассель, рішає питанє так, що автором первісної редакції міг бути тільки християнин-Несторіянець (op. cit. 39). Справедливо закинув Дже-кобс Кунови занадто велику поспішність в сьому виводї (J. Jacobs, Barlaam und Josaphat, XXXIX), та на жалє, і він сам не вглянув глибше в се питанє, задовольняючи ся тою не зовсім вірною увагою, що пеглевійський твір мав дуже мало теологічної тенденції і був „майже цілком позбавлений усякого догматичного кольориту“. На се можна завважити (і се підніс Кун), що вже сама концепція пеглевійського Варлаама і Йоасафа в противенстві до буддийського „самого Йоасафа“ вказує на ту догматичну основу, що чоловік сам не може дійти до пізнаня Бога і правдивої релігії, доки не пізнає божого откровєннє зложеного в сьвятих книгах; от тим то в повісти Йоасаф даремно мучить ся своїми думками про марність сего світа, поки не прийшов Варлаам „з коробкою, в котрій були сьвяті книги“ (так виразно написано у Ібн Бабавай-гія, гл. С. О д ъ д е н б у р г ъ, Персидскій изводъ, 7) і не вияснив йому правдивої дороги до спасєннє. Та сего не досить. Розумінє аске-

тизму в повісти має також певну догматичну основу, і то, по моїй думці, не християнську. Правда, в грецькій тексті не тільки промова Варлаамова, але також промова вельможі-аскета (епіз. 3) густо пересипана цитатами з письма сьв., та про те й тут лишилися ще деякі уступи, що свідчать про иньший дух першого оригіналу. І так у епіз. 2 (Буассонад гл. 1) сказано про царського вельможу, що він „зрікшися всіх дочасних почестей і роскошей, зробився монахом і втік у пустиню і тут очищуючи і омиваючи свій розум постом, неспанем і роздумуванем над сьвятим писанем і увільнюючи свою душу від усяких пристрастних і земних зворушень, просьвітлював її сьвітлом безпристрасности“ (гл. Douhet, *Dictionnaire des Légendes*, 96). Похваляючи житє пустинників вельможі аскет підносить, що „між ними нема ніяких спорів ані зависти, ані смутку ані турботи“ (Douhet, *ibid.* 99). Оті речення, що припадково проскочили через руки християнського переробника, виглядають мов живцем виняті з якогось індійського аскетичного трактату. Ще виразнійше бачимо сей індійський характер аскетичної проповіді в арабських текстах. „А коли розлука з приятелями, з дітьми, з маєтком така неминуха і коли багато дечого змушує нас до тої розлуки і вона спадає на нас як велике лихо — читаємо в Гальєських рукописі (Weisslowitz, *op. cit.* 54) — то чиж не личить розумному добровільно відсунути ся від усіх тих річей ще заким спадуть на него всі ті пригоди, які спадають так часто? І коли його постигне нещастє, він не буде сумувати, а коли б його й не мало постигнути, то він не буде шукати ані добивати ся тих річей“. Фільософія, як бачимо, більше стоїцька ніж християнська і ще більше властива „нагомудрецам“ ніж стоїкам. Варто звернути увагу також на те розумінє смерті, яке виступає в нашій повісти. Як звісно, для християнських аскетів смерть не була нічим страшним; вона була увільненем від земного терпіння, була побідою над злом, тріумфальною брамою, крізь яку праведник проходив до раю. В нашій повісти ми (з виємком деяких щиро християнських уступів) не бачимо такого розуміння смерті. Противно, і в притчах (нпр. в притчі про однорога) і в проповідях смерть являєть ся як найтяжший ворог, найбільше зло людського роду — розумінє властиве буддизмови, а ще більше брагманізму. Брагманізови властиве також розумінє аскетизму, яке характеризують висше наведені цитати і те аскетичне житє, яке малює Варлаам у гл. XII (у нас епіз. 13), де між иньшим сказано, що аскети „не бачучи ніякої матерні і нагоди до проступків цілковито виривають

із своєї душі всяке бажане і затирають спомини... повзявши дуже добрий намір ведуть жите спокійне і самітне" (Douchet, op. cit 157). От тим то я не можу згодити ся з думкою Джекобса, що автор первісного „Варлаама і Йоасафа“, чи він був написаний по індійськи, чи по пеглевійськи, був буддист. Цевна річ, ніяка переробка не була в силі затерти глибоких слідів буддистського походження повісти; вони лишили ся і в основнім оповіданю і в притчах і по троха в проповідях. Та про те нема сумніву, що спільне літературне жерело звівших нам тепер ориєнтальних версій нашої повісти, бодай що до її першої частини, не могло бути написане буддистом, а було по нашій думці свобідною переробкою буддистської легенди доконаною якимсь брагманцем в душі релігії близько посвяченої з буддизмом, та проте в многих точках значно від него відмінної і йому ворожої. Брагманізм приймав подекуди також боже откровение і мав свій комплет сьвятих книг, без котрих по его поглядам не можливо було пізнати правдиву релігію. Хоча буддизм вплив із брагманізму, то про те єї обі релігії завзято бороли ся між собою; з разу буддизм панував у Індії яких 1000 літ (від IV віку перед Хр. до VII по Хр.), та потім був переможений брагманізмом і майже зовсім випертий з Індії, а величезна буддистська літературна спадщина по частини була знищена брагманістами, а по частини абсорбована ними, перероблена в душі брагманізму. Так було з первісно буддистською Паньчатантрою (Jacobs, op. cit. LIII), так правдоподібно з Магабгаратою, чомуж би не мала та сама доля спіткати й легенду про Будду?

Все, що тут сказано, належить в повні до першої і по троха до другої частини нашої повісти, т. є. до тих епізодів, що виплили зі спільного жерела. Та ми піднесли вже висше, що у Ібн Бабавайга середня часть і кінець, а в бомбейськім виданю деякі епізоди середньої частини і закінчене черпані з иньших жерел. Що се за жерела і які їх відносини до того жерела, з якого черпали християнські редакції?

Ібн Бабавайг в свій витяг із книги про Баявгара і Юдасафа вставив ось яке оповідане. Жив раз цар, що дуже бажав мати дітей, та тільки на старість одна з его жінок родила сина. Хлопчик в молодих літах подає знаки незвичайного розуму; оден астрольої ворожить цареві, що его син буде основником нової віри. Цар наказує слугам добре пильнувати його. Коли царевич підріс, то одного разу втік від сторожі, бачив у місті мерця, старця і хорого і почав над сими явищами дуже задумувати ся. Цареві прирадили оженити

сина, та царевич нічю по слюбі підпоїв свою молоду жінку і коли вона заснула, він утік від неї. На вулиці він здивав якогось парубка, обміняв ся з ним одежею і оба разом почали тікати. Боячи ся погоні вони в день спали а нічю йшли, поки не зайшли у иньше царство. Та там царівна вподобала собі передягнутого царевича і хотіла мати його за мужа. Цар велить його привести до свого двора і хоче його спонукати, щоб оженив ся з его донькою, та царевич відговорується від сеї чести притчами. „Потім оба (себ то царевич і его товариш) попрощали ся з царем і пішли геть. Вони раз у раз молили ся Богу і ходили на поклонн по святих місцях у всї краї землі. При божій помочи вони багато людей навернули на шлях віри. І слава про мудрість і чесноту царевича розійшла ся по всій семлі. І він пригадав собі свого батька і задумав спасти його від блудів і післяв до него післанця, щоби йому сказав, що його син навернув ся на правдиву віру і при божій милости навернув багато людей і що не подоба йому трівати в блудах і незнаню і втратити щастє по смерти. Батько згодив ся з тим і разом з людьми свого дому пішов до сина і вони перейшли на его віру і прийняли его спосіб життя і доступили вічної щасливости“.¹⁾

Очевидно маємо тут ще раз повторену легенду про Будду, тільки в формі більше первісній і більше буддийській, ніж та, що становить основу нашої повісти. Проф. Гоммель перший висказав догад, що се оповіданє — коли не повний текст, то певно витяг із книги згаданої в Фігірісті пз. „Kitāb Judasaf mufrad“. Та не тільки ся вставка, але також кнець оповідання про Балявгара і Юдасафа у Ібн Бабавайга так само як і в бомбейськїм текстї (ми подали его зміст на стор. 186) мусїв бути взятий із редакції зовсім відмінної від першої части, близшої до буддийських легенд і буддийської також по дусї і тенденції. Значить, можемо сказати, що крім того, по нашій думці брагманського жерела. яке лежить в основі першої і другої части християнських і арабських версій, нам заховали ся аж дві буддийські редакції нашої легенди, і то одна в цілості, хоч може в скороченій формі, а з другої тільки закінченє.

Чим же супроти сего треба вважати кінцеву часть християнських версій? Кун склонюється до того, що се закінченє є „свобідна видумка автора спільної основи грецького і грузинського тек-

¹⁾ С. Ольденбургъ, Персидскій изводъ повѣсти о Варлаамѣ и Іоасафѣ, стор. 15—21, німецький переклад подав Гоммель, гл. Weisslowitz, op. cit. 169—172.

сту (ор. cit. 32), значить, після його родоводу належить до здогадної сирийської редакції (ор. cit. 34). Кун не звернув якось уваги на те, що в такому разі постає питання, як же кінчила ся та пеглевійська редакція, в котрій він бачить архетип усіх орієнтальних редакцій і за котрою признає автора християнина? Такого закінчення, яке захвало ся в звисних нам арабських редакціях, там певно не було, бо сам Кун вважає теперішнє закінчене тих редакцій запозикою з інших жерел. Коли в пеглевійській редакції закінчене було инше, ніж в спільнім жерелі християнських редакцій, то являється питання, що могло спонукати автора здогадного сирийського тексту до зміни оповідання? Іншими словами, що є в теперішнім закінченню християнських редакцій таке, чого не могло бути в первісній пеглевійській редакції — чи то вона була несториянсько-християнська, як хоче Кун, чи брагманська, як приймаю я. Сказавши правду, я не можу нічого такого добачити. Противно, теперішнє закінчене християнських редакцій дуже добре згоджується з тою чи то брагманською, чи християнською, та все таки антибуддийською тенденцією — показати основника буддизму хоч і святим чоловіком, та все таки аскетом і нічим більше, головнo ж не учителем народів, не основником нової віри. А признавши сей характер закінченню повісти, ми мусимо признати його й цілій пеглевійській композиції і в такому разі нам прийде ся троха змодифікувати те, до чого троха иншою дорогою дійшли Гоммель і Кун (Kuhn, ор. cit. 39) і прийняти ось який процес повстання пеглевійських редакцій буддийської легенди. В цілі пропаганди зладили буддисти резюме своєї святої легенди на пеглевійській мові, книгу *Kitāb al Budd*. Супроти сего якийсь неприхильник буддизму переробив а правдоподібніше переклав з індійського оригіналу брагманську переробку тої легенди, *Kitāb Bilavhar wa Jūdāsaf*. В виразнім противенстві до сеї книги пустив знов якийсь прихильник буддизму другу переробку буддийської повісти — *Kitāb Jūdāsaf mufrad* (Книга Юдасафа самого, т. є. без Білявгара). Що всі ці твори справді існували на пеглевійській мові і що вся ота боротьба йшла на персо-бактрійським ґрунті, се доказує окрім посереднього свідощтва Фіґріста також огляд імен власних в різних редакціях нашої повісти (гл. Kuhn, ор. cit. 34—36). Грецьке ім'я Йоасаф є очевидно тотожне з арабським Юдасаф або Будасаф. Ся назва є не що инше, як індійське Бодісатва. Кун показав, як власне на ґрунті пеглевійської азбуки, „придатної для найдивоглядніших перепутувань“ із Бодісатви-Будасафа повстала арабська і грецька форма Юдасаф, що опісля вже на ґрунті грецької азбуки

перейшла на Іоасаф (ΙΩΔΑΣΑΦ-ΙΩΑΑΣΑΦ-ΙΩΑΣΑΦ). Грузинська редакція заховала давнішу форму Іодасаф, та все таки форму не пеглевійську ані арабську, а первісно-грецьку або сирійську; натомище вірменська форма Іовасаф в новішнє грецьке Іоасаф, тільки з доданєм значка в для оминеня роззіву.

Більше трудности виявляє назва батька Йоасафового. В грецькім текстї він зоветь ся Ἀβεννηρ, в арабськім (бомб.) Джанаісар; ані одна ані друга назва, здаєть ся, не має звязку з дійсною назвою батька Буддового, що звав ся Суддодана. Грецька назва взята з біблійного Абнера (II Сам. 3, 6 ід.). Кассель висказав думку, що автор тої (сирійської) переробки, яка служила жерелом грецького тексту, був християнин добре познайомлений зі старою гебрейською мовою і знав етімологію назви Абнер, що значить „батько сьвітла“ (се вияснене знаходить ся зрештою і в латинській *Liber nominum*, приписаній сьв. Бронїмови: *Abenner — pater meus lucerna vel pater lucernae*), — значить, він з добрим розмислом вибрав для батька свого героя отсю біблійну назву (P. Cassel, *Aus Literatur und Symbolik*, 181). На підставі грецького курсивного письма легко вияснити повстане грузинського Іабенес з грецького Ἀβεννηρ; вірменська редакція взяла грецьку назву без зміни.

Город, у яким живе Йоасафів батько, названий в деяких арабських редакціях, а власне у Ібн Бабавайга і в бомбейськім виданю. Сю назву вокалізують Кун і Гоммель на Шавілябат; ся назва без сумніву репродукує дійсну назву міста, де вродив ся Будда — Капілявасту, в палійській мові Капіляватту. Цікаво, що з християнських редакцій тільки грузинська має назву сего города — Болят; чи ся назва має який звязок з Капілявасту-Шавілябат — годї сказати. У одній старій вірменській географії, написаній Варданом Великим (умер 1271) або кимсь із его учеників, сказано не знати на якій основі, що столицею царя Абеннера було місто Сінавтан (Сінаватан, Сінаифатанк), а місцем, де проживали Баралам і Йоасаф, була пустиня Арат або Ерат (Kuhn, *op. cit.* 16, 35—36). Очевидно, що з буддийською традицією сї назви не мають нічого спільного, та про те висліджене їх походження може могло би дати вказівку на жерела, з яких черпали автори тих редакцій ¹⁾.

¹⁾ Кунова думка, що в Вардановій географії нам заховав ся слід якоїсь старої вірменської редакції Варлаама і Йоасафа, видаєть ся міні не зовсім певною. Розумієть ся, повість про Варлаама і Йоасафа мусїла бути йому звісною — і то не в грецькім текстї, а в вірменській легенді, тїй самій, яка заховала си доси а була

Що доторкаєть ся назви Варлаам (*Βαρλαάμ*), то ми згадали вже, що по думці Гоммеля вона пішла з сирийського *Baralâhâ* скороченого *gabrâ d' âlâh-a*, що значить „божий чоловік“. Назва арабських редакцій *B-l-v-h-r*, вокалізоване на *Bilavhar* або *Balavhar*, повстала на ґрунті пеглевійської азбуки з індійського *Bhagavân* (*K u h n*, ор. cit. 36). Грузинське *Баляварі* вяжеть ся безпосередно з арабською назвою і вказує на те, що автор грізінської редакції користувався не теперішнім грецьким текстом, а його сирийським жерелом, у котрому стояла старша, пеглевійська назва *Балявгар* або *Балягвар*. Тільки автор грецького тексту перемінив сю назву, ставлячи замість неї ім'я популярного сирийського святаго *Барляга* і то в формі спорідненої з біблійним волхвом *Валаамом* (*Βαλαάμ*). Вірменський *Бараліам* пішов безпосередно з грецького.

Пустиня, з якої приходить *Варлаам*, зоветь ся в грецьким тексті *Σευχάρ* — назва біблійна (*Битня* XI, 1, XIV, 1), покладена автором грецького тексту на місце пеглевійського і сирийського *Сарандіба*. *Сарандіб* — стара назва *Цейлону*, головного осідку південного відламу буддистів, — про значінє сеї назви для означеня первісного жерела нашої повісти буде ще далі мова.

Йоасафів учитель чи доглядач зоветь ся в грецьким тексті *Зардан*; в арабських текстах він не названий; в вірменським сю назву вкорочено на *Зард*. Грузинське *Зандань* або *Задань* вказує на те, що й сирийський оригінал грецької повісти мав *Зандан*, а в таким разі назву сю мав і пеглевійський оригінал сих редакцій. *Кун* (ор. cit. 36—37) бачить в тій назві важну вказівку на те, відки головню черпав свій материял автор пеглевійської редакції. В святих книгах північних буддистів візник царевича *Шіддарті* зоветь ся *Чандака*; у південних буддистів він зоветь ся *Чанна*, без д. Значить, по *Куновій* думці, жерелом пеглевійської повісти про *Варлаама* і *Йоасафа* були святі книги північних буддистів, що зрештою й зовсім природно, бо в *Бактрії* і північно східній *Персії* здавна вже мішали ся буддийські елементи з парськими і християнсько-несторіанськими. Ще *Китаєць* *Гіуен-Цанг* подорожуючи в VII віці по святих місцях буддизму, застав у *Бактрі* буддизм в повнім цвітї. З того самого часу маємо свідoctва про істнованє численних несторіанських єпископій у *Хорасані*, і ще в р. 652 християне в *Мерві* разом зі своїм метрополїтом похоронили тіло замордованого

зладжена ще в XII віці. А що в тій легенді не названо ані міста *Абенерового*, ані пустині, де жив *Бараліам*, то міг стародавній географ доповнити сі назви з яких инших жерел.

остатнього царя з роду Сасанідів (Kuhn, op. cit. 37). Яким способом пеглевійська назва Зандан заховала ся в грузинській версії, а в грецькій являєть ся в формі Зардан, се у Куна показано троха неясно. Бо коли Кун стоїть на тій думці, що грузинський текст пішов не безпосередно з пеглевійського, а з затраченої тепер сирийської переробки (гл. родове дерево на стор. 34), то на стор. 35 він догадуєть ся, що автор грузинської версії взяв назву Зандані безпосередно з пеглевійського тексту. На ґрунті пеглевійської азбуки, в котрій п і г пишуть ся однаково і під впливом людвої етимології (zard у пеглевійським значить зелений) повстала назва Зардан, що опісля через посередництво сирийської переробки пішла до грецького тексту. Звертаю увагу на сю нескладницю, та вияснити її не беру ся.

Царський міністер і дорадник *Ἀραχίς* у арабських текстах називаєть ся Ракіс, у грузинським раз Аракіс, потім Ракіс і Ракі, у вірменським Арашіс — як бачимо, назва майже однакова у всіх редакциях. Кун догадуєть ся, що фігура сего Арахеса відповідає фігурі Девадатти в буддийській традиції — чарівника і противника Будди (Kuhn, op. cit. 26).

Нахор, поганський аскет, що в диспуті боронить християнства, властивий тільки християнським редакциям; у арабських сю ролю грає сам Ракіс, перемінивши ся чарами на Варлаама. Назва Нахор (груз. Накгорь, вірм. Наховр) взята з Біблії (Бытия XI).

Чарівник Февда (*Φεῦδαξ*), в котрому Бенфей бачив варіант індійської назви Девадатти, в арабським тексті (бомб. вид.) називаєть ся Аль-Тагдам, з чим дуже тісно вяжесть ся назва грузинського тексту Тгедам (декуди також Тгедма або Тгедаміс). Очевидно, що щось подібного мусіло стояти і в здогаднім сирийським тексті і в его пеглевійським оригіналі, а тільки автор грецького тексту поклав назву Февди, лже-мессії, згаданого у Йосифа Флавія (Josephus Flavius, *Bellum Judaicum*, XX, 5) і в Діяннях апостольських V, 37 (Kuhn, op. cit. 29).

Назва Барахії, наслідника Йоасафового на царським престолі, властива тільки християнським редакциям (груз. Баракія, вірм. Бавакія), значить, мусіла бути і в сирийській редакції. Не можемо знати, чи була вона і в пеглевійським оригіналі, котрого кінець не заховав ся в арабських переробках. В бомб. вид. Юдасаф ставить замість себе царем свого вуйка як опікуна свого сина Аманда, в котрім треба бачити назву улюбленого ученика Буддового Ананди (Kuhn, op. cit. 33). Назва Барахії взята з Біблії — так називав ся батько пророха Захарії (Захария I, 1, 7; Матв. XXIII, 35).

В арабських тексті Ібн Бабавайга і бомбейського видання Юдасаф умирає в Кашмірі; в сій назві Кун бачить тільки скорочену транскрипцію індійської назви Kuṣinagara або Kuṣinārva (Kuhn, op. cit. 33).

Сей перегляд імен власних уміщених в різних редакціях нашої повісти potwierджує в повні влучні слова Джекобсові: „Імена власні, се блудний огник для етимолога а полярна зізда для історика літератури; першому приходить ся відгадувати їх внутрішнє значінє, другий може слідити за змінами їх зверхньої форми“ (J. Jacobs, op. cit. XXXII). Ми бачимо, як ті імена з одного боку potwierджують буддийське походженє повісти, а з другого боку тягнуть ся мов звязкові нитки від одної редакції до другої показуючи шляхи, якими йшла книжкова традиция нашої повісти з краю до краю, від народа до народа.

Нам лишаєть ся сказати ще кілька слів про притчі вплетені в оповіданє про Варлаама. Ми вже згадували, яким важним признаком належности до сеї або иньшої редакції є істнованє в якімсь тексті сих або тих притч в такім або иньшій порядку. Для того подаємо тут систематичний перегляд усіх притч і оповідань вплєтених у різні редакції нашої повісти, зазначуючи при тім, яке місце з ряду займає кожда в данім тексті.

Гр.	Бомб.	Галь.	Ібн Баб.	Ібн Хісд.	Груз.	Вірм.
N. 1. Про сівача (еванг.)	N. 4	N. 4	N. 4	N. 6	N. 4	N. 1
2. Цар і аскети	1	1	1	2	1	2
3. Смертна труба	2	2	2	3	2	3
4. Чотири скриньки	3	3	3	4	3	4
5. Богач і Лазар	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.
6. Весільний бенкет	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.
7. Про десяти дівчат	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.
8. Про соловія	17	12	16	20	10	5
9. Про блудного сина	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.

Грець.	Бомб.	Галь.	Ібн Баб.	Ібн Хісд.	Груз.	Вірм.
10. Про доброго пастиря	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.
11. Про однорога	5	vac.	5	vac.	5	6
12. Про трьох другів	6	5	6	vac.	6	7
13. Про однорічних царів	7	6	7	9	7	vac.
14. Про сонце	13	8	13	10	vac.	vac.
15. Цар і бідарі в яскині	14	9	14	11	8	vac.
16. Богацький син і жебрацька дочка	16	vac.	15	15	9	8
17. Про ланю	18	vac.	vac.	vac.	11	9
18. Невинний царевич і дівчата	23	vac.	vac.	vac.	13	vac.
19. vac.	15 Пливак і его товариші	10	vac.	vac.	vac.	vac.
20. vac.	8. Пси і стерво	7	8	21	vac.	vac.
21. vac.	9. Цар, що з'їв свою дитину	13	10	8	vac.	vac.
22. vac.	10. Добрий лікар	vac.	9	vac.	vac.	vac.
23. vac.	11. Про пророків	11	11	17	vac.	vac.
24. vac.	12. Про птаха і пророків	12	12	18	vac.	vac.
25. vac.	22. Жінка, єї любас і лялька	vac.	vac.	28	vac.	vac.
26. vac.	24. Пава і крук	vac.	vac.	vac.	vac.	vac.

В тексті бомбейського видання є ще кілька притч і порівнянь, про які згадує Кун (ор. cit. 27, 28, 33), та на жаль не подає їх змісту, так що загальне число притч в тім тексті певно буде з 30.

У Ібн Бабавайга маємо ще ось які притчі, яких нема в інших текстах: 17. Про царя, що пів життя жив грішно, а потім побачивши на своїй голові сиве волосся, друге стільки панував праведно; 18. Про злого царя і праведника з людським черепом; 19. Про царевича, що покинув батьківський дім і пішов голосити

правдиву віру і вилетені в се оповідане дальші чотири притчі: 20. Про царевича, що п'яний спав у гробі, 21. Про злодіїв, що вкрали золотий горнець з гадюками; 22. Про царевича, що увільнений з неволі попав ся в яму, де сидів смок; 23. Про чоловіка, що пішов між злі духи (гулі) і погіб. Загалом маємо в тім тексті 23 притчі.

І в грузинській версії є одна притча, якої нема в жадній иньшій, а власне 12: Про мужа, що через жінку запізнав ся на війну.

Та найбагатший на притчі і приказки є Ібн Хісдай. Крім тих, що показані в повисшій зводі, знаходимо у него ще ось які: 1. Патріарх Йосиф і підхлібник; 5. Про птаха, що проковтнув рибу з вудкою; 6. Цар Давид і гробниця давнішого царя; 13. Цар і побожний пастух, запрошений царем на обід; 14. Пес, що бігав на два весіля і лишив ся без їди; 19. Промова Олександра Вел.; 22. Тіран і слуга, що розілляв росіл; 23. Соломон і мова звірів і вилетена в се оповідане казка 24. Про вола і осла та півня і пса; 25. Купець і два отруйники; 26. Стрілець, кабан і медвідь; 27. Цар і його гість; 29. Малпа і голяр і 30. Ткач, що наслідуючи весельчака скочив з вежі.

З тих притч без сумніву найцікавіша притча про сівача, що стоїть у грецькій і вірм. тексті на першій, у всіх арабських і грузинських на четвертій місці і маєть ся також у Ібн Хісдаї. Її се звісна євангельська притча, а факт, що власне вона спільна всім християнським і нехристиянським редакціям належить до найцікавіших загадок, які насуває нам повість про Варлаама і Йоасафа. Кун на підставі сего факту, що змушує нас до висновку про існування сеї притчі також у пеглевійській оригіналі всіх орієнтальних редакцій, побудував свою теорію про християнський характер сего пеглевійського оригіналу (Kuhn, op. cit. 39). Ми вже висше оцінили иньші Кунові докази християнського характеру того оригіналу, а тут мусимо сказати, що існування сеї притчі в його тексті не може перетягти ваги на користь Кунового здогаду. Вже Гоммель, що держав ся думки про буддистський характер і індійське походження первісного жерела повісті, вказав на те, що притча про сівача в різних формах була популярна у буддистів, а той, хто з буддистських жерел писав пеглевійську редакцію, міг бути познаним також з християнськими євангеліями і замість буддистської притчі про сівача помістити в своїм тексті євангельську (Weisslowits, op. cit. 154). Се тим лекше могло стати ся, коли автором того первісного твору був не буддист, але, як се нам видаєть ся правдоподібнішим, прихильник брагманізму.

Варто звернути увагу і на те, що між притчами є невеличкі групи, котрі у всіх редакціях держать ся разом, хоч і поставлені на різних місцях. І так перші чотири притчі спільні всім редакціям і подають ся всюди в однаковім порядку з виємком притчі про сі-вача, що в грецькій і вірменській текстї стоїть на першій, а у всіх иньших на четвертім місці. Друга така група, се н-ри 11, 12 і 13 грецької редакції; в такім самім порядку і звязку вони є і в бомбейській текстї, у Ібн Бабавайга і в грузинській редакції. В вірменській бракує остатньої а в Гальській списку першої з сях трьох. Натомісць н-ри 5, 6, 7, 9 і 10 характеризують саму тільки грецьку редакцію — вони всі взяті з євангелій. Більшина тих притч так само як і вся повість про Варлаама і Йоасафа походить з Індії, і то не тільки ті, що спільні всім редакціям, але багато й таких, що характерні тільки для одної або для двох. І так із 18 притч, які є в грецькій редакції, є 6 євангельських а 12 індійського походження. За те в бомбейській виданю на 21 звісних нам притч (решти не знаємо, не маючи в руках сего тексту) є тільки одна євангельська, а решта всі індійські. Ще багатший на притчі є текст Ібн Бабавайга, бо в самій тільки першій часті оповідання він подає 15 притч індійських, а одну євангельську, а надто в дальшій часті, відмінній від спільного жерела иньших редакцій, дає ще 7 притч і оповідань виразно індійського і то буддиського характеру. Щож до Ібн Хісдая, то з 30 притч і оповідань вставлених у його поему, що найменше 6 узято з жидівських або магометанських жерел.

Роздивляючи ся в притчах і їх уїрупованю в різних редакціях нашої повісти ми доходимо ще до одної думки. В Ібн Бабавайговім текстї оповідання про Юдасафа і Балявгара вставлено при кінці притчу про царевича, що втік із батьківського дому і зробив ся проповідником. В уста сего царевича вставлено знов чотири притчі, як докази на певні тези царевичевого навчання. Так само в бомбейській виданю вставлено при кінці деякі притчі, яких нема в иньших редакціях, а в тім числі одну (про паву і крука), в котрій Кун від разу пізнав одну з буддиських джатак, т. є. історій із давнішого істновання Будди. Сю джатаку у-перве опублікував ресійський учений Мінаєв (*Bulletin de l' Académie Imperiale des sciences de St. Petersburg*, 1872, t. XVII, стор. 77 і д. 83 і д. а також *Mélanges asiatiques*, t. VI, 591 і д. 596 і д.). Текст її подано також в повній збірці джатак, виданій Фаусбелем (*Fausböll, Jātaka*, t. III, 126 і д.). Ще 1880 р. англійський учений Піс Девідс звертав увагу на близьке спорідненє повісти про Варлаама і Йоасафа з буддиською книгою джатак (гл. *Rhys Davids, Buddhist Birth-*

Stories, XXXVII). „Аджеж жите Будди становить введенє до нашої книги джатак — писав він, — а повість про Варлаама і Йоасафа має в собі декілька оповідань і притч узятих із того самого жерела“. Сей учений обіцявав у однім із дальших томів свого перекладу джатак подати докладний розбір нашої повісти, підносячи особливо місця схожі з буддийськими житєписами Готами і подаючи паралельні уступи, котрі б показали, що грецький автор присвоював собі не тільки ідеї, але й цілі вираження буддийські“. На жаль, дальша публікация Ріс Девідсового перекладу джатак перервала ся, та тимчасом повіднаходжено арабські редакції нашої повісти, котрі сильно потверджують его догадку. І коли ми разом з Куном признаємо, що пеглевійська книга про Юдасафа і Балявгара була зладжена на підставі північно-буддийських материялів, то рівночасно нам видаєть ся вельми правдоподібною та думка, що пеглевійська ж книга про „самого Юдасафа“, та книга, котрої значні вривки заховало нам закінченє бомбейського тексту і Ібн Бабавайгового резюме, пішла з південно-буддийських жерел, а власне з книги джатак, що заховала ся тільки в південно-буддийськїм канонї. На південне походженє вказує арабська традиция, що виводить Балявгара із Сарандіба, т. є. Цейлона, головного осідку південного буддизму; дальше арабська назва Юдасафового міста Шавілябатт схожа з палійськїм Капіляватту зам. санскритського Капілявасту.

КІЛЬКА ВІРШІВ ІВАНА НЕКРАШЕВИЧА.

Подав Олександр Лотоцький.

У рукописному збірнику, що належав перше київському археологові Т. Кибальчичу, а тепер є власністю петербурської імператорської Публичної бібліотеки, ми подибали деякі твори священика с. Вишеньок (у Чернігівщині) Івана Некрашевича і між ними де-кілька характерних побутових віршів, які звичайно широко вживалися у минулому столітті серед освіченого українського духовенства.

Священник Іван Некрашевич — автор кількох відомих драматичних творів. Відомостей про його життя маємо не багато. З того-ж рукопису довідуємось, що 1763 р., будучи студентом київської академії, витав він промовою в с. Вишеньках київо-печерського архимандрита Зосиму Валькевича. З того можна гадати, що Некрашевич сам був родом з Вишеньок, де батько його був парохом і де пробував сам студент під час вакацій. Промовиста вдача Некрашевича, як видно, досить ціновала ся ще в школі. З поручення професора філософії Мелхиседека Орловського філософ Іван Некрашевич в академічній салі говорив латинську промову богословові Івану Леванді (опісля знаменитому протопопові київо-софійського собору), коли того вибрано префектом студентським. При розпуску богословії 1763 р. „богословії слышатель“ Іван Некрашевич теж говорив „рѣчь латинскую“ Самуїлови Миславському, що був тоді ректором академії і разом професором богословії.

Після того Іван Некрашевич, будучи вже священиком у Вишеньках, нераз звертав ся з промовами до київського митрополіта Самуїла Миславського, що, видно, був до його дуже прихильний. У лютому 1785 р. він особною промовою просив у митрополіта

благословенства на шлюб та дияконської посади для свого зятя студента Степана Сьвітловського, а в маю того-ж року він дяковав теж промовою митрополиту за висвячення зятя в диякони. У сій останній промові Некрашевич забігає вперед з своїми проханнями, кажучи: „и въ прочее время, высокопреосвященнѣйшій владыко! не остави отъ моего ничтожества высокія Твоя Архіпастирскія и отеческія милости“. І справді, 1788 р. він знов звертається до митрополита з латинською промовою, де просить висвятити свого зятя-диякона на сьвященника. Некрашевич самими лекціями академічними доводить митрополиту, що нема правила, яке-б не порушало ся, що хрестити, напр., дозволяєть ся часом і простим людям, що причастя можна часом давати слабому і після їжі, і т. и., і врешті натякає, що й сам Миславський вйде у царство небесне не по закону, а милостию верховного первосьвященника І. Христа. На сю промову Миславський „отвѣщаль латинскимъ же языкомъ: всѣ твои прошенія исполнять не отказуюсь, чего ни попросишь, а сего не могу здѣлать для строгости указовъ“ (певно, сему кандидатови не було повних 30 літ, без чого тоді не дозволяло ся висвячувати на сьвященника). 1792 р. Некрашевича заіменовано „десятонаачальником“ і дано йому в надгороду скуфію, яку поклав на його власноручно сам митрополит. З сього приводу Некрашевич говорив вдячну промову, „по окончаніи которой, — пише він в надписі над сею промовою, — прежде всего отвѣщаль Его Высокопреосвященство слѣдующее: знаю, что ты отъ чистаго сердца того мнѣ желаешь, но моли Бога, вотъ я боленъ. А при томъ заразъ и сына Михайла десятилѣтнаго опредѣлилъ, по прошенію моему, на штатное вѣшенское дяковское мѣсто; но притомъ какъ бы съ сожалѣніемъ говорилъ: я для тебя здѣлаю, да чтожъ этое мѣсто?“ Після того Некрашевич ще дяковав промовою митрополіту за іменування намістником і благочинним. Досить значна практика у говоренню промов до вищих церковних єрархів так розвила ораторський талант Некрашевича у сьому специфічному напрямі, що він подає навіть вірцеві промови на усякі випадки з архиєреями: „рѣчь мимоѣдущему Архієрею своему, или же иному (только съ отмѣною нѣкоторыхъ словъ“), „рѣчь Архієрею, посѣщающему церкви своєї епархіи“.

В тім самім рукопису маємо і драматичні твори Некрашевича: „Споръ души и тѣла“, „Ярмарокъ“, „Исповѣдь“. Останній твір виданий у російському журналі „Руководство для сельскихъ пастырей“ (р. 1877), а перших два будуть видані Науковим Товариством

імені Шевченка в Збірнику драматичних творів XVIII в. Через те ми й не будемо їх дотикати ся.

Далі — маємо кілька віршів Некрашевича. В кінці XVII і впродовж XVIII в. віршованнє на Україні дуже розвилось і стало характерною і навіть нездоровою ознакою часу. Сей специфічний літературний смак, що залежав взагалі від під'упаду суспільних та літературних інтересів, сплужував ся і піддержував ся головним чином тогочасною схолястичною школою. Школи XVIII в. звертали велику увагу на віршовництво; пійтика та реторика займали дуже поважне місце серед шкільних наук того часу. Вихованці цієї школи виносили й у житє туж охоту й при звичаєннє до віршованнє, уживаючи віршовницьку форму навіть у самих звичайних житєвих обставинах. Вірші Некрашевича можуть бути характерним зразком такого, дуже розповсюдженого побутового уживаннє віршів серед українського духовенства і ми їх тут подаємо, як цікаву памятку культурного житє України XVIII в.

I.

Писмо написанное к' отцу Арсенію Кринѣцкому и к' госпожѣ его Іринѣ Григоріевнѣ 1787 года, августа 4 дня, за нѣкоторое оказанное о^т нихъ особое благодарѣніе (ст. 19).

Мѣѣ отче Арсеній, з' своей госпожею,
Радуйтєся на вѣки, со всею семьею!
Не думалѣ я никогда имѣть, что имѣю,
Донелѣже в' гробѣ самѣ несчастный почію.
Но Промысленикѣ Хрістосѣ, содержиай рукою
Обширность свѣта сего, пекійся жѣ и мною,
Когда время ужѣ пришло милость мѣѣ явити,
Исполнилѣ, что и хотѣлѣ со мной сотворити.
О неисчетни судьбы! о благость премного,
Не погибнетѣ никогда надежда на Бога!
Я журилєся, что убогѣ, а имѣю дѣти,
Времяжѣ люто, гдѣ что взятѣ, чимѣ же ихѣ снабдѣти.
Но Господѣ, творецѣ вѣковѣ, все то во благое
Благостію устронилѣ, употреблѣ на тоє
Отца Арсенія мнѣ, любезнаго брата,
Да Ірину госпожу, коимѣ и утрата
Міла для меня была. О Боже, что это?
От тебе зависи^т все, дѣло твое все то!

Ты то вдохнулъ в' ихъ сердца Духа пресвятаго,
 Дабы могли подкрѣпить меня немощнаго,
 Онижъ усердно твою волю исполняли,
 Ахъ, в' надобностяхъ моихъ сколько помогали!
 Видждь же владыко с' небесъ, воздаждь имъ за тая,
 Излей на нихъ с' высоты вся твоя благая.
 Они надъ нами твою сотворили волю,
 Дажь же и ихъ дѣтямъ всѣмъ щастливую долю!
 Воздаяніе всегда отъ тебе такое —
 Подобнимъ подобное, награждать благое,
 За любовь твою любовь будешь имъ являти,
 За милость будешь и ты объ нихъ промышляти,
 А наконецъ введи ихъ в' царствіе небесно —
 Молю тя, владыко всѣхъ, ей ей ей неслестно!
 Не имѣю я сребра, ни драгости злата,
 Чемъ бы должна быть моя за вся ва^{мъ} заплата,
 Но вы того отъ меня не схотѣли сами...
 Бытъ же сердцу моему разлиту предъ вами!
 Похвалны сія стихи пріймѣте в' заплату —
 Сими кланяюсь я ва^{мъ}, любезному брату.

II.

Писмо написанное к' Ивану Филѣповичу (что нынѣ гнѣдинскій священникъ), когда за потярянную имъ чернилницу, на требованіе отдачи оныя, гордо отказалъ, будучи еще в' то время дворца Вышенского чернечо(го) писаремъ (ст. 16).

Напрасно между людьми тое слово сливетъ,
 Что попъ, что видитъ в' людей, тотчасъ въ карманъ берет.
 Ибо не вездѣ оно силу ту имѣетъ:
 Собственнаго бо другой защититъ не смѣетъ,
 А чтобъ чужое что взя^{тъ}, то вовся опасенъ:
 И людскій бо поговоръ честнымъ всегда страшенъ.
 Вашецъ же, видно, не попъ, такожъ ни поповичъ,
 Но совсѣмъ простъ человекъ, Иванъ Филѣповичъ,
 Да не простую должность на себя пріймаетъ,
 И завременно уже дѣйствова^{тъ} вчинаетъ.
 Ахъ кажется весьма знатной тотъ прибитокъ —
 Себѣ что нибудь взыва^{тъ}, другимъ дать убитокъ.
 Когдабъ только всякому тое дѣлать волно,
 Промысленниковъ такихъ было бы довольно,

Но многимъ когда не грѣхъ, то стыдъ возбраняетъ —
Тѣмъ чуждаго присвоить всякій не дерзаетъ.
Когдажъ случится в' кого, взявши, потерять,
Безъ требованія тотъ тщится отдавати.
Вашецъ же, какъ мало кто, в' дому с' насъ случился:
Взялъ на то мой каламаръ, чтобъ тамъ и залился.
На прошеніе жъ о томъ ни мало взыраешъ
Да какъ на подданного с' гордостью рыкаешъ.
Думалъ же я, что грабѣжъ за панщину взятъ,
Да на тожъ есть десятникъ, того бы послато,
А не самому ходитъ грабѣжъ в' меня брати,
Когда ни посланъ слуга, ни сталъ пановати.
Да еще знать позабылъ книгъ в' поэтику взяти,
Будто прочитаъ, а мнѣ чтобъ болшъ невидати.
Имѣю я тестаментъ, лѣтописъ ростовскій,
Библію священную, малъ трудъ богословскій
И другіе книжицы, когда хочешъ взяти.
Прийди развѣ какъ сами малі будутъ в' хатѣ,
И скажешъ, что потерялъ, что мнѣ можешъ здѣлаъ ?
Я платитъ ненамѣренъ, изволь тое вѣдати!
О хорошъ такой отвѣтъ, толко безполезный!
Мнымъ былъ послѣ за то конецъ почти слезный.
Не чернилница моя мене принуждала,
Чтобъ рука моя сіе к' тебѣ написала,
Но слова твои и нравъ, гордостью надменный.
Ставишъ, что я предъ тобой совсѣмъ вничиженный!
Гордился сказать: прости, я хочу откупить,
Отвѣчалъ бы я: изволь себе в' томъ не трудить.
И такъ бы оно было по честныхъ примеру,
Сихъ бо то должно всегда навикать манеру.

III.

Писмо къ нѣкоторымъ гостямъ писанное (ст. 24).

Любезніе NN и NN, наши пріятели
И мы всегдашніе вамъ доброжелатели,
В' вечеру забитой клинь, самъ выпасть не можетъ
Пока подобной другой ему не поможетъ;
А какъ вибивать его, треба потрудитись,
Самомужъ трудно, дакъ с' кимъ развѣ бѣ согласитись!

Павель з' семьею да вы зволте помагати :

Оно хоть важко да то не на довбню махати.

Числа въ книжкѣ, мѣсяца жъ, что свѣтитъ изъ неба ;

Писалъ извѣстный, затѣмъ пояснять не треба.

IV.

Писмо писанное к' Гнѣдинскому с. Іоанну Филѣповичу и к' его сыну Петру и къ дядьку Стефану Крипѣцкому (ст. 43).

Отець Іванъ

Петро й Степанъ

съ своими жѣнками !

Просимъ до насъ

Хотя на часъ

пріѣхать святками,

Будемъ гулять

И зухвалать

рожденного Бога :

Уже отъ васъ

Просто до насъ

зроблена дорога.

Заспѣваемъ

Хоть надъ чаемъ,

випьемъ калинѣвки,

Поговоримъ,

Что сотворимъ,

тутъ же з' нами й жѣнки

На колодѣ, —

О пригодѣ,

що будемъ на свѣтъ

А чи спати

Чи гуляти

або що робити —

Все то нужно,

Якъ досужно,

теперь не до того :

Не робити

Не спочити

треба дня святного,

Да то не намъ,
Знаєшь и самъ,
 бо у насъ заботи
Бѣлшъ святного
Нѣжъ простого
 дня бува робѣти;
Да вжежъ зъ тѣго
Намъ тѣкого
 не розсѣстись лиха,
Треба святомъ
С' кумомъ братомъ
 погулять изъ тиха!
Пріѣзжайте,
Поздравляйте,
 щобъ намъ дочекати
Веселѣнко
Здоровѣнко
 ищѣ праздновати,
А мы разомъ
Усѣ скажемъ:
 изъ вами посполу!
Бѣлшъ не вмѣмъ,
Що запѣмъ,
 не ходили в' школу.
Сядемъ дружно
Всѣ окружно
 за столѣмъ у хатѣ,
Хоть не пан'ско,
Да й не хамско
 будем розмовляти;
А мижъ тими
Рѣчми всѣми
 то чимъ заѣдати,
То по чарцѣ,
То по парцѣ
 будемъ запивати.
Разгулявшись,
Размахавшись,
 того ище й мало:

Выпьемъ опять
Хоть и по пять,
абы тѣлько стало.
Якъ не стане,
То достане
бат'ко або мати.
Однакъ честно
И не лестно,
не выженемъ съ хати !
Насидѣвшись
И напившись,
росходицця станемъ :
Хто изъ нами
А хто съ вами,
усѣ разомъ грѣнемъ.
Нехай усякъ
Познаѣ, якъ
жить любезно треба :
Попы усѣмъ
Должни такимъ
зробить путь до неба,
Бо вже усякъ
Словамъ не такъ
повѣрить исхоче,
Лучше якъ самъ
Искаже намъ :
вѣру вже, паноче,
Твоимъ дѣламъ,
А не словамъ,
що ты поучаешь !
Якъ добрый самъ,
То вже и намъ
Бога убогаешь.
Такъ зробѣмо —
Научемо
хрестянъ любо жити —
Самымъ дѣломъ
Введемъ смѣло
у небесни клѣти

Будемъ зъ ними
 Вѣчне всѣми
 въ небѣ кучовати,
 Пиво нове
 Зъ ребръ Христовыхъ
 будемъ попивати.

Писавъ Иванъ,
 Бо виѣ самъ —
 навчився у школъ;
 Годъ писать,
 Якъ прозывать —
 вѣнъ вамъ всѣмъ знакомый.

1791 г. Дек. 19 д.

На конверті надпис :

Отцу Ивану
 Дать якъ пану
 у власній руки,
 Пусть читае
 И сполняе,
 щобъ не булô скуки.

V.

Письмо писанное к' Гнѣдинскому с. Іоанну Филѣповичу во время
 его именинъ (ст. 50).

Отче Иване Гнѣденскій, возлюбленный тезку!
 Їдемъ на именини, очищай намъ стежку!
 Ожедай же, здоровъ бувъ, изъ своимъ патрономъ,
 Посажай насъ до стола, за новымъ ослономъ,
 Добренкою почасть, великимъ стаканомъ,
 То будемъ мы тебе звать милостивымъ паномъ.
 Варенушку между тѣмъ, добру на потуху,
 Хоть пукаломъ, щобъ було здорово у бруху.
 А мы скажемъ: здоровъ бувъ, очче пане Йване,
 Тѣлко частуй, ажъ поки горѣлочка стане,

Щобъ знать хочъ третіого дня вашого патрона,
Якъ невгадаемъ куди и встать изъ ослона.
Тогдѣ-то сполать сполать, будемъ глаголати,
О щобъ же ты до вѣку дождавъ пановати.
Писавъ тезко зъ тезкою, зъ зятемъ и зъ сестрою,
Поздоровляемо васъ вѣршею такою.
Мѣсяца небесного, сіогожъ такі року,
А числа, що у книжцѣ, написано въ строку.

Miscellanea.

Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.

В своїх матеріялах до історії Поділя (Акты Барскаго староства — Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII т. 1 і 2) я подав був деякі матеріяли до справи заставу й викуплення Камінецького староства з рук Буцацьких: 1442 р. кор. Володислав записав Камінецьке староство тодішньому подільському старості Фридриху (Теодорику) Буцацькому за різні заслуги в сумі 3000 гривен (Барское староство с. 286) і в руках Буцацьких староство Камінецьке зіставалось аж до 1464 р., коли король Казимир викупив його з рук Фридрихового сина — Михайла Буцацького (Акти Бар. стар. I. с. 23). З низше поданого документу (перехованого в варшавській Коронній Метриці) довідуємось, що 1456 р. король Казимир дозволив був тодішньому подільському воеводі Грицьку Кердеевичу з Помор'ян викупити Камінецьке староство у Фридрихового сина Бартоша Буцацького, аби тим ліпше подбав про оборону його від Татар. Але Кердеевич, значить, не скористав з цього дозволу. Сам король не міг спромогтись на таку значну суму, в якій записано було староство, аж зробила ся можливим, як звістно, подільська шляхта, визначивши добровільно по одному волу з кожного лану і селянського господарства на викуп свого столичного замка (Длугош під 1463 р.).

Littera data pallatino Riczkoni exemere capitaneatum Camyene-
censem.

Kazimirus, Dei gracia rex Polonie, magnus dux Littwanie, Rus-
sie, Prussieque dominus et heres. Significamus tenore presentium,

quibus expedit universis, quomodo habito speciali respectu ad virtutis et merita fideique probitatem et obsequiorum studia, quibus magnificus Hriczko de Pomorzan pallatinus Podolie, sincere nobis dilectus, primum genitori, deinde germano nostris carissimis, Polonie regibus, et demum nostre complacuit magestati, quem ipsis et nobis sua strenua opera, superioribus acta temporibus, comendabilem reddidere, horum intuitu volentes eum gracie nostre prosequi favoribus et ad nostra obsequia reddere promptiorem, sibi capitaneatum Camyenecensem terre nostre Podolie, in confiniis Thartarorum site, ut eiusdem tuicioni intendat, contulimus et dedimus ac illum de manibus generosi Bartholomei de Buczacz in pecuniis, sibi inscriptis, in eodem exemendum et redimendum concessimus, indulsumus, concedimusque et indulgemus tenore presencium mediante, per eundem Hriczkonem cum omni jure et dominio, censibus, fructibus, redditibus, obvencionibus, proventibus, allodiis, prediis, curiis, agris, pratis, campis, silvis, sereptis, indaginibus, borris, gaijs, nemoribus, virgulis, stagnis, lacubus, paludibus, piscinis, fluviis, aquis et earum decursibus, molendinis aqualibus et ventilibus constructis et construendis ac eorum emolumentis, nec non cum omnibus venacionibus et aucupationibus tenendum, habendum, possidendum et utifruendum tamdiu, donec sibi aut suis successoribus summa pecuniarum, in qua dictum capitaneatum exemerit, per nos aut successores nostros fuerit integraliter persoluta; qua soluta, possessio et tenuta dicti capitaneatus Camyenecensis ad nos et nostros successores devolvetur et redibit pleno iure, stacionibus tamen nostris et iuribus regalibus semper salvis, — harum, quibus sigillum nostrum appensum, testimonio litterarum. Datum in conventionione generali Pyotrkowiensi feria sexta post octavas Epiphaniarum Domini anno millesimo quadringentesimo quinquagesimo sexto.

Варшавський Головний Архив, Коронна Метрика кн. 11 л. 45.

М. Грушевський.

Бібліографічні рідкості, II.¹⁾

У львівського антикварія Ілля довелось міні в 1895 році бачити дуже гарно заховані (виглядали як нові!) примірники двох старих руських книжочок, з котрих одна до недавня була зовсім незвісна бібліографам. Одинокий єї екземпляр, що переховуєть ся

¹⁾ N. I. гл. Записки, т. VI, Miscellanea, стор. 1—4.

в Кракові в Музеї Чарторийських, у перше описав І. Каратаєв (Описаніє Славяно-руських книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, т. I, 1883) під номером 142 (стор. 268—269); друга книжочка також звісна доси ледво в трьох прим., описана у Каратаєва (ор. cit. 271—272). Завдяки ввічливості львівського антикварія я мав можливість описати обі ті книжочки, що вже тоді були продані до якоїсь краківської бібліотеки, кожда за ціну 50 гульд. Бачучи, що мій опис де в чому докладніший, а де в чому й зовсім відмінний від опису Каратаєва, я подаю тут свій опис обох книжочок, додаючи в примітках відміни опису Каратаєва.

І. Книжочка про Антихриста Лавр. Зизанія.

Примірник, який бачив я, се мала книжечка формату 12-ки, зложена з 36 карток (72 сторін) друку¹⁾, без нумерації сторін, без кустодів (вони є тільки на тих картах, де є друк іотичський), без кіноварі і без друкарської снігатури аркушів. Повний набір сторони 22 рядків руського, а 27—28 рядків польського тексту. Третя сторона перед кінцем (отже не 55-та, як подає Каратаєв, а 69-та стор.) порожня. Руського друку в цілій книжочці 18 карток і одна сторона, отже всіх 37 сторін. На маргінесах є друковані петітом приписки. На титуловій карті читаємо:

ЛИСТ

Ієремѣи Патріархи Констан'тинопол'ского напоминал'ный. до того | Сѣго ѿца нашого Кирила Патри|архи Ієрлїського, ѿ вторѣ прише|стаін хѣѣ, ѿ ѿ Антихристѣ. |

Я кѣ томѣ ѿ златоустего, ѿ ѿ | Ін'полїта сѣго Папы рїського, згд|лине ѿ тѣ пишѣчихъ приложено.

А низше іотиком:

List Jeremiasza Patryárchi kostan|tinopolskie napominalny. á do tego | Swietego Cyrylla Pátry|árchi Jerozolimskiego | o wtorym przysciu Pana Chrystusowym y o Antichrystusie. | A ku^o temu od Złotoustego | y od Hyp|polita swietego Papieza Rzymskie | zgodliwie o tjm piszących przyłożono. |

Рокѣ ѿ създанїа мирѣ, зрѣ. ѿ кѣплоцїнїа же спасова ѿѣѣѣ. |

¹⁾ Екземпляр описаний Каратаєвим мав тільки 28 карт а 55 сторін — остатня була біла.

На обороті сеї титулової картки читаємо:

Пребѣщен'ный гдѣне Архієпископѣ | митрополите кѣскіѣ ѿ галиц'кіѣ
ѿ всеа | рѣсін кѣ михайле.

За сим іде зложена петітом дедикація з 18 рядків. Кінчить ся вона:

В вилни кѣ. дѣла, генваря.

Бѣго послан'ный, ѿ на'мен'шій сѣхъ црковный,

Слова бжего проповѣдник Стефанъ Зизаній.

Карта 2 recto:

ІЕРЕМІЯ

Мѣтїю Божїю Архієпископѣ Кѣстатинопола Нового рима ѿ вселен'скій Патріарха.

Далі йде Послание по руськи на картах 2, 4, 6, 8, по польськи на к. 3, 5, 7.

К. 9 г.: Бѣго ѿца нашого

ВИРИЛА ПАТРИАРХИ

Іерлїського, ѿ скѣчею свѣкта, н ѿ Ан'тїхристѣ с катехисмѣ єго
ѿ слова пѣнацатого.

Руський текст карти 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25 recto і 26 verso, польський на к. 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24 verso і 26 recto¹⁾.

К. 27 v. Кѣ томѣ тыжѣ,

БѣГО ІСЯНИ ЗЛАТО

8стого выкла на епистолїю апла | пѣв'ла до солзанѣхъ писан'нсю. |
ѿ Ан'тихристѣ ѿ знамѣхъ єго. |

листѣ кѣ. гла кѣ. апла.

Руський текст на к. 27, 29, 31 recto, польський на к. 28, 30.

К. 31 v.

НАДТО

БѣНИ МЪЧЕНИКЪ ІП

полїтѣ папѣхъ рїскій ѿ скон'чїню | свѣкта пишѣчи, ѿ ѿ Ан'тїхри-
стѣ | пѣвно мѣвї.

Руський текст на к. 31, 34, 36, польський на к. 30 v. 32, 33.

На к. 33 v. тільки по польськи: Do czytelnika²⁾.

Кінчить ся на к. 35 v.

¹⁾ В екемплярї описанїм Каратаєвим се Послание займало тільки 11 карток (9—18). Чи воно там ціле? Коли так, то очевидно маємо тут діло або з двома виданнями, або правдоподібнїйше з мутациєю доконаною в часї друковани.

²⁾ Про сю польську апострофу до читача Каратаєв не згадує. На жаль я не успів єї відписати.

II. Словничок Лавр. Зизанія.

Опис сеї книжочки подає Каратаєв оп. cit. стор. 271—272 під ч. 146 і називає її „Азбука напеч. въ Вильнѣ“. Примірник, який я мав у руках, очевидно не повний. Порівнюючи його з описом Каратаєва бачу, що бракує в ньому перших 4 карток, значить: головного титулу, азбуки, складів, молитов і символа віри православної. Зрештою те, що лишило ся, виглядає як зовсім ціла книжка, тільки без подання року і місця друку (вони подані на головній титуловій карті). Книжочка обіймає 40 карток формату 12-ки, друковано в дві шпальти, без кіноварі. Сторони нумеровано в середній картки під текстом і то тільки на одній стороні: 1, 3, 5... 17, 19, 21 і т. д. Також під текстом з боку є друкарські сігнатури Я, БѢ [sic!], БѢ, БѢ, В, ВѢ, ВѢ аж до Д, ДѢ, ДѢ. Повний набір сторони 19 рядків, тільки на стор. 69 і 77 є їх 21, а на стор. 74 є їх 20. На всіх інших сторонах під кожною шпальтою в низу є кустоди. Остатніх 13 стор. друковано без поділу на шпальти. Остатня сторона друкована петітом і має крім титулу 25 рядків набору.

Зміст книжки ось який:

Лексис | Сирѣчь Реченіа Бъ кратѣцѣ | събранны. И ѿз словѣскаго ꙗзыка, на прѣсты Рꙋскій дѣлають | Истолкованы. А, Z.

Ѹданѣ, ꙗ, па
Ѹвѣе, заразъ
Ѹва, тѣто,
Ѹтѣцъ.
Ѹггъ, вѣстни
Ѹбо повѣда
Ѹгницъ, бара¹⁾
нокъ
Ѹгніца, молода
Ѹ Ѹвѣка
Ѹдъ, тѣность
недо

недовѣдомое
мѣсце, прѣйпѣ
наа. по грецъ
кѣ | Ѹдѣ. Ѹ
Ѹдѣнсъ.
Ѹрѣ, вѣздѣхъ.
Ѹзъ, Ѹ
Ѹл'лиаѣа, хѣа
ла вѣ. Гер'ма па
триахъ в толко
ваніи литѣгін
Ѹтон мѣвнтъ.
Ѹл'лиаѣа, при
хѣаѣ

В низу старим письмом приписано: NB Liber prohitus [sic!].

¹⁾ Знаків розділу в книжці нема.

На остатніх 13 сторонах містить ся:

Стефана зизанїа
ИЗЛОЖЕНІЕ ѿ ПРАВО
славной вѣрѣ.

Корѣкїи пѣтанїѣ и ѿповѣданїѣ для латвѣшлаго вирозмѣна хїтїанскїи дѣтѣ. Страннїи пѣтаѣ зловѣрнїи, и православыи | бѣговѣрнїи ѿповѣдаѣтъ.

Incip: Страннїи. Ктѣ еси ты;

Православнїи, По прироженїю | члѣкъ, а з ласки бжїи снѣ его їстѣ. |

Над сторїнками 2—6 титул:

Истазанїе ѿ сѣой тройци

Над стор. 7—8: **Истазанїе ѿ похѣ. ѿ. д^х.** Над слѣд. стор. **Истазанїе** — на остатнїй стор. сего катехїзму жадного надстрочного титулу нема.

На остатнїх двох сторонах читаємо:

ѿ БѣчЛОВЕЧЕНїи
Гос'под'ни

Страннїи. Блжшалаѣ іакѣ маю вѣдино҃го бѣ въ трѣйци правы вѣрити. Поѣтъ же ми і т. д.

Карта 40 verso:

ѿ зНАМЕНїи КРЕСТНОМѣ.

Замыкаѣтъ в сѣбѣ крѣтъ хѣвъ всю тѣмницю бѣговѣрїа нїшего. оучїи визнавати сѣбю трѣйцѣ, и з' неба єдинорѣдного снѣ бж҃ого на зѣлю снїтїе, и распѣтїе | єгѣ, и възнесенїе, и зѣ з неба втѣорый єгѣ прихѣд в сѣбнїи днѣ.

Є се маленька статейка, надрукована петїтом.

Др. Иван Франко.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за 1896 рік. Часописи видавані поза Україною.

В часописи „**Вѣстникъ Европы**“ протягом цілого року друкували ся статі д. Пишіна з історії руської літератури: між ними три нариси присвячено характеристиці давньої руської літератури — Народная поэзія въ ея историко-литературныхъ отношеніяхъ (IV—VI), Лѣтопись и исторія (VII) й Паломничества въ старой русской письменности (VIII). З иньших статей заготуємо гарно і просторо зроблену автобіографію Кохановської, яко материял для характеристики її літературної діяльності й тогочасного суспільства (XII). Д. Кочубинський умістив етюд: Граф С. Г. Строганов (VII—VIII); тут ми знаходимо багато звісток з приватних і досі ще не надрукованих материялів про ту ролю, яку брав граф С. в заснованню першої катедри славістики; цікаві замітки до біографії Осипа Бодяньського та до його подорожі за кордон. Статя д. Потавіна — Восточныя основы русскаго былиннаго эпоса (III—V) представляє з себе резюме всіх спеціальних розвідок і виводів автора: в його теорії і її аргументації ми не знаходимо великих відмін, як і попереду він припускає перехід елементів легенди про Гесера і Чинхисхана — може через пісні степових сусідів давньої Руси — в руський епос та його героїв. Певну цікавість мають надруковані в VI—VII кн. Листи М. В. Гоголя: між ними зазначимо листи з закордону — Парижа, Рима й Неаполя, а також XLIV уривок з його тестаменту — що до справ родинних.

В часоп. **Русская Мысль** проф. Левицький умістив статтю про хліборобські спілки в Херсонщині (IX), де він подає статистичні звістки й власні спостереження про стан і діяльність отсих спілок; автор В.

дивить ся на них дуже прихильно й покладає на них багато надій. Вкладкою в літературу про М. Гоголя з'являють ся уміщені в V к. Нові материяли до біографії М. Г. Коли виключити листи самого М. Г. то переважна більшість листів й заміток тут дотикають ся справ друку творів М. Г. після його смерті. Листи М. Г. дають деякі цікаві подробиці, а решта досить релефно характеризує тогочасну цензуру. В бібліографічній відділі занотуємо прихильні рецензії про працю д. Ів. Франка — Іван Вишенський (VIII) й нове саратовське видання Марка-Вовчка (XI).

Статя В. Шенрока в часописи „Сѣверный Вѣстник“ IV—V присвячена одному з питань біографії М. Гоголя, яке автор пошалу вже зачіпав в своїх Материялах — відносинам М. В. Гоголя до А. Смірнові. Відносини їх засновались на етичній ґрунті й розвивали ся потроху, поки не дійшло до повної віри С. в щире кохання Гоголя. Вона завсѣди обмінювала ся дуже енергійно листами з Г., прохала у його поради в важких обставинах власного життя, а Гоголь піддержував її у всіх альтруїстичних замірах і завсѣди стояв по її стороні, як се стало ясно, наприклад, з справи її непорозуміння з С. та І. Аксаківими.

В етюдах д. Карішова присвячених питанням сьогочасного сільського господарства, в часописи **Русское Богатство** ми знаходимо деякі цікаві виводи про економічний стан наших селян, зроблені на підставі нових статистичних материялів, наприклад в статях — XXXII (VII) й XXXV (VII); вони відносять ся до тієї-ж серії парисів, про котру вже доводило ся згадувати.

Невеличка статя Ф. Щербини (VI) подає деякі уваги та числа з статистики родинних поділів в Воронежській губернії. Цікаві виводи, до котрих він приходить в сьому питанню: українська людність отсєї губернії при своїм загальнім змаганню до самостійности ранійше почала уживати практику родинних поділів, а великоросійська лише в останні часи прийшла до такого змагання й через те інтензивність поділів у них більша, ніж української. На 143907 родин в великоросійських повітах маємо 60% поділів, а в українських на 148492 — 48,4%; обсяг нормальної родини для перших 6,98, а для других — 6,72 душ (осіб) за 20 останніх років; додамо задля порівняння до сього, що в 1858 р. нормальна родина Українців мала 9,049, а великоросійська родина — 10,28.

Між статями уміщеними в часописи **Русское Обозрѣніе** занотуємо розвідку д. Шаховского про господарські заробітки на боці (I—V), автор згромадив поодинокі статистичні звістки роскидані в різних виданнях й справозданнях; отся розвідка має тим більше для нас цікавості через те, що вона дотикають ся південного хліборобського

района і таким робом подає цікаві звістки про економічний стан українських робітників. Між материялами зауважимо уривки з Подорожі патріарха Макарія в перекладі д. Муркоса (II—III) й автобіографію Н. Соханської (VI—XII) з вступною статтю д. Пономарьова. Про наукову вартість Подорожі не будемо тут казати, вона виходить тепер в цілості і буде ще обговорена, щож до автобіографії Н. С., ми зауважимо, що воно дає досить характерних подробиць для духового розвитку й побуту українського провінціального суспільства й для стану харківського жіночого інститута за часи служби д. Гулака-Артемовського. В бібліографічній відділі занотуємо прихильну рецензію на працю Ів. Левицького — Галицько Руська Бібліографія (IV).

З статей уміщених в **Варшавських Университетських Извѣстіяхъ** окрім статі д. Леонтовича, про котру річ буде окремо, занотуємо розвідку д. Михайлова — Къ вопросу о текстѣ книги Бытія въ толковой Палей (I). Початок отсієї статі було надруковано в 1895 IX (Записки XI) й автор вкінці висловлює власні загальні висновки. Д. Михайлов приходить до думки, що для Палей не перекладано окремо текстів кн. Бытия, а для неї скористувались вже готовим, попереднім словянським перекладом кн. Бытия; коли перекладчик в тексті Палей доходив до тексту Бытия, то він звертав ся до словянської Біблії і брав звідтіля окремі уривки; до такого висновку прийшов д. М. дорогою аналізу й порівняння текста Палей з текстом словянських перекладів Біблії. Переклад книги Бытия в Палей дуже подібний до т. зв. Троїцької редакції й місцями до манускрипта Ундольського і належать до XIII—XIV в. О. Г.

Ученыя записки имп. юрьевскаго университета (4 кн.), як звичайно, мато містять статей, що ближше дотикали-б нашої історії або літератури. Тому обмежимо ся лише згадкою деяких як: збірка історичних памяток до історії московсько-шведських відносин першої половини XVII ст. под. Г. Саблером (3), Я. Лаутенбаха нариси з історії литовсько-латишської народної творчості; бесіда проф. Мальберга про успіхи сучасної археології (грецької). До історії славянофільства половини сього століття інтересна збірка кореспонденції поміж В. Ганкою та Бодянським, Хомяковим, С. Соловйовим і Гречом (1).

Подібно убогі для нас **Ученыя записки казанскаго университета** (12 кн.). Майже у всіх книжках уміщене продовжене праці В. Івановського про російське державне право. А. Смирнов подав цілий ряд (3, 4, 5) університетських лекцій з філософії науки (психологічні основи фізично-матем. наук). Е. Будде умістив працю про великоруські говори (4, 6, 6, 12). Вкінці згадаємо тут лекцію Е. Грімма про византийськомусульманську культуру (12).

С. Т.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.

Зо статей уміщених в отсій часописі треба передовсім зазначити ті, про котрі вже була подана звістка в Записках: Кеппен — Про тарпана в Росії — див. Зап. т. XIII, Анучін — До питання про диких коней в Росії (XIII), Мілер — Билина про Івапа Гостинного сына (XVII) й Відгомін галицько-волинських сказаній в сучасних билинах (XIII), Ейнгорн — Перебування в Москві І. Галятовського (XIX). З решти — праця проф. Леонтовича — Селянський двір в Литовсько-Руській державі кінчить ся вже в 1897 р. й про отсю розвідку буде річ окремо вкупі з иньшими новими працями по історії литовсько-руського суспільного устрою; після того лишаєть ся небогато статей і заміток, що мають невнуціваість для нас.

Статя Д. Кобеко — Разрѣшительная грамоты іерусалимскихъ патріарховъ (VI) — стоїть в звязку з розвідкою д. Ліхачева, присвяченою тому ж питанню (Зап. X). Д. Кобеко висловлює свою думку, що грамоти отії були вже розповсюжені на Руси ще до XVII в. і на доказ свого погляду наводить два документи XV в.: в. к. московський Васильй вже мав таку грамоту від п. Іоакіма: документ без дати, але *terminus ante quem* для него 17/III 1462. Дійшло до наших часів і послання п. Іоакіма 1463—1464 — його привіз до Москви великий протосінгел Йосиф. Про сього посла патріарха є в грамоті вираз — „Іосифъ... да дасть прощєніє грѣхамъ требующимъ отъ него и грамоту отпускную еже о грѣсѣхъ человекѣмъ“. Послання д. Кобеко подає усе і в замітках до него наводить, що заміри патріарха не мали великого успіху й грамоти не знайшли тоді розповсюдження, лише пізнійше в XVII в. вони знайдуть більший кредит.

Статя д. Веселовского — Уголокъ русскаго эпоса въ сагѣ о Тидрекѣ Бернскомъ (VIII) присвячена епізоду північних саг про *Weland* й *Hertnit'iv*, де д. В. бачить деякі натаки на відгомін в північних сагах дійсних подій на Руси. Він зазначає епізод боротьби Вільтінів з Русю та Гувнами й другий епізод про грецького ярла — брата Володимира — по шведській редакції. Задля порівняння до першого епізоду д. В. наводить імення Вельтів (*Ουέλτιν*) й з пізнійшого часу — Вельтабів (Ейнгард), а з другого боку — вологъ, укр. велет, — ень. До другого епізоду він додає, що в варіанті *jarl einn af Gerscke* — *borg* се останнє назвиско дуже подібне до Герціки (на Двині). Вже в к. XII в. були певні зносини Німців з Кривичами й відгомін руських подій, звістки про Вільтіна, Гертніта й Вальдемара перейшли до північних бардів тим же шляхом, як до автора новгородської літописі відгук саги про Дітріка (1203 о поганомъ зломъ Дедрикѣ).

З рецензій критичних занотуємо — Соколова на працю Помяловського — про жите Григорія Сінаїта (VII), Прѣснякова — на Труды Виленскаго Археологическаго съѣзда й Лѣтопись занятій Археол. Комиссії X (II, IX), Житецького на працю Марковского про Радивилівського (II). Цікаві теж дві неприхильні рецензії Довнара-Запольского на Историю Волинской земли — Иванова й Акты Литовской Метрики I (IV, XII). Д. Карский умістив в т. V статю присвячену новим працям по білоруському фольклору.

Зо справоздань наукових товариств зазначимо — Імп. Публ. Бібліотеки за 1893 (IX), Моск. Публ. й Румянцевського музею 1892—1894 (V), Імп. Общества Історії й Древностей Росс. (IX), Московського Археологічного (X), досить простору статю присвячену діяльності Імп. Географічного Тов. за 50 років його існування (VI—VIII). Згадаємо ще справоздання про стан в 1895 університетів — Московського, Петербурського, Варшавського 1894, й офіційальне справоздання про стан Київського учебного округа за 1895. Археологічному X з'їзду присвячена досить простора стаття в XII т. Занотуємо також некрологів Бершадського (Пташицкий) V, Богданова (Анучина) VI й Павіньського (Новодворский).

Відчит Вас. Істріна про його подорож за кордон задля наукових розвідок дає деякі цікаві матеріяли й звістки про словянські бібліотеки (IV, VI, IX, XI); можна зазначити наприклад деякі паралелі для легенд про Юду Іскаріота і Івана Хрестителя (XI) і т. и.

В відділі класичної філлогії звертають на себе увагу два нариси д. Міщенко про географію й етнографію Геродотової Скитії (V, XII) й стаття Фон-Штерна про фальсифікати річей класичної штуки. Про отсі статі річ буде окремо (в бібліографії сього тому). О. Г.

Богословський Вѣстникъ подав отсі цікаві подекуди статі: „Значіне Печерського монастиря в початковій історії руської церкви та суспільности“ 1—23 ст. С. Смирнова (X кн.).

В сій невеличкій статі автор зазначає той виразний факт в наших початкових літописах, що вони звичайно не дуже охочі до яких небудь докладних звісток про події давньої історії, зовсім примітно звертають увагу на історію та всі справи Печерського монастиря. Отже в сьому одному автор бачить безперечну признаку великої ролі, яку грав в історії давньої Руси сей монастир. Перше всього, духовно-моральний вплив Печерського монастиря вражає своєю широкостію. Він обіймає усю Русь. Печерський храм — є архимандрія „всея Русскія земля“, як звуть його давні жерела. Причину сього справедливо бачить в географічній та етнографічній стані Києва того часу, коли він виріс буцім який казковий велетень і зтягав до себе усякі етнографічні елементи, взагалі

кращі сили Руси. В напрямку діяльності Печерського монастиря автор вказує на те, що він хоч прилучав до себе різні народні елементи, хоч світ його падав всюди навкруги, хоч всюди він розсилав своїх діячів, але сам zostав ся одним нерухомим центром на Руси — центром, що не хотів засновувати інших монастирів. Він наче не хотів роздробити ся, або поділити ся з ким иньшим своєю славою. Вихованці його завжди й на чужині щиро пам'ятати про свого батька і линули до него думками своїми. Через те не приходило їм на думку де небудь окреме осісти ся і засновати нову обитель. Автор рисує діяльність Печерського монастиря по трохи з усіх боків, і запитує вкінці, що дав Печерський монастир Руси на зорі її християнської історії? „Він дав їй місіонера, апологета, подвижника, мученика, чудотворця, пастиря, печальника і добродія; дав людей, що ними движеть ся й живе на землі християнство...“

„З церковного життя південних Слов'ян“ — VI. Православно-слов'янська церква в Австро-Угорщині, XII, 406—431, Г. Воскресенського. З усієї сеї статі можна нам звернути увагу лиш на відділ VI, де говорить ся про Буковинсько-Дальматинську митрополію. Сей невеличкий нарис має познайомити декого з сучасними обставинами сих православних епархій. Зразу автор зовсім коротко подає відомости про Буковину й Дальматію; далі говорить про три тутешні епархії, про монастирі, про богословський факультет у Черновецькій університеті, православну школу в Задрі, церковно-адміністративний устрій митрополії. Потім, сказавши про юридичний стан православної церкви на Буковині й Дальматії по законам Австрійської держави, автор виставляє сумну дійсність того стану, утиски, які приходить ся терпіти православним від австрійського уряду; нарешті всю біду звертає автор на українців — сих „буковинських ново-еристів, що під видом розповсюдження українських ідей, роблять задля знищення православ'я і підбита руського народу під виключний вплив Поляків і єзуїтів...“

I.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости подали отсі цікаві по троху для нас статі: Йосафат Жарський, провінціал литовських базилянських монастирів, опісля єпископ мінський. І. А. Хл — вича. Огея ската доповнює статю про туж особу, подану в Лит. Еп. Вѣд. 1895 р. Що ся остатня статя доторкалась головню остатніх десяти років життя сього видного уніятського діяча першої половини теперішнього століття, то автор на підставі документів доповняє біографію поданням подрібних звісток про перші періоди життя Жарського.

Боротьба Жировицького монастиря з живцтвом С. Диковського (N 27). Жировиці від XVII ст. були одним із найважливіших пунктів Західної Росії: сюди сходилась маса богомольців на поклон чудотворній іконі

Божої Матері. Сюди-ж із давна збігались і Жиди, що бажали мати гарний ґешефт; та Жировицький монастир ненастанно вів боротьбу з ними, не дозволяючи їм тут селитись. Він випросив у XVII ст. в короля грамоти, що заборонили Жидам жити в Жировицях. Не вважаючи на те Жиди частенько встигали порушувати ці королівські прикази. З остатніх актів тої боротьби вказують ся заходи настоятеля Жировицького монастиря Миколи (Редутто) коло недопуску Жидів оселяти ся в Жировицях. Тут, в отсій статі, уміщена доволі велика його записка 1864 р. в сій справі.

Декотрі постанови й накази холмських соймиків 1636—1681 р. В. Площанського (N 24). Подаєть ся зміст постанов соймиків у показанім вище періоді, особливо тих постанов, що дотикались руського людю, грецької віри і „попів“.

Граф Д. Н. Блудов і проєкт його історичної записки про увію, Г. Киприяновича. Граф Блудов († 1864 р.), що займав високу посаду міністра-президента академії наук, предсідателя державної ради, був найближшим співробітником митрополита литовського Йосифа Семашка в справі переведення на православіє руських уніятів у 1839 р.; він грав видну ролю і в літературному русі свого часу, і йому в 60-х роках імператор Олександр II поручив написати історичну записку про увію, де-б ясно було вказано значінне сполуки, що настала. Ся записка не появилася в світ через те, що граф швидко помер, та він перше того написав плян своєї праці й показав його Государеві; сей плян і надрукований тепер по копії з Архіва Синоду.

Могилевскія Епарх. Вѣдомости подали: З історії обопільних відносин між православними та уніятами у Мстиславщині в кінці XVI і першій половині XVIII ст. О. Ж. (N 13—15). Викладають ся факти заведення унії та противлення їй у колишнім Мстиславським воеводстві. Перше таке стало ся першому уніятському Полоцькому архієпископу Герману Загорському, під котрого належала і Мстиславщина: мстиславське духовенство не схотіло дати йому звичайну дачку, як новоїменованому архипастирю („куницю“). Були потім різні противлення і при дальших Полоцьких єпископах, Гедеоні Брольницьким і при звіствім Йосафаті Кунцевичу.

Історія Могилівської дух. семінарії за перший період її істнування (1759—1814 р.) М. Лобова (N 17 і д.). В Могилеві здавна була братська школа, але коло половини XVIII ст. вона перестала істнувати, бо православіє було в поневіріці і навіть православний єпископ (Ієронім Волчанський) не вважав ся жити при своїй катедрі. Георгій Кониський, наставши на білоруській катедрі в 1755 р., покликав до Могилева двох вихованців Київської Академії та поручив їм засновати

школу, але на удержання тої школи не було засобів. Георгій післав до Петербурга єромонаха Івана Тудоровича з просьбою до синода дати грошеву підмогу на відкрите семінарії. В 1758 р. синод ухвалив давати що року на могилівську семінарію по 400 р. і в 1759 р. та семінарія й була отворена. Опісля семінарії прийшло ся вести боротьбу з католицизмом, що робив їй різні перешкоди в будованню, тай з православним же духовенством, що не бажало давати дітей на науку, так що приходило ся силувати. Чимало потерпіла семінарія від нападу Французів у 1812 р. Учителі й ученики повтікали, будинки семінарії були обернені в воєнні швальні. І після того, як вийшли Французи, ті будинки майже рік були заняті російськими військами. Далі автор говорить про внутрішній лад семінарії, плян науки, дбанне єпископів могилівських про семінарію, подає звістки про начальників, учителів, учеників і т. н. Се докладна історія духовної просвіти в Могилівській єпархії.

Народні школи в Білорусії, відкриті імператрицею Катериною II. Жудро (N 31). З поводу сотих роковин смерті Катерини II, що були 6 листопада 1896 р., автор, на підставі недавно виданої 1 т. „Збірки материялів для історії просвіти в Росії“, подає про відкрите (по „Уставу народних шкіл“ 1786 р.) в Білорусії в 1789 р. трох чотирокласових народних шкіл (у Могилеві, Полоцьку й Вітебську) та пяти малих народних шкіл. Організацію шкіл роблено під проводом генерал-губернатора полоцького та могилівського Петра Пассека і при діяльнім уділі білоруського архієпископа Георгія Кониського. Але незабаром, коли всі школи західної країни були віддані під догляд звістному польському патріотови Адаму Чарторвйському, основані в Білорусії народні школи втратили свій російський характер і обернули ся в знаряде католицизму.

Обставини перейменування могилівської Йосифівської церкви в катедральний собор (N 9—10). 1780 р. на памятку зустрічи імп. Катерини II з австр. імператором Йосифом II була заснована в Могилеві парафіяльна церква в імя св. Йосифа обручника. Будова сеї церкви коштувала скарбу коло 100 тисяч р., але за кілька років показало ся, що парафіяне задля бідности своєї не можуть удержувати сеї пишної Йосифівської церкви, тому синод у 1802 р. обернув її на катедру.

Коротка історична замітка про чудотворний Баликинський образ Божої Матери, що є в Мазолівськім монастирі. Ж. (N 7). Сей образ Мазолівського монастиря (Мстиславського повіту) зветь ся баликинським тому, що є копією образу в с. Баликинї Черниг.губ. Він був подарований Мазолівському монастирю в XVIII ст. гр. Чернишовою, що володіла Баликиним.

Про соборні крилоси П. Честного. Перепечатка з Литовських Еп. Від. 1895 р.

Минськія Епархіальныя Вѣдомости. Другий період істнованя Минської духовної семинарії (1817—1840 р.) М. Вержболовича (N 1 і д.). продовжене праці, що почала печататись ще 1894-р.

Святитель Лаврентій, єпископ туровський Θ. Серно-Соловйовича. (N 3). В сій історичній замітці подають ся біографічні звістки про сього святителя, що жив у кінці XII ст. († 1194 р.), пам'ять його святкуєть 29 янв.

Родовід західно-руського митрополита Йосифа II Сотана А. Білецького (N 16—20). Се передрук із Литовських Еп. Вѣд. 1895 р. (Зміст поданий в огляді Лит. Еп. Вѣд. 1896 р. див. Зап. т. XIV).

Забутий святий куточок Руси святої Θ. Серно-Соловйовича (N 16—17). Ізза відкриття мощів св. Теодосія Улицького в Чернигові 9 вересня 1896 р. автор подає короткі історичні звістки про невеличкий куточок Мозирського повіту — містечко Петриків та Оголицький монастир, що стояв близько нього і був під управою Київ-Видубицького монастиря, коли настоятелем остатнього був св. Теодосій.

Берестейська унія К. Богдановича (N 20—21). Безталанний оборонець Берестейської унії Н. Коноплевича (N 23—24) — Біографія Йосифа Кунцевича. Обі сі історичні статі (загального характера) викликані 300-літєм Берестейської унії, що сповнило ся в 1896 р.

Святі вечори у Білорусії (коляди) К. Богдановського (N 1); „Свято Купала“ йогож (N 13). Етнографічні замітки — зібрано дещо з місцевих вірувань, звичаїв і т. п.

Полоціня Епархіальныя Вѣдомости. Соборні „крилоси“ в західній Руській церкві у XV і XVI ст. А. Лиховицького (N 4—5). Статя по змісту ідентична зо статєю д. Божи́ка у Холм.-Варш. Еп. Вѣст. (див. више).
Ю. С.

Археологическія Извѣстія и Замятки. Між статями загального змісту треба занотувати розвідку А. Селіванова (VII—VIII) — Древности Иссѣкъ Кульской котловины. Отся статя вже була надрукована в Омску, але через передрук вона стала більш приступною й за те можна лише подякувати редакції часописи. Автор на підставі різних фактів висловлює думку, що озеро Иссык-Кульське було колись менше, що на березі було чимало осель, але після якихось геологічних пертурбацій вода затопила берег і оселі на нім. В наші часи озеро помалу висихає й під верствою мулу знаходять деякі стародавні річи: автор подає звістки про власні розвідування й нахідки коло озера — цеглу, річи давнього побуту, каміння з написами, східні монети VI—XIII в. й т. и.

Загальну цікавість має також коротеньке справоздання В. Сізова про власні археологічні розвідки в Курляндському краю (II—III): після коротеньких звісток про подорож автор подає замітки про нахідки; до статі додано 27 фототипічних малюнків річей на двох окремих картках.

З приводу Різького з'їзду було уміщено кілька статей про самий з'їзд, про етнографічні й археологічні вистави, про пам'ятки руського життя й штуки в Різі, а більш-менш повне справоздання уміщено в ч. IX—X.

В Археологічній Хроніці знаходимо коротенькі звістки про находки й розвідування — чи то з інших часописей, чи від самих археологів, наприклад находки в Херсонщині I, II—III, V—VI, в Харківській губернії II—III й ин. Також занотуємо замітку про фрески церкви Київсько-Печерського монастиря (V—VI) й загальний огляд находок в Південно-західному краю в 1896 р. Антоновича (XI—XII).

В відділі присвяченим звісткам про діяльність наукових товариств зазначимо справоздання про збори історичного товариства ім. Нестора 20/XI 1896, а в „Бібліографії“ рецензію на Записки Наук. Тов. ім. Шевченка (т. V—VIII) (II—III М. Д—З.).

Між самостійними працями уміщеними в **Чтеніях Общества Истории и Древностей Российскихъ** звертають на себе увагу Г. Воскресенського — Характеристическія черты чотирьох редакцій славянського переклада Євангелія отъ Марка (I) й А. Прозоровського Сильвестръ Медвѣдевъ (II—IV); отя остання стаття цікава для нас думками і висновками автора про наукову й педагогічну діяльність Симеона Полоцького в Москві, про характер і напрямок запроваджений ним в московську школу й відносини його до Сильвестра Медведєва; дуже цікава замітка про відносини московського патріархату до українського духовенства з приводу так званої хлібопоклонної ереси. Про працю д. Воскресенського річ буде окремо.

Дещо цікавого мають в себе надруковані в I—II матеріали — листи П. І. Шафарика до О. Бодянского й В. Григоровича з вступними статтями Лаврова й Сперанського. Листи цікаві для характеристики суспільства того часу, для історії перших кроків славістики й наукового руху в Чехії. Slovansky Narodopis III. хотів завести кілька українських пісень, щоб подавати їх як приклад, через те він прохав Бодянского послати йому дві українські пісні в латинсько-чеській транскрипції. Для розділу про українську літературу III. прохав Бодянского зазначити в низше поданім показчику фамилій — Гребінка, Основяненко, Довгоносенко — хто з них псевдонім. Може бути, додає він, хто небуль в сьогочасних письменників як Боровиковський, Шпигоцький, Шаш-

кевич — заховують своє ім'я під псевдонімами — Гребінка, Основяненко etc. (листи N 26, 27, 29).

В Подорожі (IV) ангіохійського патріарха Макарія (в перекладі проф. Муркоса) для нас дуже цікаві розділи XV—XXIV другої книги, де йде річ про молдавські справи й участь в них козаків з Тимошем Хмельницьким. Отсеми звітками користувався д. Костомаров в свої часи й дуже цінував їх, яко одинокое жерело для історії відносин України до Молдавії.

В протоколах Товариства за 1895 р. подано зміст рецензії М. Любавського про працю л. Камаїна — „Къ вопросу о казачествѣ до Б. Хмѣльницкаго“, друкованої в цілости в Журн. Мин. Н. П. (IV).

Між дрібними матеріялами, уміщеними в I т., занотуємо грамоту патріарха єрусалимського Теофана 7128/1620 р. на заснованнє мінського Петропавловського братства й Слуцький синодик (р. ЯХПД. 1684).

О. Г.

Историческій Вѣстникъ. З часів імператора Павла I. — І. А. Лінниченка (кн. VIII). Під сим заголовком поміщено в скороченому виді переклад другої частини мемуарів шляхтича Адама Юноші Росцішевського, що друкувалися в польській часописі „Świat“, а потім вийшли й окремим виданєм. Автор мемуарів дідич Овруцького повіту кінця минулого століття. На жаль, д. Лінниченко подав переклад другої тільки частини мемуарів, залишивши першу через те, що вона „має дуже місцевий інтерес“.

Шевченко в Петербурзі (1858—1861) А. Благовещенського (кн. VI). Ся стаття була знайдена серед паперів одного помершого вже урядника з Академії Штук. Не уважаючи на те, що в ній трапляються грубі помилки¹⁾, вона містить в собі багато дуже цінного матеріялу, бо автор служачи в Академії, мав спроможність користуватись з архіву. Вартість цієї статті видко вже з того, як часто покликується на неї О. Кониський в біографічних нарисах про Т. Шевченка, які поміщені були в трох попередніх томах „Наукових Записок“ (кн. XIV, XV, XVI).

Книжна справа й періодичні видання в Росії в 1895 р. Л. Павленкова кн. X, XI. Що-річне справозданє д. Павленкова про ширенє книжки в Росії з кожним роком замітно розширюєть ся; автор зупиняєть ся на кожній подробиці книжної справи. В останньому справозданю можна поставити в докір авторови те, що він не наводить по де-

¹⁾ Так напр. стаття починаєть ся словами: „Извѣстно, что въ 1850 году (?) Шевченко, замѣшанный въ дѣлѣ Костомарова и Кулиша, былъ записанъ въ военную службу.“

яким питанням порівняння з попередніми роками і через те статистичний бік праці його лишається ніби недокінченим. Що до української книжки, то вона тепер, як і раніш¹⁾ не знаходить собі у д. Павленкова окремої рубрики, а йде на збагачення загальної рубрики „руських“ видань.

В р. 1895 в Росії вийшло 11548 творів (більш проти р. 1894 на 897 творів; з них російською мовою вийшло 8728 (більш на 636 творів), на інших мовах 2820 (більш на 251 твір).

Збільшене творів на чужих мовах головним робом упадає на польську мову (в 1895 р. вийшло 818 творів).

По змісту з російських книжок найбільше вийшло духовно-богословських — 1331 тв. (15%), учебних — 1127 (12,9%), белетристичних 1032 (11,8%), історичних 554 (6,3%) і т. д.

Другу частину свого справоздання — „Периодична печать“ д. Павленков починає так: „Що дав російській журналістиці рік 1895? Багато і мало, відмовимо ми на се питанє. Познайомившись ближше з ново-дозволеними 64 виданнями і залишивши ті з них, що мають своє спеціальне призначенє, а залишивши також і ті, що видають ся на інших мовах, ви не знайдете й десятка таких, які-б звернули на себе вашу увагу, які-б зарані мали право сподіватись на невеликий успіх серед читачів“. Сю думку автор підтвержує наведенем програми кожного ново-дозволеного періодичного видання. Періодичних видань у Росії перед першим січня 1896 виходило 856 (проти 802 в попередньому році); із них російською мовою 684 (більш від попереднього року на 42), на інших мовах 172 (більш на 12).

В відділі критики та бібліографії Історичного Вістника в р. 1896 д. Рижков (І кн.) умістив дуже прихильну рецензію на твір Ів. Левицького „Галицко-русская Бібліографія XIX ст.“

В відділі Сміси в І кн. були уміщені п. з. „Къ біографіи Шевченка“ вїїмки з замітки д. Матова, що була надрукована в 242 ч. „Русскихъ Вѣдомостей“ за рік 1895. Статя д. Матова переказана вже була д. Пісочинцем в Зорі (Див. Зоря 1896, ст. 439). А. К.

Русская Старина своїм звичаєм подала торік чимало коштовного історичного материялу задля Російської імперії; між ним знаходимо де-що і задля нас цікаве, напр. а) Пребываніє (перебування) Петра І въ Австрійскихъ Нидерландахъ 1717 р. — в) Мемуари відомого ренегата Михайла Чайковского (Мехмед-Садик-Паша). Записки Чайковского в перекладі з мови польської, торік друкованем ще не доведені до краю; тим то ми вважаємо за ліпше висловити ся про зміст мемуарів Чайковского тоді, коли вони будуть надруковані до кінця; г) Замітка

¹⁾ Див. Н. Записки т. XIV.

Вас. Кларка: Тарасъ Григорьевичъ Шевченко“ (т. 85 ст. 655—658) написана по споминкам Клопотовського, говорить про цікавий задля біографії Шевченка час, — час перебування його в Астрахані, коли він в серпні 1857 р. вертав ся з заслання. На жаль, як знати з поправки поданої О. Кониським (т. 87 ст. 449—450), споминки Клопотовського показують ся зовсім непевними; г) Деякі дрібнички можна знайти задля біографії Гоголя в листах до його Язикова; д) Найбільший-ж інтерес бачимо в материялах і статях, що стають ілюстраціями до „вѣротерпимости“ в Росії; сюди належать: праця Н. Дубровина „Наши мистики-сектанты Е. Ф. Татаринова и А. П. Дубовицкій“; нариси Юдина „Въ Сыртовскихъ дебрахъ“ — з минулого уральських старообрядців і нарешті монографія Тебенькова „Духоборцы, ихъ организація, ученіе и настоящее ихъ положеніе“ (т. 87, ст. 257—293, 493—526). Секта духоборів з'явилась в половині XVIII в. в Тамбовщині, Харківщині і Катеринославщині. Про неї було писано доволі, але і новий материял стає вельми інтересним; найпаче, коли згадаємо з одного боку, що „Духоборцы могутъ служить образцомъ въ домашней и общественной жизни для крестьянъ“ (стор. 259) а з другого ті утиски, які чинив і чинить духоборам уряд, опріч тюрем, заслань і т. пн., переганяючи їх, не мов отару з одного місця на друге — то на Молочні Води в Таврії, то за Кавказькі гори.

Торік святковано в Росії столітє народження царя Миколи I, тим то в „Русск. Старині“ більш за все переважає материял, що належить до часу царювання сего імператора. З погляду нашого найбільшу вагу між тим материялом має лист князя Миколи Репніна писаний з Чернигова 31 липня 1831 р. до царя Миколи. Репнін був тоді генерал-губернатором лівобережної України і виступив заступником за селян, просячи царя увільнити селян від оплати „недопмокъ“ (недоплат податків); до сего заступництва, каже Репнін, примусило мене „крайнее положеніе Малороссійскихъ губерній“. Я, каже далі князь, не таїв і не таю, що вимагання податків, не відповідних достаткам селян, а тим паче вимагання недоплату за роки неурожайні, плодить ремство на уряд, а до того ще злидні й скорботи часто викликають в простому народі ті лихі вчинки, які випливають у людей неправдиво освічених...

Цікаво навести до слова, звідки князь Репнін виводить убожество крепаків. „Колишні українські посполиті до 1783 р. мало чим відрізняли ся від козаків, але 1783 р. вони „порабощены происками тогдашнихъ царедворцевъ, клевретовъ ихъ и нѣкоторыхъ малороссійскихъ старшинъ, пожертвовавшихъ счастьемъ родины для собственной корысти“ і т. д.

На мою думку сей лист Репніна варто-б було цілком перекласти на нашу мову і надрукувати.

О. К.

Русскій Архивъ взагалі дуже мало дає материялу до історії України. Зо статей за 1896 р. можна занотувати дві тільки.

Ростовські переселенці А. Н. Трефолєва (з переписки князя В. Зубова з І. Лопухиним (1795—1796) т. I, ст. 29—48.

Останній милованець Катерини II князь Зубов став на місце Потемкіна орудувати Новоросійськими краями. Дбаючи про залюднене сього краю, а власне заснованої ним Вознесенської губернії, яка проіснувала дуже недовго, князь звернув ся до ярославського і вологодського генерал-губернатора, просячи винайти з Ростовського повіту 1000 родин огородників і з Ярославського повіту 1000 родин мулярів, які-б згодили ся на переселене в Катеринославщину. З сього приводу між Лопухиним і князем Зубовим починаєть ся дуже цікава переписка. Наведені з листів їх виїмки дуже гарно знайомлять читача з тими способами, яких довело ся ужити ярославському генерал-губернаторови, щоб хоч трохи вдовольнити сильного милованця. Не обійшло ся тут і без „плетей“ і різок, не кажучи вже про лихоїмство дрібних урядників, які в волі начальства зробили собі дуже доходну статю. Не дивлячись на усякі вільности, які пообіцяно було переселенцям, охочих набрато ся дуже мало: замість двох тисяч згодило ся їхати, тай то не без примусу, тільки 67 родин огородників і 75 родин мулярів.

Молдавський господар Степан Георгій та його зносини з Москвою Ю. Арсенєва, т. I, 161—186.

Ся статя — то частина розвідки Арсенєва на основі відкритих і нїде ще не виданих документів п. з. „Николай Спаєарій і його час“. Див. „Р. Архив“ 1895, II, 349—360. В сій статі автор оповідає про зносини покровителя Спаєарія, молдавського господаря Степана Георгія з московським царем Олексієм Михайловичем. Родич Волоського господаря Матвія Бессараби, Степан Георгій був обраний на господаря Молдавії після скинення Лупула в 1653 р. Зробившись господарем за допомогою Поляків, Степан з початку допомагав польському королеви Яну Казимиру проти Богдана Хмельницького. З кінцем-же 1653 р., коли Поляків побито під Жванцем, Молдаване перестали допомагати Полякам, навіть стали поводитись з ними ворожо. Після Переяславської умови, Степан заводить зносини з Богданом Хмельницьким, а з другого боку й московський цар, бажаючи відтягти молдавського та волоського господарів від згоди з Польщею, перший присилає до них грамоти, пропонуючи їм дружбу і спілку в ім'я єдиної віри. З сього приводу і починають ся часті зносини між господарем Степаном і царем Олексієм Михайловичем. Степан Георгій просив прийняти Молдавію під свою руку на зразок України. Цар з початку охоче згодив ся на сю пропозицію, алеж зносини з сього поводу ні до чого не довели, бо через війну з Шведами

московський цар не мав спромоги починати війну з Турками, яку викликало-б прилученє Молдавії до Москви. Між тим Степан Георгій потерпів за свої зносини з царем: в 1658 р. султан вигнав його з господарства. Після того Степан 1662 р. їздив до Москви, сподіваючись прихилити царя до снілки християнських держав для боротьби з Турками. В статі докладно оповідаєть ся про сю подорож, яка дуже добре характеризує московські державні звичаї того часу. Ся подорож, як і можна було сподіватись, ні до чого не привела. В 1668 р. Степан за допомогою східних патріархів та шведської королеви-регентші Гедвиги-Елеонори випросив собі у царя дозвіл дожити в Москві свого віку. Алеж на початку 1669 р., готуючись до подорожи, він вмер. А. К.

Византійській Временникъ крім обговореної вже в бібліографічнім відділі Записок (т. XVI) статі ак. Васілевського: Авары а не Русскіе не подав в 1896 р. ближше для нас інтересних статей.

Извѣстія Отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Се нове періодичне виданне петербургської академії. З праць уміщених у першім річнику звернемо увагу на такі, котрими можна би у нас покористувати ся, яко вказівками для дослідів нашої мови й т. и. і такі, що безпосередно зачіпають нашу мову й історію. До перших належать досліді великоросійських говорів. Тут треба з усього згадати про „програму для собиранія особенностей народныхъ говоровъ“ уложену всею секцією дуже докладно й популярно і порозсилаву людям усяких станів і ступнів просвіти. На основі відповідей на запити тої програми написана статя А. Шахматова „Матеріали для изученія великорусскихъ говоровъ“. І з самих тих материялів і з дослідів їх виходить, що те, що богато руських людей вважає найбільше одноцільним з одноцільного, — великоросійська мова — страшенно подроблена на говори, подекуди навіть більше як українська народна мова в Росії та Австро-Угорщині. При тому величезна й ріжність виговорів тих самих слів у ріжних місцях Великоросії. Не треба й казати, що тут грає ролю на як найширшу скалю фонетика, і навіть у чисто влк. сторонах є н. пр. такі форми, як прийшоў, русько й і т. д. Досліді Пет. Акад. Наук над руськими мовами мають обняти й білоруське нарічє, то чейже дійдуть і до українських говорів, і тоді великоруські вчені побачуть не одно дуже цікаве...

Доволі цінна бібліографічна праця д. П. К. Сімоні „Русскій языкъ въ его нарѣчіяхъ и говорахъ“. У напечатаній частині статі подано покажчик праць по історії р. мови й т. и., в другій має бути покажчик видань по народній словесности. В II-ім і III-ім відділі праці буде покажчик видань по білоруській та українській діалектології. Ся праця цікава по

випискам із рідких видань, з тих виписок наші прихильники „исторического правописанія“, переконались би, що ніякої такої правописі нема навіть у великоруській письменній мові перших часів: панує фонетика, виражувана иноді дуже кумедно. Хаос у вимові тай правописи в Росії був від давна такий великий, що навіть московські царі з своїми боярами, що любили реґляментувати і найдрібніші справи своїх підданих, махнули на те рукою. Ось указ про се з 15 марта 1675: „Великий Государь.... указалъ и Бояре приговорили: будетъ кто въ челобитѣхъ своемъ напишетъ въ чьешъ имени или въ прозвищѣ не зная правописанія вмѣсто о, а, или вмѣсто а, о, или вмѣсто ъ, ѣ, или вмѣсто ѣ, е, или вмѣсто и, і, или вмѣсто о, у, или вмѣсто у, о и иныя въ писмахъ нарѣчія подобныя тѣмъ, по природѣ тѣхъ городовъ, гдѣ кто родился и по обыкностанъ своимъ говоритъ и писать извыкъ, того въ безчестье не ставитъ и судовъ въ томъ не давать и не розыскывать...“

Дуже цінна стаття д. Ф. Корша „О русскомъ народномъ стихосложеніи“. Вона займає ся акцентом віршовим і музикальним у великоруській народній поезії, та може показати любителям нашої народної поезії, як брати ся до таких дослідів нашої поезії. В I т. „Извѣстій“ напечатано тільки про влк. билини; в 2-ій кн. II-го т. (ст. 430—504) напечатано перший „додаток“ до того — „Ударенія въ языкѣ русской народной поэзіи“. Сей „додаток“ іще важніший як сама стаття, і ми горяче бажаємо діждати ся такого додатку і про українську народну поезію.

Важним причинком до історії первісної християнської просвіти на Русі є стаття д. М. Сперанського „Сентябрьская мінея-четья до-макарьевского состава“. Автор подає короткий огляд того, як зложили ся християнські календарі, синаксарії, служебні мінеї і четі-мінеї, а потім, рівняючи різні славянські редакції міней, доказує, що руська мінея-четья, хоть її найдено тільки в списках XV—XVI ст., є пам'ятка первісного періоду словянського письменства у нас.

Визначають ся в сім т. „Извѣстій“ ще статі двох словянських учених — А. В. Веселовського та Ягіча. Перший з них напечатав тут дві фольклорні статі „Шведская баллада объ увозѣ Соломоновой жены“ і „Сказанія о Вавилонѣ, скинии и св. Гралѣ“ I—V, доповнення; другий працю п. з. „Развѣръ (двѣнадцатислоговой) древнѣйшихъ стихотвореній поэтовъ славянскихъ“ (сербо-хрватскихъ въ Далматіи, I—VIII). Автор аналізує вірші трох сербо-хрватських поетів XV і початку XVI ст., Марка Маруліча, Менчетіча і Държіча, і показує вплив на них народної італіянської літератури, що мала вплив і на простонародні пісні сербо-хрватських міщан тодішнього часу. Згадані поети вживали вірша деяких простонародних пісень того часу — дванадцятисіلابного (або, шестисіلابного, як розділити вірш на двоє), що зв'язані з собою в строфу по два

і мають подвійний рим: на кінці та в середині віршів. Рими взагалі присвоєні тодішніми народами з новійшої італ. літератури, так само, як і висше згадана віршова міра. Обое перейшли і до иньших славянських народів, м. і. на нашу думку, і до українського, де в народних піснях теж є така міра. Н. пр. Червона калино, чого в лузі стоїш?

Спеціально справи української мови доторкає ся посмертна праця А. Потебні „Отзывъ о сочиненіи А. Соболевскаго „Очерки изъ исторіи русскаго языка“. Се є критика докторської диссертациї праці Соболевскаго, поданої ним у харківський університет. Пок. Потебня доволі остро критикує сю диссертацию, показуючи, що автор не знає українських говорів. М. і. Потебня виступає против основної тези Соболевського: „Уже въ началѣ русской письменности языкъ нашъ является лишь совокупностью русскихъ нарѣчій“, — очевидноки „объединительна“ фраза, без реального ґрунту. До статейки пок. Потебні зробимо невеличку поправку: цитуючи гал. р. народні співанки, він пише прила зам. прыла = пряла; в зив зам. в зив і т. и. До ст. 809 (слова „царство“) додамо, що в Гуцульщині кажуть „цáрство“.

Деякі материяли до історії України є в статях д. Сирку „Изъ исторіи сношеній русскихъ съ Румынами“ і рецензії його на працю рум. вченого Богдана п. з. Cronice inedite, atingutoare de istoria românilor (1895).

Згадаємо ще про працю Болгарина П. Драганова „Библиографическое обозрѣніе литературы Южныхъ Славянъ за 1895“. Доси подано тільки частину болгарської бібліографії. Вражає, що Болгаре черпають європейську просвіту й культуру не просто з європейських літератур, а з російської, що, як відомо, дуже неповна та й обкусана цензурою. Взагалі, в болгарській літературі й житю висших болг. верстов запанувало руссофільство, що доводить ся до карікатури, прикрої навіть д. Драганову, хоть він сам руссофіл:

„Къ особенностямъ... болгарской переводной съ русскаго и вообще болгарской литературной рѣчи, каже він, бросающимся въ глаза и рѣжущимъ слухъ читателя и слушателя, нужно отнести неумѣренное употребленіе руссизмозвъ, которые, можно сказать, заполонили болгарскую рѣчь, начиная съ послѣдняго болгарскаго писака и оканчивая болгарскими министрами и ораторами Народнаго Собранія, болгарскимъ екзархомъ блаж. Іосифомъ І и княземъ Фердинандомъ. Это тѣмъ болѣе характерно, что изъ всего этого сонмища пишущихъ и говорящихъ болгаръ значительная часть никогда не была въ Россіи и послѣдняя имъ извѣстна только по русскимъ книгамъ и русскому языку“ (ст. 289).

З українських писателів у 1895 р. Болгаре перевели тільки одну „пісню“ Шевченка — яку і відки — не сказано. Може теж із російського...

По поводу „Извѣстій“ позволю собі сказати, що в них доволі мало різнородности, материяли переважають над основними оригінальними працями, і в загалі дивує слабота видання, коли взяти на увагу, що видає його найвисша наукова інституція найчисленнішого слов'янського народу, багатого засобами, ба навіть такого, що має власну, ще й надто обширну державу. „Извѣстія“ мало займають ся Слов'янами, не тільки заграничними, але й російськими, не кажучи вже про иньші народности Росії. Вражає напр. повна недостача уваги на справи мови й т. и. російських Поляків. Ба, ми бачимо мало уваги й до того, що Великоруси вважають таким же „руським“ — до Українців-Русинів. Може воно так тільки зразу, бо не думаємо ми, аби таке вчене товариство хотіло піддавати ся звисному політичному впливови. Коли зважити важкі обставини не-російських Слов'ян, бодай деяких, то їх учені публікації покажуть ся в красшому світлі.

М. П.

Рускій филологическій вѣстникъ — звертаємо увагу на ст. д. Сперанского: „Сербскіе хронографы и рускій первой редакціи“. Оглянувши літературу про сербські хронографи, автор спиняє ся головно на працях Рачкого (Раѣки), що, на його думку, хоч і проблематично, але найближше підійшов до розв'язання питання. Підпераючи гадки Рачкого на тому, що хронограф був відомий південним Слов'янам, автор не згоджує ся з тим, що, Рачкий се знайомство з хронографом ставить у зв'язок з початком хронографа на півдні і доводить, що се руський хронограф в редакції 1512 р. перейшов у Сербию, де вже його скорочено і поділено на розділи.

Дальше занотуємо 2 розвідки д. Погодіна: „О нѣкоторыхъ окончаніяхъ loc. sing. въ славянскомъ языкѣ“ і „Нѣсколько етимологій“. В першій автор розбирає творення форм loc. sing. в основах на суголос, на ѣ, на ї, в другій подає далі замітки з порівняної філлогії (етимології слів „лѣсъ“ і „дорога“). Д. Карский в невеличкій замітці: „Нѣкоторыя рѣдкія особенности Бѣлорускаго нарѣчія въ Сокольскомъ уѣздѣ Гродненской губерніи“ між иньшим звертає увагу на форму 2-го відмінку на е в словах жіночого роду, коли на останній склад падає наголос; ся форма відповідає давне-руському ѣ (= псл. а) і сучасному загально українськ. ї (завважу між иньшим, у Соснецьк. повіті Черниг. губ. йому відповідає діфтонг іе: з душіе), але гідно уваги, що се закінчення загально уживає ся і не тільки в мягкій відміні, але і в твердій від слів на а, при тім у мягкій відміні і після заднепідне-

бених **е**, а в твердій **е** (од **землє**, из **рукє**, хустка **сестре**, бочка **воде**, воз **траве**). На жаль, з небагатьох і коротких прикладів, що автор наводить, годі виснувати чи в твердій відміні закінчення на **е** утворилось по аналогії з мягкою відміною, чи через змішання відмінків, як се часом подибуєть ся в великорус. говірках (у моєї сестрѣ).

Статей: „Очеркъ литерат. борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ рус. народѣ“ Азбукина, „Изъ лекцій по слав. кирилловской палеографіи“ Е. Карскаго і „Звуковыя особенности Ельницкихъ и Мосальскихъ говоровъ“ А. Шахматова не будемо поки що обговорювати, бо вони ще не скінчені друком. Подасмо до уваги наших фільольогів ще статю Н. Карінського „Погодинскій Апостоль 1391 г.“ — пам'ятник письма і мови Новгородців кінця XIV віку; д. Карінський виказує властивости сього пам'ятника в межах фонетики і морфольогії.

Е. Т.

Филологическія Записки не подали за сей рік нічого для нас інтересного.

Этнографическое обозрѣніе (річник 8). — Зі статей уміщених в минулім річнику для нас більше інтересні оті:

1) Толки народа въ 1895 г. Д. Дикарьов подав тут сім тем, про які вели ся диспути між селянами в наведеному висше році. Теми ті такі: 1) Де поділи ся миши? (що були з'явили ся в великому числі 1894 р.); 2) Як Николай (або Богородиця) покарав танцюрів і музикантів за зневагу ікони; 3) Походжене Антихриста; 4) Через що такі довгі дощі? (весна того року була дуже дощова); 5) Про страшний суд; 6) Чому гріх за руку здорювати ся; 7) Піймане чорта. Як видно, многі між тими темами не нові, а хіба що найбільше порушені на ново в ширших кругах народних. Деякі з них, як 2, 3 і 5 незвичайно популярні і можна сказати, не перестають бути ніколи дуже вдячною темою для сільських фільозофів.

2) О царскихъ загадкахъ (тогож автора). Звісна річ, що народ хоч і не брав би участи в політиці, слідить дуже уважно всякі політичні випадки, дебатує про них і пояснює, розуміє ся, все по своему. Найліпшим доказом того наші народні пісні та легенди про історичні особи, і то як давніші, так і новіші. То-ж диво, що й така не повседневна річ, як вступ на російське царство Миколи II не уйшла народної уваги. Народ почав собі зміну трону на ліпше толкувати — очевидно, ліпше нічо не наступило — почав загадково виражувати ся, і сі власне загадкові вискази українського народу зібрав д. Дикарьов і старав ся їх пояснити. Вискази ті кружляли в формі загадки в різних варіантах. Я наведу ту деякі з них: 1) Цар і цариця загадали: панам три обіди, козакам три каптани (татарські), мужикам три

весіля; хто відгадає, дістане 30 рублів. 2) Молода цариця загадала мужикам, козакам і панам три загадки: мужики мають зшити три зшитки — два рівні, третій коротший; козаки мають спечи три пироги; пани мають спорядити три обіди. 3) Цариця сказала: Панам обід, козакам хліб, а мужикам свита з башликом. Не буду наводити і дальші ще варіанти, а радше подам відгадку до останнього висказу. Вона така: а) Під словом обід треба розуміти велику обиду для панів (натурально зі сторони цариці); б) Під словом хліб козакам — треба розуміти сухарі, які козаки дістануть, коли їх будуть гонити за границю; в) мужикам свита з башликом — значить: повна оборона мужиків від всяких нападів і утисків зі сторони панів. Загальний висновок з того: Мужики зовсім певні, що в часі коронації царської дістануть всю землю від дідичів.

Д. Дикарьов звертає ся до жерел, з яких пішли подібні загадкові вискази, згадує про Соломона, царицю Савську, наводить зі своєї рукописної збірки одну казку, де подибують ся подібні загадки і т. ин. та доходить вкінці до висновку, що загадування і відгадування загадок являє ся признакою мудрости, та що ві всіх випадках мудрість тота подана цареві або цариці. Далі звертає ся автор до народних пісень за аналогічними проявами, особливож до колядок і розбирає докладно отсі колядкові мотиви: 1) загадки; 2) диво дивне; 3) парубок виграє коня і дівчину; 4) парубок грає і сьпіває; вкінці додає ще мотив 5) про невиконані задачі. В поясненню сих мотивів йде автор головню за Потебнею, хоч на многих місцях з ним не годить ся і навіть полемізує більше, як булоби треба. Через те праця вийшла за монотонна, а подекуди й неясна. Далеко ліпше було би тут звертати ся за ширшими аналогіями до других літератур, ніж вдавати ся в виводи філільогічні та генетичні, часом не дуже вдатні.

3. Изъ народныхъ устъ (Кн. IV, ст. 150—156). Д. Ястребов подав тут три оповідання про відьми, два про змія, три про закляті скарби і одно про те, що чоловік видів на тамтїм сьвітї, коли завмирав. Матеріяли сі — не нові; вартість свою мали-б вони однаковж, як би були оголошені в якомусь більшому збірнику сирих матеріялів (який вже д. Ястребов і сам видав і ще мабуть думає видати); а то подані без всякої системи, без всяких вказівок літературних, які тепер конечною річю є всюди додавати, подані в журналі хоть етнографічним, та все таким, що сирым матеріялам дає дуже маленько місця — вони ледви на що здадуть ся.

4. Очерки Витебской Бѣлоруссіи (Кн. IV, ст. 65—85). Д. Никифоровський знаний зі своїх праць над Білою Русію. Недавно появиля ся окремою книжкою більша його розправа п. з. „Очерки Бѣлоруссіи“,

друкована первісно в журналах — про ню буде згадка в одній з дальших книжок Записок. Нинішня стаття, що носить заголовок розділу: „Питушіи и пропойцы“ є частиною зі студій над Білорусією і говорить про піяків в Вітебщині. Стаття написана вірно і страшно пригноблює вражінем своїм читача, коли він спогадає, що є ще такі люде, котрі добровільно потраплять затерти в собі всякий образ людскости і стати ся по просту дикунами. А прецінь се правда!

Крім тих статей занотуємо ще рецензії на книжки: 1) В. Н. Ястребовъ, Матеріали по этнографіи Новоросійскаго края (Рецензує д. Кримський). 2) Н. Я. Никифоровскій, Очерки простонароднаго житья-бытья въ Витебской Бѣлоруссии и описание предметовъ обиходности (Рецензує Ев. Л—ій). 3) Письмо въ редакцію. Се репліка д. Довнара-Запольського на рецензію написану д. Кримським по появі книжки д. Д.-Запольського п. з. Бѣлорусское Полѣсье, уміщену в Київській Старині (1896, I, ст. 30—37. і 38—42).

З иньших статей звертають на себе увагу: 1) Дуже гарна стаття д. Яцімирського: Разбойники Бессарабии въ разсказахъ о нихъ (ст. 54—90). 2) Демидовича: Изъ области вѣрованій и сказаній Бѣлоруссовъ (кн. 1, ст. 91—120; кн. 2—3, ст. 107—145). 3) Чешская этнографическая выставка 1895 г. (Сперанського, ст. 134—149, кн. 4).

Живая Старина. Крім статі: Къ вопросу о характерѣ и значеніи древнихъ Купальскихъ обрядовъ и игрищъ (ст. 133—142), обгореної в бібліографічнім відділі сього тому, занотуємо:

Свадебные обряды въ Ольгопольскомъ уѣздѣ Подольской губерніи Дучинского (ст. 501—522).

Весіле належить до таких, де ще досить маємо й обрядів і пісень, хоть знов не забагато. Записано добре — се треба признати — і то з огляду на зміст, як і на мову. Від наших галицьких весіль ріжнить ся лиш дуже мало; ріжниці ті, особливо важніші, наведу коротко.

Молодята побирають ся в Ольгопольським не на розказ батьків, але з власної волі, з любови. Перед весілем, коли вибирають собі дружбів і дружок, вибирають також „нанашків“. Що тоті нанашки робють на весілю, чому вони так називають ся, того автор не пояснює. Згадує лишень, що молодята зглядом нанашків зовуть ся „фінами“.

Коли молодий приїде вже по молоду, дістає від старости молодої колач, за що тому дає свій в заміну. По сьому здіймає шапку, звертає ся до сходу і тричі хрестить ся. Як перехрестить ся, кинуть ся всі до колача і рознесуть його на кусні. То зве ся „розобрать честь“ (цѣломудріє) молодого. Коли знов придане молодої почнуть укладати на вози, тоді сестра молодої сідає на подушки і сьпіває: „Я нічку не спала, я пі-

рячко драла; хто на них буде спати, прошу їх викупляти!“ Молодий мусить викупити подушки за якусь там сумку грошей.

Коли молодята прийдуть перед хату молодого, мусять три рази скакати через огонь, умисно для того запалений в соломі.

Молодим є звичай давати дари: кождий дає, що може. Перед тим однакож молодий тримаючи молоду на колінах, мусить викуповувати її каптур і намітку.

В понеділок в вечер молодіж уряджує „маскарад“. Парубки перебирають ся за попа, турка, цигана — жінщини за арендарку, урядника і ин. Потім збирають ся разом, бавлять ся весело, жартують одні з других, гостять ся і танцюють.

В вівторок рано нанашка оглядає сорочку молодої і оголошує, чи вона „чесна“. Коли чесна, тоді всі веселять ся, сьпівають, танцюють. Коли покаже ся, що печесна, а молодий не згодить ся, щоби нанашку підкупити і щоби вона тайного факту не подавала до прилюдної відомости, тоді наступає сумний настрій у гостей; з молодої знимають шата весільне, а вкладають буденне і кажуть робити якусь роботу, причім роблять їй всякі можливі збитки; пр. коли вона несе воду в коновках, їй коновки скидають з плечий і розбивають і т. и. Подібно поступають і в матірю молодої. Їй сьпівають:

Оце тобі, свахо, за твою честь,

Що не вмiла доньки вчити...

Не будеш з медом горівки пити.

Уваги заслугує ще й те, що в часі весільних церемоній, староста заставляє часто молодят цілувати ся. В иньших місцях того небуває, а декуди найбільшим сцидом буває жінчині поцілувати прилюдно мужчину, хотьби ним мав бути і сам муж.

Крім сих двох статей, замiтнiйшi ще отсї: 1) Свадьба въ подгородныхъ волостяхъ Сольвычегодскаго уѣзда (ст. 51—121). 2) Знахарство въ Скопинскомъ и Данковскомъ уѣздахъ Рязанской губерніи (ст. 169—201). 3) Рекрутскія причитанія (Д. Успенскаго, ст. 242—248). 4) Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности (Аристовъ, ст. 177—456).

З рецензій належить лише згадати одну Н. Т.--ва, написану на книжку М. Довнар-Запольського п. з. Бѣлорусское Полѣсье. В. Г.

Перейдiм до польських часописей:

З самостійних наукових праць, що були поміщені за сей рік в *Ateneum*-і треба згадати, окрім обговорених статей — Брікнера —

про Ариян (Зап. т. XVIII) та А. Яблоновського п. з. „Козаччина і легітимізм“ (Зап. т. XIX), ще статтю В. Чермака про „польські мемуари XVII в.“ Автор, подаючи свої замітки, хоче спростувати деякі промахи й похибки, що їх часто роблять початкові адепти історичної науки і ділетанти. Мемуари XVII ст. ділить він на сучасні або диярії та на властиві мемуари, писані тягом і пізніше.

З першої категорії найважливішим вважає автор мемуар Альбрехта Станіслава Радзівіла. Видавець одначе сього пам'ятника (Е. Рачинський) не видав його з оригіналу, а з пізнішого польського перекладу, з якого звичайно користають історики. Тимчасом сей переклад недокладний і хибний, так що по думці автора лише сього жерела зовсім не уживати, як послуговатись перекладом.—Оригінальні примірники переховані: в бібліотеці Рачинських в Познані, кн. Чарторійських у Кракові, Оссолінських у Львові та в імператорській бібліотеці в Петербурзі. Пам'ятник Радзівіла уривається дійсно не на 1653, а на 1655 р. При сьм довідуємося, що краківська академія наук задумує незабаром видати сей пам'ятник критично.

В дальшій ряді йдуть пам'ятники: Паска, Лося, Ємйоловського, Єрлича, Храповіцького, Виджгі й Одлянїцького. Автор подає короткий свій погляд на сі мемуари, окрім розібраних вже критично Паска й Одлянїцького. Мемуар Храповіцького (1668—1672) вважає автор цінним, бо був писаний з одного дня на другий. Що до літописи Єрлича, думає автор, що недбалий і тяжкий уклад, при тім повнота записок, доказують його дневниковий характер, принаймні від 1646 р. Передня частина літописи має противно характер пізніше писаного твору. Дальше обговорює автор мемуар Виджгі, що дає перегляд шведсько-польської війни (1655—1660), а радше є панегіричною бібліографією Людвіки Марії. Розбором записок Лося (1646—1667), що є матеріялом до шведської війни і бунту Любомирського, кінчить д. Чермак свою розвідку.

Інші самостійні розвідки ось які: Павіньського про „відповідь“ по лицарському звичаю в польським праві, Кравсгара — замітка про стрія п. Паска.

Biblioteka Warszawska не подає з обсягу літератури нічого для нас більш інтересного. Тут згадаємо лише продовжене праці А. Брікнера п. з. „Жерела до історії літератури й освіти в Польщі“; тогож автора стаття про останні літа Вацлава Потоцького. Деяке значінє для нас має хіба стаття В. Чермака п. з. „Причинки до біографії В. Зіморовича“. Автор подає справозданє ві збірки актів, що належать до життя З—а в 60-их роках XVII ст., спеціяльно до процесу його з родиною його

третьої жінки Золотаровичів про спадщину. Акти сі знайдені автором в архіві міста Кракова і можуть бути цінним матеріалом до біографії Зіжморвича.

Богатший історичний відділ. Ось перегляд: А. Рембовського „Генеральна конфедерація і загальний похід в 1812 р.“ (I—II). Розвідка С. Смольки п. т. „Польща й Бранденбургія за Ягайла“ (II) обговорює відносини тих двох держав в 20-роках XV ст., коли то супротив того, що Ягайло не мав мужеських потомків, ціла дипломатична політика обертала ся коло справи, хто має бути мужем молоденької королювни Ядвиги. Зразу думано про поморського князя Богуслава Слупського, невдовзі одначе (1421) станув трактат поміж Ягайлом та Фридрихом електором бранденбурзьким, що син останнього Фридрих оженив ся з Ядвигою і добуде польського престолу. Надії одначе завели: Ягайло оженив ся в четверте і мав сина Владислава (1424), що став опісля його наступником.

Т. Корзон подав розвідку про „роман Собеского з Марисенькою“ (II). Описує тут відносини короля до Марії Казиміри d'Arquien, коли ся була віддана за Яна Замоїського, воєводи сандомирського, аж до їх подружжя по тогож смерті (1655—1665).

В. Чермак почав друкувати працю під заг. „На дворі Владислава IV“. Досі надруковано перший її розділ про Владислава і його родину. Автор характеризує сього короля, як чоловіка сотвореного на трон. Він чув себе звязаним не тому, що королівство не відповідало його натурі, але тому, що його трон не вистачав йому. Належить він до тих дієвих осіб, що історична критика не здіймає листків з його вінця, як се буває з иньшими володарями. З лиця гарний, серцем добрий, інтелігенцією перевисшав всіх елекційних королів, окрім Баторія, добрий дипломат і вожд. Знав добре кілька європейських мов, був осьвічений в літературі і штуці. Автор обороняє його від закидів сучасників про марнотравність, упір, завзятість, необычайність, хоча признає, що спосіб його життя був доволі ексцентричний. Владислав був наперед жонатий з Цецилією Ренатою, сестрою цісаря Фердинанда III, а від 1646 р. з Людвікою-Марією. Сій останній не дав одначе так над собою запакувати, як се зробив пізнійше його брат. З другого подружжя мав сина, котрий одначе скоро помер, чим тяжко був Владислав прибитий, а може, як думає автор, ся тяжка страта була причиною його власної смерті.

Добрий знавець історичної стратегіки К. Гурский подав образ турецької кампанії в 1676 р. п. з. „Ян III під Журавном“ (III). Військові сили Поляків до турецьких сил були по думці автора як 26.000 до 167.000. В розвідці вжито також нових рукописних жерел.

Дру С. Аскенази належить: „Східна справа в періоді великого союму“ (III), материяли з кореспонденції Біньона, резидента Наполеона в Варшаві з 1812 р. (I), вкінці дуже неприхильна критика історичної діяльності тому два роки помершого знаменитого німецького історика Генрика Зібля (I).

Вкінці згадаємо житєпис А. Павіньського написану А. Рембовским (IV).

З відділу економії заслугоє уваги розвідка дра Л. Каро про сільську лихву і селянський кредит в Галичині (III).

Przegląd polski (т. 119—122) містить в сім році, окрім тих, що вже були в Записках обговорені, як Dr. Antoni J. „Хмельницький в Чигрині“ (Зап. т. XVIII), дра Б. Дембінського „Тамна місія Українця в Берліні в 1791 р.“ (т. XIV), дра А. Прохаски про берестейську унію (т. XIX) — ще-ось які близші нам історичні статі: відчит кс. Е. Ліковското про становище кн. Острозького супроти берестейської унії. Автор не хоче признати ніякої вини творцям унії за всі фатальні наслідки, як се люблять чинити історики, але в кождім разі хоче зробити руських єпископів, як вже не першими, то одними з головних ініціаторів унії. Потреба релігійного з'єднання виходила по думці автора з „misji Polski katolickiej na Wschodzie wśród narodów słowiańskich“ і з простих політичних причин, аби зарівняти глибоку пропасть поміж Поляками й Русинами. Що здеморалізована руська православна церква мала одинокий ратунок в унії, на доказ того цитує автор слова Ореста Левицького. Одначе не доказує нічим, що се лікарство було спасенне, а не хиблене, нездібним лікарем подане, що навіть виходило-б з праці поручуваного автором Ореста Левицького. Найбільша вина, що ціла Русь не кинулась в обійми унії, а противно станула в опозиції до неї, лежить в кн. Константині Острозькій і релігійних брацтвах. За ними стояв цілий народ. Деж тут добра воля самих Русинів? Далі автор переповідає історію відносин Острозького до Потія і Терлецького, його початкового нахилу до унії, при чім будь-що-будь не було неконсеквенції по його стороні. Як вірець поглядів автора наведемо одну його гадку: „Не могло бути — каже — завданєм, що правда, польського уряду накидувати унію Русинам силою, але було його обовязком, коли по довершеню згоди єпископами наперед в Римі опісля в Берестю кн. Конст. Острозький і львівське та виленське брацтво видали знак до бунту проти єпископів і їх діла, — зломити від-разу бунтівників, брацтва порозв'язувати“ і т. и. Полеміка тут очевидно непотрібна.

З иньших розвідок згадаємо: кс. Смоліковського про славянофільство і Змартвихвстанців, Ф. Пекосіньського про польське рицарство середніх віків, А. Левицького про Пястів (розбір „Генеалогії Пястів“ О. Бальцера).

Спеціально про Русинів говорить **Przegląd powszechny** в статі кс. Яна Бадені п. з. „*Radycali ruscy*“ (т. 49). Вона була вже свого часу широко обговорювана в періодичній пресі, тому, тай ще задля її більш політичного характеру, лише згадуємо її без ніякого розбору. Розвідку д-ра А. Прохаски „Стремління до церковної унії за Ягайла“ обминаємо, бо вона вже обговорена в бібліографічній відділі цього тому Записок. Праця М. Дубецкого п. з. „Дві репрезентантки давних династий“ обговорює історію Варвари Заполя, жінки короля Жигмонта I і Анни Вазівни, шведської королівни (49, 50). Історію перших єзуїтів в Польщі подав кс. С. Заленський (51). Автор оповідає тут про першу діяльність єзуїтів від приходу папського нунція Ал. Ліппомано до Кракова 1555 р., що мав, як каже автор, знищити ересь у Польщі, котру названо *asylum haereticorum*. Сей заступник апостольського трону радив королеви уживати проти еретиків усіх можливих репресій, чим здобув собі велику ненависть у шляхти, так що вже в жовтні 1555 р. дістав Ліппомано димісію. Другу місію провадив Петро Канізії від 1558 р. і почав широкі пертракції з польськими єпископами, аби до Польщі спровадити єзуїтів на повсечасний побут. Справа йшла трудно, з поч. 1559 полишив і він Польщу. Аж участь кардинала Гозія в тридентському соборі довершила діла: 5 січня 1565 він виволавив 11 єзуїтів ріжної народности у вармійську дієцезію. В Брунсбергу заклали вони зараз колегію, що в недовгій часі добула собі славу найліпшої школи в Польщі.

Автор статі (д-р. Ф. Конечний) п. з. „Новини з польської історіографії“ переходить хронологічним порядком польську історію подаючи остаточні результати всіх значніших історичних монографій. Бєть се популяризація історіографічних здобутків. Огляд в сім році ще не докінчений.

З иньших статей згадаємо Я. Бриля про замковий костел в Бережанах (52) з монументами по могутній родині Сінявських, осадників Бережан. В сім році уміщено також дальшу серію мемуарів генерала Хлаповского з часів наполеонських війн.

Дві для нас інтересні праці, поміщені в часосл. **Przegląd naukowy i literacki**, були вже обговорені на иньшій місці Записок, себто Ф. Равіти про державно-суспільний устрій на Русі в XI і XII ст. (Записки т. XVII) і С. Шніра-Неплювского *Galiciana* (т. XIX). Розвідка М. Ролле про Кременецький ліцей, просвітне огнище в 1805—1832 р., буде ближше обговорена як вийде в світ в цілости. З иньших історичних розвідок згадаємо: Алькара про польські коронні клейноди, Рембовского про конституцію Варшавського князівства, Глятмана про польську жіночку-лікарку в Стамбулі у XVIII ст.

З історії філософії помістив д. Раціборський статі про попередників Мошешота, Віхнера і Гекля та про старогрецьку реакцію проти матеріалізму.

З мемуарів надруковано два і кождий з них має певне значінє до історії України-Руси. Важнійший мемуар полковника д'Альоа, саско-курляндського резидента в Варшаві в 1767—1772 р. Записки його під 1768 р. дотикають також сучасного повстання гайдамаків. Д'Альоа не був очевидцем тих подій, одначе як чоловік близький дипломатичних взаємин поміж Польщею, Росією і Турцією кидає деякі інтересні уваги до того. Між иньшим твердить він на певно, що в бунті завинила богато Росія. Не брак одначе й куриовів, прим. що 4000 запорозьких козаків перейшло на польську територію і збунтовало народ.

Другий мемуар належить до того самого часу, близький Україні, але вже починаєть ся після гайдамаччини: єсть се мемуар Казимира Пулавського, барського конфедерата. Сей мемуар сбиймає роки 1768—1772.

C. T.

Kwartalnik historyczny. З оригінальних розвідок уміщених в „Kwartalnik'y“ за 1896 р. дві др. А. Прохаски: „Stosunki Krzyżaków z Giedyminem i Łokietkiem“ та „Z dziejów unii brzeskiej“ обговорені на иньшій місци „Записок“, тож тільки згадаємо їх в нашім справозданю, так як і розвідку кс. Яна Фіялка: „Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich“, бо та послідна ще не скінчена в тім річнику. А. Брікнер умістив інтересну статтю: „Spory o unię w dawnej literaturze“ (стор. 577—644). В 300 роковини берестейської унії (треба примітити, що третій випуск „Kwartalnik'a“, де власне надрукована стаття д. Брікнера, майже цілий присвячений унії), хоче автор, бодай побіжно, дати погляд на перебіг літературної полеміки, яка велась між католиками, уніятами та православними в справах віри, обрядів та унії, висказавши жаль, що учені польські відносять ся до сего предмету „по мачошиному“, полишивши його в цілости руським ученим, хоч ся полемічна література то ряд памяток історичного впливу польщини на землю і думку руську, бо-ж ті памятники, хоть друковані кирилицею, то все порядок слів в них польський і самі слова польські з руськими закінченнями, бо автори їх вийшли з польських шкіл, та навіть коли по руськи писали, то думали по польськи. Автор не стає ані на історичнім, ані на теологічнім становищі в своїй праці, єго цікавить виключно обичаєво-літературна сторона квестії, бо полемічні писаня добре інформують про відносини суспільні, ісповідні та літературні, про мову, про людей та загалом про дух часу. Бібліографію лишає автор на боці, наводить лише твори як найкоротше, та не вдає ся в їх всесторонню оцінку. Розвідка його обій-

має час від 1577—1692. Вона не повна, як се й сам автор признає, бо не обіймає цілком латинської літератури, ані біографій, панеґіриків та проповідей, він декотрі річи перескочив, а иньших дармо шукав. В закінченю находимо кілька уваг про значінє сеї полемічної літератури. Видко з неї цілий перебіг унії: вона зовсім не відповіла бажанням обох сторін, ані не упала зовсім, як предсказували православні, ані не побідила цілком, як надіяв ся Рим; вона лиш розділила руський нарід, держави же не зміцнила, обряд грецький ослабила, а не улекшила Римови дороги на дальший хід. З другого боку сьвідчить ся література про подвигненє та відродженє руського письменства.

Иньші розвідки як „Konfesyja podana przez posłów na sejmie piotrkowskim w r. 1555“ Л. Фінкля, „Wojna smoleńska w r. 1633—4 w świetle nowych źródeł“ В. Чермака та „Polskie prawo dziedziczenia kobiet w wiekach średnich“ А. Віняржа меньш важні для нас. Ще дві річи находимо в рубриці розвідок: статю Ан. Левицкого: „Król Zygmunt luksemburski a Polska 1420—1436“ і А. Віняржа: „Ziemia sanocka w latach 1463—1552“. Перша з них се простора рецензия на роботу професора чеського університета в Празі Яр. Goll'a: „Kaiser Sigmund und Polen 1420—1436“. Статя же д. Віняржа се не меньш широке справозданє з XVI тому Актів земських і гродських, що містить записки сянїцьких судів з літ 1463—1552. Автор на підставі тих записок дає образ відносин суспільних і економічних сянїцької землі в тім часі.

Перейдім до рубрики: „Miscellanea“. Майже всі наукові комунікати подані в тій рубриці інтересні для нас. І так А. Гіршберг („Z wysieczki naukowej do Szwecyi“) подає виказ рукописних матеріялів до польської історії, що находять ся в шведськїм державнім архіві в Штокгольмі та в університетськїй бібліотеці в Упсалі. В реєстрі тім осібний діл становлять Cosacica. С. Аскенази („Listy Roxolany“) подає причинок до квестії Роксоляни, сеї фаворити а опісля правної жінки могучого Солімана, як звістно — загально вважаної Русинкою з роду, подає єї два листи до короля Жигмонта Августа, не позбавлені цілком історичного значіння. Квестії віродостойности Длуґоша дотикає А. Прохаска в своїм комунікаті: „Do krytyki opowiadania Długosza o Elżbiecie Granowskiej“. Д. П. доказує документами, що заквестионована проф. Саго звістка Длуґоша про трох чоловіків третої жінки Ягайла Елисавети (Ягайло був четвертим її чоловіком) заслугує на віру. Ще дві річи д. Прохаски маємо в „Miscellanea'х“. В першій (Obedyencya metropolity kijowskiego Grzegorza Camblaka, złożona Marcinowi V) він звертає увагу на виданий др. Г. Фінке в „Forschungen u. Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils (Paderborn 1889)“ цілий ряд незнаних жерел до собору в Кон-

станції, а між иньшими і дневник собору, де докладно описане прийняте Цамблака папою на публичнім засіданю собору (25 лютого 1418 р.) а рівночасно мова і обєдїєнція єго.

В другій замітці др. Прохаска (*Akt graniczny czerwono-ruski z 1353 r.*) наводить по руськи писаний документ з 1353 р., з перемиських судових книг. Документ сей, найстарший із тих, що поясняють нам внутрішні відносини Червоної Руси за часів руського права, важний, бо дає нам кілька причинків до історії тих відносин в так давних часах.

Відділ рецензійний, як звичайно, так і в сїм році багатий. З рецензій тут уміщених наведемо тим, порядком, в якім вони надруковані, більше для нас цікаві: L. Finkel *O tak zwanej metodzie regressywnej w nauczaniu historyi* (рец. Т. Корзон), S. Goliński *Historia gimnazjum przemyskiego* (рец. А. Карбовяк), Finkel i Starzyński *Historia uniwersytetu lwowskiego* (рец. той сам), А. Pawiński *Sejmiki polskie* (рец. велика А. Віняржа), J. Kleczyński *Poglówne w Polsce i oparte na niem popisy ludności* (рец. Т. Корзон), K. Górski *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów* (рец. той сам), G. Ossowski *O grobach niecałopalnych w Myszkowie (powiat zaleszczycki)* (рец. М. Удєля), И. Тиховскій *Мнимая типографія Почаевскаго монастыря* (рец. Волиняк), В. Ейнгорн *Книги кїевскої и львовскої печати въ Москвѣ* (рец. той сам), А. Lewicki *Ueber das staatsrechtliche Verhältniss Littauens zu Polen unter Jagiello und Witold i Nieco o unii Litwy z Koroną* (рец. А. Прохаска), Е. Haumant: *La guerre du nord et la paix d'Olwa* (рец. М. Кордуба), F. Krček *Pisanki w Galicyi II* (рец. М. Удєля), Wołyniak *Szkoła powiatowa bazylińska w Wilnie w klasztorze św. Trójcy* (рец. А. Карбовяк), Леонтович *Очерки історії литовско-русскаго права* (рец. А. П—ска), тогож *Сословный типъ територіально-административнаго состава литовскаго государства* (рец. той сам), Галицкій А. *Матеріялы для історії берестейскої церковной унії съ римскимъ престоломъ* (рец. Е. Барвінський), Е. Likowski *Rzut oka na wewnętrzný stan cerkwi ruskiej przed unią brzeską* (рец. А. П—ска), Knapiński *Sprawa o kościół w Ostrogu na Wołyniu* (рец. кс. Фіялек), Е. Сѣцинскій *Труды подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета* (рец. Волиняк), О. Партицкий *Старинна історія Галичини I* (рец. В. Коцовський), А. Прохаска *O prawdziwości listów Gedymina* (рец. А. Левицкий), тогож: *Podole lennem Korony 1352—1430* (рец. той сам), В. Стукаличъ: *Бѣлоруссія и Литва* (рец. М. Кордуба), С. Голубевъ *Матеріялы для історії запад. рус. церкви въ XVIII в.* (рец. Волиняк), А. Лазаревскій *Лубенщина і кн. Вишневецкій* (рец. Волиняк), Z. Uranowicz *Przywileje miasta Złoczowa* (рец. Ф. Папе), цілий ряд причинків проф. Кайндля до історії і етнографії Буковини (рец. К.),

J. Polek Joseph's II Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Provinz (рец. С. Шнір-Пецловський). На останку з оцінок видаваних материялів зазначимо ту рецензії на Archiv für slav. Phil. XVII (рец. А. Брікнер), Teka konserwatorska (Rocznik Koła s. k. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi wsch. 1892 (рец. С. Крижановський) і Monumenta confrat. stauropigianae Leopoliensis I (рец. А. П—ска). Ю. Л.

Wisła — в минулім річнику її нема властиво ані одної статі, щоб дотикала ся безпосередно Русинів. Натомість є дещо таке, що дотикає ся хоч посередно:

1) Materjały do bibliografji ludoznawstwa polskiego. I. Zestawienie dzieł, rozpraw i artykułów za czas od 1878—1894 r. (ст. 98—109, 318—339, 564—589, 786—793). Се статя д. А. Стшелецького. Як видно з наголовку, вона повинна займати ся виключно „ludoznawstw-ом“ польським; треба отже було в ній навести всьо, що в якій небудь мові було писане про польський народ, може й всьо писане по польськи про другі народи. Тоді були би зібрані бібліографічні материяли відповідно до заголовку. Тимчасом що стало ся? Д. Стшелецький призабув на часок, що історична Польща існує лише в історії, забув, що в науці не існує шовінізм, якого він не був би покром, і до польської бібліографії зачислив праці з литовської, білоруської і українсько-руської етнографії. На якій підставі зробив се д. Стшелецький, чому поставив собі иньший темат, а инакше обробив його, чому не назвав в наголовку того, що подає в середині — се хіба лиш він міг би пояснити. Правда, в польській науці того рода розтягане можна стрінути дуже часто, але в етнографії воно стає особливо ріquant.

А дальше: подаючи наголовки праць писаних російською мовою наводить їх д. Стшелецький славянською азбукою; подаючи наголовки праць писаних українсько-руською мовою, наводить їх латинською азбукою. Я не хочу уходити за героя азбучного, але що тут за консеквенция! Та вже найби і так було, коби лишень д. Ст. знав добре українсько-руську мову і подав докладно кождий наголовок. Колижбо він при переписуваню заголовків латинською азбукою наробив тільки всяких похибок, що нераз зовсім змінило ся через те значіне заголовку. Замітити надто треба, що праця д. Стшелецького не лишень неповна, але і дуже побіжно зроблена. Думаю отже, що не велика з неї буде ученим пожива. Хиби сі при продовженю праці повинен д. Ст. конечно виправити.

2) Tkaćtwo. Є се передрук уступу про ткацтво зі знавої книжки І. Сьвентка „Lud Nadrabski“ (Краків, 1893). Д. Сьвентек подає в ньому опис ткацьких приладів. Опис той однакож такий неясний, що хто не

бачив тих приладів, не виробить собі про них на підставі опису ясного образу. Автор коли не хотів розминутися з цілюю своєї статейки, повинен був конечно подавати потрібні малюнки.

3. *Tatku, ach tylko taką gaśkę mi daj.* Аскетично вихований чоловік, не знав, що то жінщина. Увидівши її раз, запитався товариша, хто то. На се дістав відповідь, що то дідько (покуса, гуска і т. д.). Чоловік запалив ся від тої хвилі так до „дідька“, що більше нічого не бажав, лиш його. Отсей мотив оброблений в одному віршови Рея п. в. *Chytry jad niewiasta.* Д. Ю. Полівка зібрав паралелі до сього мотиву і пододавав їх в статейці, затитулований як висше. З руських паралель наведені: одно місце з Варлаама і Йоасафа (др. Франко, Вар. і Йоас. Записки) і з Життя і Слова, 1894, кн. V, ст. 186.

В минулім річнику „*Wisły*“ подані ще: 1) коротенькі некрольоги Драгоманова і Огоновського; 2) рецензії на а) Київську Старину; б) на отсі праці проф. Сумцова: α) Уваги над українськими думами і духовними віршами (відбитка з Етногр. Обзорѣнія, зом. 24); β) Причинок до бібліографії старинних українських легенд (відбитка з Харк. Сборн. истор. фил. общ. 1896); γ) Перекази про запалі міста (відбитка з Харк. Сборн. истор. фил. общ. 1896).

Далі, уваги заслуговують отсі статі: 1) *Małżeństwo przez kupno i powstanie posagu* (Віторпта, ст. 12—33); 2) *Istoty mityczne Serbów łużyckich* (Ад. Черного, переклад Б. Грабовського, ст. 54—97, 245—281, 531—563, 745—779), праця друкована і попередних років в *Wisł-і*; 3) *Materiały do bibliografji antropologicznej polskiej. Antropometria polska w pracach autorów Polaków* (К. Стшельбіцкого, ст. 282—315). В статі сій поданий зміст всіх антропологічних праць заміщених особливо в видавництвах краківської академії: „*Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*“, де, як відомо, знаходиться багато даних, що дотикаються також українсько-руського народу. Замітне, що в *Wisł-і* не появляються рецензії на руські видавництва, навіть чисто етнографічні. Чому то?

Луд. Другий річник не приніс много материялів, які відносили би ся до українсько-руського народу. Натурально, що редакция тут в нічім не повинна: що мала, те дала. Витяги з інтересної для нас статі Кухарського про подорож по Словачині подаю я в бібліографічнім відділі, позатим маємо ще: *Ukraina*, ст. 321—329, є то лишень початок заміреної на велику скалю розправи М. Жмігродського про Україну, де має бути всьо подане, як то видно з наголовка, що належить до фольклору України. Дотепер говорить автор про теологію і космографію. В дослідях своїх опирає ся він, як видно, на збірниках Чубинського, Драгоманова і ин. але при тім не цитує їх. Чому? Чекаємо, аж побачимо цілу розправу. В замітці на першій зараз стороні, каже автор, що добре

обізнаний з українським наріччям: добре було-б знати, якої мови, по його думці, наша мова є наріччям: російської чи польської?

3. *Pasterstwo i wierzenia pasterskie u Huculów*. Є се переклад брошури дра Р. Ф. Кайндля: „*Viehucht und Viehzauber in den Ost-karpaten*“ про котру буде мова на иньшій місци Записок.

4. *Poświęcenie mieszkania ruskiego w Galicyi*. Є се стаття д. Ф. Ржегоржа, написана з великою вірністю, тож і не мало інтерна, особливо для Чехів і Поляків, що не обізнані з східним обрядом. З сеї, як і з других статей д. Ржегоржа, видно виразно, що він в часі свого побуту в Галичині пізнав дуже докладно руський народ, з чого вийшла не лиш для нього користь, але і для Русинів.

5. *Grzyby w wierzeniach ludu*. Є маленький додаток до тамтого-річної статі під тим самим наголовком. (Пор. *Lud*, I ст. 168, 197). Автор подає тут кілька легенд про те, звідки взяли ся гриби.

6. *Materiały do medycyny i wierzeń ludowych*. Д. Кольбушевський подає назви рослин і деяких звірят, повірки і легенди, які з ними звязані, та коли і в яких випадках що намість ліку уживає ся між селянами. Записки свої робив автор між руськими селянами, як то видно з того, що при термінах польських подає дуже часто, хоть не все і руські. Було би дуже пожаданим, щобі наші медики та натуралісти призибували також подібні матеріали.

7. *O cudownych listach*. Д. Гонет надрукував тут божий лист і сон Богородиці. Велика шкода лишень, що не подав жадних паралель, з котрих можна би пізнати, що листів таких кружить між кождим народом величезна сила і що вони були друковані не лиш в нашім віку, але і в попередних. Без паралель подібне оголошене не може мати вартости.

8. *My trzech bracia*. Загально у нас звісне оповідане, первісно анекдот, про трох братів, що навчивши ся по одному виразови кождий — з чужої мови, — пустили ся з тим в світ. На дорозі здибали мертвого чоловіка. Коли над ним стояли, надійшли люде і почали питати ся, хто вбив чоловіка, коли і за що. Братя відповідали так, що вийшло з того, що вони вбили; за те мусіли терпіти хоть невинно кару. До сього оповідання подавав др. Юр. Полівка паралелі ріжних народів і виказав, що воно вельми розширене, отже і популярне в Європі. З руських збірників навів дві паралелі з Манжури і Ястребова.

Увагу заслугують ще статі: 1) *Jus primae noctis* (Віторта, ст. 97—115); 2) *Przyczynek do dziejów rodziny* (292—304) і *Kilka słów o świekrowstwie* (205—308) торож автора; 3) *Przeżytki starożytnego światopoglądu u Białorusinów* (210—217) йогож. Рецензій на наші видавництва нема жадних, з виїмкою подання змісту з I тому Етнографічного Збірника.

В. Г.

Przegląd prawa i administracyi — із заміщених в сїм річнику статей занотуємо:

О postępowaniu odwoławczem według nowej procedury cywilnej. Referat Dra Aleksandra Mniszek Tchorznickiego. Нові австрійські закони процесові, що входять вже з днем 1 січня 1898 р. в стадію практичного примінювання, викликають силою факту з огляду на короткий час до згаданого dies a quo в кругах правничих доволі оживлені дискусії. Числячи ся з довершеним ділом — колишній проєкт закона став законом — австрійські правники кинули займатися академічними дебатами над сею справою, та взяли ся за діло підготовлення терену під практику. Тим пояснює ся виразна коментаторська цїха дотичних праць. Праця автора се коментар до постанов нової процедури цивільної дотично відклику.

Другою працею з обсягу нових законів процесових є розвідка: О sądach polubownych wobec nowych ustaw procesowych napisał Dr Karol Eugel. Автор пригадує ся на вступі над питанням, чи інституція мирових судів повинна була взагалі увійти в склад австр. процесових прав, бо вона придатна хіба яко суроґат злого судового поступовання. Опісля наводить автор гадки учених австрійських і заграничних про мирові суди і цитує дотичні гадки з мотивів, якими уряд оправдував в Раді держ. внесення проєкту нових законів. Наступає просторий коментар до постанов нового закону, поділений по матерії, в такім порядку: 1) умови на мировий суд, 2) розпорядки послідньої волі, 3) иньші односторонні розпорядки, 4) статут, 5) мирові суди приписані самим законом.

Studia z zakresu prawa fundacyjnego i postępowania administracyjnego napisał Dr Wiktor Korn. Політичні розпорядження не управильнюють докладно полишені їм обширні правні поля. Виною сьому — по гадці автора — обставина, що політичне право не опираєть ся на систематичнім законодавстві, а радше на законах видаваних прихатцем в міру потреб, від випадку до випадку. Супроти таких умов, ясна річ, стоїть тут отвором широке поле інтерпретації, тій інтерпретації, що досліджує правдиве значінє закона, хоч би й сам законодавець не уявляв собі сього значіння з відповідною ясностию, хоч би зауважив лишень одну форму ідеї, не вичерпуючи усього єї змісту. Автор взяв ся в повище згаданій розвідці за інтерпретацію одного розпорядження міністерства просьвіти на підставі осуду адміністраційного трибуналу. Річ се надто виспеціялізована, як на те, щоб можна було єї змістити серед узких рам бібліографічної звістки, але варто записати кінцеву конклюденцію автора, що з факту перенесення частини прав, що належать монархови на намістника або на власть краю, не слідує зовсім недопустимість

відклику. Розвідка опирає ся на численних осудах Адміністративного Трибуналу.

Справа реформи урядничої платні спонукала Дра Осипа Клечинського до висказання своїх уваг в недовгій розвідці „В справі реформи урядничої платні“. Реформу ту повинна, по гадці автора попереджувати зміна австрійської бюрократії, а спеціально в адміністративних урядах. Належало би надати більшу самостійність нижшим т. зв. концептовим урядникам як і зменшити безплатну практику до одного року.

Через два зошити, восьмий і дев'ятий, тягне ся доволі обширна розвідка Дра Юлія Макаревича: „Класицизм і позитивізм у карнім праві“. Її се апологіетична розправа, викликана, як зазначає у вступі сам автор, зачисленням його Дром Лозинським між „позитивістів“. Автор роз'яснює квестію, кого можна зачислити до „класиків“ а кого до „позитивістів“. Той поділ не подобає ся авторови. По його думці, криміналістів не можна поділити дефінітивно на ніякі „школи“.

Зміною австрійської валюти споводована стаття Др. Мартіна Шарського: „Курс девіз і приплив золота“ розбирає питанє, чи удасть ся державі завести і удержати в обігу золоту монету.

Найбільш інтересна для нас стаття про початки австрійського судівництва в Галичині скінчилась вже в 1897 р. і буде обговорена осібно.

II. і II.

Archiv für slavische Philologie. — Вісімнадцятий том Архіва обіймає отсі важнійші для нас статі:

1) Die Baltica des Libellus Łasiccki von Dr. von Grienberger. Праця обговорює книжку Ioannis Łasiccii Poloni: De Diis Samagitarum Caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum, видану в р. 1615 в Базилії з лінгвістично-мітологічного погляду. Автор застановляє ся головню над литовськими іменами богів і словами молитов та обрядів.

2) Zur Behandlung der Lautgruppen in, un + Consonant im Slavischen von Fr. Lorentz.

Автор старає ся вияснити причину того явища, що побіч старос. асс. plur. гости = gosti-ns, व्यकिж лит. j-ũnkstn і т. п. маємо також стрел. хвалѣть = chvalintь (пор. chvali-ть), стрел. гѣба лит. gumbas і т. н. — Автор приходить, при помочи литовського язика до висліду, що та ріжниця має своє жерело в ріжнім трактуваню получень довгих in, ūn і коротких in, un в славянських язиках. По думці автора, коротке i, u було зближене до e, o і через те in, un дало e, a, між тим як довгі in, ūn були більш замкнені і тому по страченю рінезму дали i, ū.

3) Dialectologische Merkmale des südrussischen Denkmals „Житіє св. Сави“ von A. Kolessa. Є се старання габілітаційна диссертация теперішнього доцента руської літератури на львівськiм університеті. Про неї буде ще мова особно.

4) Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets, von W. Vondrák. В XVIII томі уміщена ще йно перша часть розправи. Автор приймає гіпотезу, що глаголицю уложив св. Кирил на підставі грецької скорописи, перенявши надто деякі знаки з азбуки єврейської і самаританської. Власне сими знаками автор і займає ся і старає ся виказати їх єврейське, чи то самаританське, походжене на підставі критеріїв головню палеографічних.

Вчислюємо иньші статі: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente; Die apokryphische Erzählung vom Tode Abrahams; Quellennachweise zum Codex Suprasliensis; Zur slavischen Parömiographie (Ал. Брікнер хвалить працю Адальберга п. в. Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich, Warszawa 1889—1894 і подає свої уваги для збиравців і видавців приповідок взагалі); Zur Geschichte des Physiologus in den slavischen Literaturen; Kaschubische Dialectstudien (Автор Готтгельф Броніш подає дуже докладний опис кашубського диялекту з множеством прикладів). — В відділі бібліографічним подав між иньшими М. Мурко огляд літератури, що появила ся з okazji 100-літних роковин родин Шафарика, а проф. В. Ягіч короткі рецензії на Вишєньського Дра Ів. Франка і Адельфотес Дра К. Студинського:

Вкінци заслугоє ще згадки й некрольоґ, написаний з глибоким аж до сліз жалем проф. Ягічом з поводу смерти славно звисного, хоч ще молодого славіста Дра Ватрослава Обляка. І. К.

Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Обговорюючи в попереднім році перший річник сего видавництва, ми вказали на вагу єго для поступу етнографічних розслі́дів народів в обсягу нашої держави. Сей річник приносить нам знов цілу вязку нових інтересних праць і материялу. Ми обговоримо тут лише те, що тикає ся етнографії нашого народу.

1. В відділі розвідок зустрічаєм справу обговорювану останними часами доста часто; се розвідка про звичаї та обряди буковинських Липован: Polek — Die Lippowaner in der Bukowina. Стаття невеличка, її можна поділити на часть загальну та спеціальну. В першій обговорює ся історія Липован, їх повстанє, переслідуванє, поселенє в Буковині, поділ на поповців і безпоповців та етимольогія їх назви від імени „Филип“. Ся часть не оригінальна, все тут розказанє звістє вже й німецьким читачам з розвідок Goelert-a та Kaindl-a, і не докладна, бо

ріжниці формальні у вірі, які відріжняють Липован від православних нарисовані дуже невиразно, та не згадано про розділ між безпопвцями самими в справі погляду на супружество. Інтересного тут тільки, що подана доволі докладна історія засновання єпископства у Липован-поповців, та ще статистика Липован, з якої виходить, що число їх зросло від р. 1784 з 400 душ на 3218. До сеї часті причисляю замітки автора про опір Липован проти щеплення віспи, про що вже згадує Goelert, проти нумерования домів 1789 р., веденя метрик 1834 р. та проти бранки, — в загалі новий суспільний лад їм все не до смаку.

Далеко інтересніша друга частина сеї розвідки. Тут обговорені обряди і звичаї сеї секти, тема доси мало тикана. Убір Липован живцем нагадує велико-росийський, жінки носять навіть кокошник. Доми подібні до німецьких. Докладно описаний тут внутрішній устрій хати. За тим іде малюнок життя Липован, їх весільні обряди (викуп з чужого села), заручини та слюб у церкві; хрестини тим замітні, що куми та під мусять бути при хрещеню натще. Не менш характерний у них похоронний обряд. Розвідка кінчає ся кількома замітками про віровання Липован про нечисті звірята. Чи мають Липовани які космогонічні та теологічні віровання, чи придержують ся забобонів і яких — сі питання не порушені в сій розвідці ані в ніякій попередній і чекають ще своєї відповіді.

Jul. Jaworskij: Die Mandragora im südrussischen Volksglauben. Предметом сеї розвідки широко розповсюджені повірки про зіле переступи або переступень (*Bryonia alba*). Корінь сеї рослини прирівнюють до голови дитини; коли се зіле росте в городі, приносить щастє, але за всяке ушкодження мстить ся. Корень, викопаний серед великих осторожностей і викупаний в молоці, ховають мов талісман. Автор слідить за геновою тих повірок і збирає відомости про се зіле з пам'ятників XVII—XVIII в. В західній Європі то зіле давно звістне під назвою „mandragora“ або „alraun“. На підставі Порфірева (Апокр. сказ.) автор доказує, що і старинному Сходу то зіле знає як несамовите. Результатом цілої розвідки є, що повірки про переступень зайшли на Русь зі сходу, а потім в XVI і XVII в. в друге з заходу. Розвідка написана на звір всіх новітших розвідок фольклорних, з вихиснованем і знанєм цілої відповідної літератури. Пор. зрештою рецензію на сю працю в Зап. XVI. Ми від себе замітимо, що у нас на Русі ті висше наведені повірки прикладають до різних рослин, не лише до переступня; так приміром на Волині відносять їх до базнику.

2. З відділу дрібних заміток згадуєм отсі: Demeter Dan: Volksglauben u. Gebräuche der Juden in der Buko-

wina i його-ж: Volksglauben der Rumänen in der Bukowina.

3. В відділі літератури знаходимо прихильні рецензії на отсі наші видавництва: рецензия Бугля на Жите і Слово та рецензия Polivk-и на Етнографічний збірник т. I.

Виказу етнографічних праць за Галичину і Буковину за рік 1896 в сїм річнику не подано. Підносить вартість сего річника незвичайна скількість фотографій і рисунків, головнo що до костюмів австрійських народів.

М. К.

Mélusine, Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages, fondé par H. Gaidoz et E. Rolland, 1877—1887, — dirigé par H. Gaidoz. T. VIII, N. 1—8.

Отся найстарша французька фольклористична часопись, заснована і доси видавана одним із-найстарших фольклористів, Анрі Gaidoz'ом, містить у перших 8 нумерах осьмого тому (за 1896—1897 р.) досить цікавого материялу, між иньшим також і з українсько-руського народовідання. Ми наведемо тут важніші праці:

F. Perdrizet, Les Éspirit et les Démons d'après Ronsard. Між поетами-гуманістами у Франції Ронсар займає перше місце. В його поезії так само як і в поезії иньших гуманістів, повно ремінісценцій з греко-римської мітології. Та є у него один твір, „Гимн про демонів“, оснований по части на греко-латинській церковній традиції (дияволи Візантійця Пселла „Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων“ звівний Ронсарови в латинським перекладі з 1497 р., твори св. Августина, Апулея і иньших), а по части на людювих віруваннях, головнo північних народів, узятих з книги Olaus Magnus, Historia de partibus septentrionalibus. Автор наводить Ронсарові вірші і подає до них декуди паралелі з иньших франц. поетів та писателів. Для нас цікавий буде головнo уступ про хованців у Норвегії та у Монголії (стор. 3).

Eug. Rolland, Le mauvais riche. Подано 10 текстів французьких людювих пісень з різних закутків Франції на тему: Бог в виді жебрака приходить до пана, сей не хоче йому дати навіть обглодків, що дає псам, та панї дає йому їсти і веде його до комнатки, щоби переночував. В комнаті робить ся ясність, усе в ній переміняється на золото, жебрак виявляє панї, що він Бог. До сеї самої теми належить праця Жоржа Донсіє в N. 4. З 16 варіантів, записаних у Франції, автор зводить критичний текст сеї пісні і порівнює її з євангельською притчею про богача і Лазаря на те тільки, щоби показати, що пісня є „infiniment loin“ (несказано далеко) від притчі. Здобуток, як бачимо, не особливо важний. Далеко ліпше було порівняти сю пісню з вельми розповсюдженими, також і у Франції, народніми легендами про скупого,

що відправив Бога, і щедрого, що його прийняв (гл. Luzel, *Légendes chretiennes de la Basse Bretagne* I, 6—14; сербська пісня про богато-го Гавана Караджич, *Пјесме* I, 127—132 Безсоновъ, Калѣки пере-хожіе I, 692—697, наша легенда про Діда, звіршована кимсь у но-війшій часі (Данкевичем?) і в тій формі надрукована як лірницька пісня у Кольберга (*Pokucie* II, 286—287).

I. Tuschmann, *La fascination*. Є тут (у всіх нумерах) тільки частина (4 розділ) просторої і вельми основної праці про „уроки“ (при-стрит). В сьому розділі автор подає вірування зібрані з величезної старої і нової літератури про ліки від уроків. Статя вельми цінна задля нагро-мадженного в ній матеріялу, та при всій своїй начитаности автор оче-видно держить ся принципу: *slavica non leguntur*. Із величезного сло-вянського фолкльору він подає хіба те, що проходило ся до французь-ких та англійських писателів.

W. Bugiel, *Ne frapper qu'un seul coup*. Наш земляк В. Бу-гель подає причинок до збірки матеріялів про віруванє, що чарівницю можна вбити тільки вдаривши її один-одвісінький раз. Причинок винятний із статі В. Боднаренка „Кирсановскій уѣздъ“ надрукованої в *Етногр. Обзор.* 1890, N. 3, стор. 88.

E. Lefebure, *Le lièvre dans la mythologie* II. *Le lièvre dans la lune*. Перша статя про зайця в мітології, надрукована в *Melusine* III, 265—269, була написана англійським ученим Андрю Лянгом. Д. Ле-фєбур займаєть ся в отсій статі єгипетською мітологією.

H. G[aidoz], *Saint Eloi*. III. Реферат про де Нюссакову студию про сего святаго, вельми популярного у Франції. IV, V збірка мате-ријалів про сего святаго з Бельгії і иньших країв.

M-lle E. de Schoultz-Adaievsky, *Airs de danse du Morbihan*. Є тут тільки докінчене сеї студії, вельми цінної для сту-диованя людских танців.

P. Fesquet, *La Porcheronne*. Прекрасна пісня, записана в Се-веннах, темою (по від'їзді сина на війну зля свекруха посилає невістку пасти свиней: по 7 літах син вертає і не пізнає в свинарці своєї жінки) по троха схожа з деякими варіантами нашої пісні про Королевича-Йва-сюненко. Див. Драгомановъ, *Отголоски рыцарскаго эпоса въ р. нар. поезіи* (Зап. Югозап. Отд. II. Р. Георг. общ. I).

H. Gaidoz, *Les pieds ou les genoux a rebours*. Подано декілька причинків з грецької мітології (Еріннії) і з людских вірувань про злих духів або грішників, що в них ноги або коліна обернені в зад, пор. нпр. Біргєрову балляду „Der wilde Jäger“.

S. B. Le Plongeur. Се вже 16-ий причинок до теми про нурка, тему Шіллерової балляди „Der Taucher“.

S. Berger, *Le serpent d'airain et le livre des secrets d'Enoch*. Автор говорить про українсько-руську книгу Еноха, уперве опубліковану Поповим, і передруковану в моїх „Памятках“ I, 39—64. Сей твір в 1896 р. був перекладений проф. Морфілем на англійську мову. Д. Берже займаєть ся в своїй розвідці мітичними звірями, що названі в тій книзі „Финизи и Халкидри“, ототожнюючи перших з феніксами, а других з мідянними гадюками (грецьке *χαλκιδρα* від *χαλκος* і *ιδρα*), хоча допускає й можливість читати сю назву як „халкадри“, а в таким разі виводити її від середньовікової назви крокодила: *socatrix*, і наводить деякі свідощтва з єгипетської мітології на виправдане тої ролі, яку надано сему звірови в нашім апокріфі.

E. Lefebure, *Les origines du Fetichisme*. Стаття досить курйозна, ототожнює початок фетішизму з новочасними об'явами медіумізму та спірітізму.

S. Berger, *Le prétendu meurtre rituel de la Pâque juive*. Автор вводить і розбирає найстарші середньовікові оповідання про ритуальні вбивства Жидів і доходить до того висновку, що в тих випадках первісно обвинувачувано Жидів у звичайнім убийстві, а тільки пізніше народня фантазія до сих обвинувачень додала ритуальну закраску, підпущену живою в середніх віках вірою в чудесну силу людської крові.

H. G. *Un vieux rite médical*. В 1892 р. опублікував А. Gaidoz невеличку книжечку, де звів до купи чимало материялу про людвий звичай — лічити хорого, протискаючи його крізь вузьку щілину. До зібраних там материялів подають в N 8 нові материяли словянські фольклористи: Харузин із Москви і Карлович із Варшави.

В рецензійнім відділі сих номерів обговорено між иньшими Джекобсову працю про Варлаама і Йоасафа (рецензент Барт виступає проти Джекобсової охоти до конструованя бодай титулів затрачених первозорів. „Він хотів бачити занадто далеко і бачив баламутно“), працю Вайганда про Аромунів (Македонських Румунів або Цінцарів) і збірку болгарських легенд, перекладених Лідією Шішмановою (дочкою пок. Драгоманова); єї збірка вийшла вже по смерті Драгоманова в колекції оповідань і пісень народніх, видаваній паризьким книгарем Леру (*Collection des contes et chansons populaires*, t. XXI. *Légendes religieuses Bulgares*). Рецензент ставить сю збірку обок знаменитої двотомової збірки дольшньобретанських легенд пок. Люзеля, та жалкує, що в передмові не подано нічого про оповідачів, від кого списано ті оповідання та що в перекладі введено декуди клясичні назви (нпр. Парки) замість людвих болгарських, котрі треба було подати в оригіналі і пояснити. В самих оповіданнях рецензент (Gaidoz) бачить цінний причинок не тільки

до історії християнських легенд, але також до народньої болгарської психології.

І. Ф.

Bessarione. Pubblicazione periodica di studi orientali diretta a facilitare l'unione delle chiese. Roma-Siena. Anno I^o, maggio 1896 — Aprile 1897.

Під отсим титулом видає зложений в Римі кружок, переважно з сьвященників, часопись, що головню має займати ся справами східного християнства і старатись що до переведеня унії східної церкви в Римом. В часописи містять ся статі релігійного, історичного, археологічного змісту, крім того хроніка унії, перегляд часописей в тім напрямі, бібліографія.

З історичних розвідок що до Руси занотувати можна тільки одну: *La chiesa rutena* (ст. 17—22). На жаль і про неї не багато можна сказати: се коротке представлене історії Руської церкви з оглядом на унію, що не має навіть здасть ся претенсії до наукового тону, тож вона і не замітна нічим, хіба деякими історичними блудами (прим. унія Берестейська 1595, Польща упадає 1772 і т. и.).

С. Р.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Dr. Lubor Niederle — O původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem, Прага, 1896, ст. 149+2.

Автор цієї книги, теперішній директор пражського етнографічного музею, звітний в науці своєю працею про передісторичну культуру — Lidstvo v době předhistorické (1893), забрався до докладнішого уарґументовання й вияснення своїх поглядів на початок словянства, висловлених вже ним давніше (K otázce o původním typu slovanském, 1890). Він ставить питання, які ознаки народности — чи фізичний (антропологічний) тип, чи культура (в ширшій значінню слова), чи мова — вплинули на відокремлення словянства в особну народність. Відповідно тому в трох розділах застановляє ся автор над лінгвістичними (с. 13—32), антропологічними (с. 33—206) й культурними ознаками (с. 207—220) словянства. Не признаючи себе компетентним в сфері лінгвістики, автор констатує лише сучасний стан справи про відносини прасловянської мови до інших індоєвропейських і її відокремлення. Ще коротше збуває він справу культури, обмежуючись увагою, що археологія (поминувши дрібні відміни) не вказала істновання спеціальної словянської культури в часи перед відокремленням словянства, і що словянська культура виробилась вже в пізніші часи. Натомість головну свою увагу автор звернув на фізичний тип Словян, і йому властиво присвячена книжка. Автор виступає проти широко розповсюдненого погляду, що початковий словянський тип — короткоголовий і чорнявий, і проти опертих на сїм погляді протиставлень кельто-словянського типу германському (= арийському), довгоголовому та білявому, і звязувань сього кельто-словянського типу з угро-фінським. Опираючись на старанно

зібрані матеріяли словянської антропології, сучасної й археологічної, він вказує, що процент довгоголових і білявих зростає в словянських землях в напрямі від заходу й полудня на північ, в прасловянську вітчину, і що процент довгоголових зростає, як іти від сучасности назад, в глибину віків. Довгоголові фінські (угорські) народи він уважає зфіншеними Аріями, уважаючи початковим угро-фінським типом низький, чорнявий і короткоголовий тип північних і західних Фінів. В кінці признаючи *per tacitum consensum* германський білявий і довгоголовий тип чисто арийським, автор звязує в одну велику народність чорняві довгоголові народи полуднево-західної Європи з альбінізованими під впливом північного климату пра-Аріями північної Європи, а між них всунулась неолітична короткоголова людність середньої Європи, і з мішання з нею автор уважає найлекшим пояснити переміну початково довгоголових Германців і Словян на сучасних — переважно короткоголових.

Хоч гадка про початкову довгоголовість Словян останніми часами підносилась нераз в антропологічній літературі, та др. Нідерле опері її на стараннім зводі матеріалів і осьвіттив в звязку з загальною передісторичною колонізацією Європи; все се надає його висновкам значну силу переконання, хоч при сучаснім стані науки се питання ще й не може бути рішене. Ми ще не знаємо антропологічного типа пра-Аріїв; матеріяли з давнє-словянських часів дуже бідні, а не дуже багатші й сучасні. Критична сторона праці Нідерле дуже важна, позитивна — має ще характер гіпотетичний; стільки ще є невідомого, що не можемо напевно рішати. Автор ставить ділему: або Словяне були з роду Аріями, і пізнійше їх тип змінив ся, або інородцями з'асимільованими Аріями, і уважає справу рішеною доказами тотожності початкового словянського типа з початковим германським. Зістаєть ся недоведеним — чи є як раз германський тип — чисто арийський. Зістаєть ся неусуненою можливість бачити в доліхоцефалах старших словянських могилах слід асимільованої раси, що зникав з часом під перевагою фізично сильнішого арийського типу. Зістаєть ся невиясненим, як стала ся переміна в типі на самій словянській правітчині, і т. и. Ще більш гіпотетичні його здогади про довгоголовий фінський тип. Все се вияснить тільки будучність.

Автор, не знайшовши ні в культурі, ні в антропологічнім типі причини відокремлення словянської народности, бачить тим самим причину в відокремленню мови. Пробуючи приблизно означити час, коли з арийської пра-народности виріжнилась словянсько-литовська група, він на основі археологічних фактів (тотожність найстаршої бронзової культури в Греції з єгипетською 18 і 19 династії, по доказах Петрі) бере 2000 літ перед Хр. за більш менш приблизний час розділення арийської родини. Для часу відокремлення словянства від литовської групи

він не знаходить опори, не признаючи вартости тих моментів, які для сього уживались иньшими; але приймає вже на здогад більш менш тойже час — 500 л. перед Хр.

Автор збудовав свою працю на старанно простудійованім славянським материялі і широких відомостях з загальної антропології; література питань зведена в нотках з рідкою докладністю, а література славянської антропології — в спеціальнім додатку (с. 133—9); будуючи не раз сміливі гіпотези, автор звичайно не забуває зазначати границю, що ділить фактичні виводи від здогадів; написана праця жваво і легко. В сучаснім стані науки вона становить неминуче потрібну книжку для кожного, хто цікавиться антропологією й початковою історією Словян.

М. Грушевський.

В. М. Флоринскій — Первобытные Славяне по памятникамъ ихъ доисторической жизни. Опытъ славянской археологiи, т. I. Общая вступительная часть. Томскъ, 1894, с. 24+355+3+16 таблицъ, т. II вып. 1, 1896, ст. 272+12 таблицъ і 68 рисунків в тексті (відбитки з Извѣстій Томскаго Университета 1894, VII і 1895, IX).

Кождий, хто звертав ся в якій небудь справі до словянської археології, добре знає, в якім вона хаотичнім стані перебуває, як відчуваєть ся на кождім кроці брак найпростійших зводів материялів, розкиданих по різних малорозповсюджених виданнях, брак якихось наукових оглядів і монографій, що обіймали б цілу Словянщину, тож міг би кождий дуже утішитись прочитавши титул і поглянувши на поважний вигляд сих двох томів. Та заглянувши в книгу, дізнав би сильного розчаровання, як і мені прийшлося дізнати: книжка має свою вартість, але для словянської археології не дає властиво нічого. Се може здатись дивним, але в славистиці приходить ся часто стрічатись з такими розчарованнями.

Автор — родом з східньої Росії, професор Казанського університету, потім ректор нового Сибирського університету в Томську, медик з професії, від давна інтересовав ся археологією й організував в Томську археологічний музей, що має тепер звиш тисячи нумерів. Як поясняє сам автор, могили полудневої Сибіри своєю подібністю до чорноморських, навели його на гадку, що вони належали одному народу. Виходячи з теорії про арийську правітчину в передній Азії й присвоївши собі погляди т. зв. словянської школи, що записувала до Словян і Скитів з Сарматами, і Болгарів, і Гуннів, автор збудовав собі теорію, що останки культури на всій просторони від Чорного моря і кінчаючи Монголією належать Слов'янам. Може близша знайомість з археологічною

літературою привела-б автора в кінці до зміни поглядів — бодай би говорилося про арийську, а не словянську культуру, але, як сам автор поясняє, живучи в Томську, він не міг мати собі літератури. Круг його відомостей обертаєть ся в археологічних фактах східної Росії й Сибіри, а для порівняння він притягає головню скитські могили, троянські розкопи Шлімана і дещо з розкопок балтійського поморя. Навить російської археологічної літератури автор не опановав в цілости, про західно-словянську й західно-європейську нема що й казати. В результаті стрічаємо ся з такими висновками автора: подібність находок в нижших верствах Трої з побалтійськими вказує на перехід певних типів з Трої до словянських Венетів (II с. 225); тип костяних виробів розійшовсь по Європі з М. Азії через міграцію Троянців; звідси-ж дістав ся і до Сибіри (II с. 167); подібність мексиканських пряслиць з сибірськими і троянськими об'ясняєть ся тим, що троянський тип через Сибір прийшов в Америку (II с. 247) і т. и. На основі подібностей основних типів словянська культура виходить на верх скрізь. З тим в парі йде не менше дивна фільологія і емфатичні фрази про культурні здібности Словян і старинність їх культури. Одначе всі ці неприємні сторони не позбавляють книжки значіння, як я вже сказав. Воно полягає на зводі археологічних фактів з приуральських і південно-сибирських країв. Се краї — спеціяльно зауральські — цілком не вистудійовані що до археології. Автор багато оповідає з наочних відомостей, оперує матеріалом Томського музею і иньших сибірських колекцій. І тут вправді треба-б жадати більш обережности в хронологізації; маємо переважно предмети випадково знайдені; число розкопок мінімальне; дає себе відчути мале число і часто — недокладність малюнків, що не могли бути виконаними ліпше в таким глухім куті. Але і за подане треба подякувати авторови. Дуже добре-б він зробив, як би на далі, відкинувши широкі гіпотези, зайняв ся збиранням і студійованням сибірського археологічного матеріяла, притягаючи для порівняння передовсім ближше звязаний з ним терен — Росию й Угорщину.

З виданих досі перший том починаєть ся загальними і дуже мало інтересними гадками про арийську правітчину, про Словян в Європі (куди зачислено Енетів італійських і Венетів бретанських, Гетів і Даків, Скитів і Сарматів) — с. 1—87; далі автор переходить до будови фортифікацій і взагалі східноєвропейської архітектури; висновки його й тут часом занадто не методичні, але гадка його про сліди в східноєвропейських краях архітектури старшої від татарських і навіть арабських часів варті уваги і вияснення. Дві останні глави, присвячені Перми і камській Болгарії (с. 185—350), дають інтересні уваги і зводи матеріялів по історії матеріяльної культури сих колись важних з куль-

турно-історичного погляду країв. До тому додані візрці тієї приуральської архітектури. Другий том розпочинаєть ся просторим (с. 1—112) історично-географічним оглядом Туркестана і полудневої Сибіри; автор застановляєть ся головнo над питаннями про можливість залюднення і про сліди давньої колонізації в поодиноких країнах; зібрані ним факти інтересні; деякі комбінації історичні і історично-етнографічні міг би автор собі дарувати. Після сього автор переходить до слідів матеріальної культури сих країв; в виданім ним I випуску оглянено вироби з каменя, кости і глини, по пляну його (в передмові до I тому) має наступити опись сибірської бронзи і залізних виробів і „сибірських письмен“. Про сю — чисто археологічну частину роботи — сказав вже я вище.

М. Грушевський.

Ө. Г. Мищенко — Этнографія Россіи у Геродота (Журналъ Министерства Народ. Просвѣщенія, 1896, V с. 68—89).

— Извѣстія Геродота о внѣ-скиескихъ земляхъ Россіи (ibid. 1896, XII с. 103—124).

Наш земляк. професор казанського університета Федір Мищенко здавна вже спеціалізовав ся на Геродоті, переклав його в цілости по російськи і дав кілька студій про Геродотову Скитію. В минулім році з'явилося аж дві статі його в сій справі — два відчити, один читаний на загальних зборах казанського етнографічного товариства, другий — на археологічному конгресі в Рязі. По часті характер відчитів для ширшого круга був, мабуть, причиною, що обидві статі не запускають ся в деталі, обертають ся більш в крузі загальних висказів і навіть потроху самі себе повторяють.

В першій відчиті автор починає з загальних уваг про Геродота й його писальницьку манєру, далі коротко характеризують ся відомости Геродота про Скитію, і автор переходить до національності Скитів. Тут він повторяє свій погляд, висловлений в давнійших студіях (К. Старина, 1884), що під іменем Скитів злучені монгольські кочові орди і осіла арийська людність, і коротко переказує свою давнішу аргументацію, подаючи при тім кілька уваг про висловлені з того часу погляди в науці; археологічний матеріал він не вважає можливим ужити до ілюстрації відомостей Геродота, бо ні одної могили з розкопаних досі не можна „бодай з якоюсь правдоподібністю“ зачислити до Геродотових Скитів.

Друга стаття починаєть ся теж загальними увагами про відомости Геродота про Скитію і їх позитивні і негати́вні сторони; далі автор збиває здогад, що Укек на Волзі, низше Саратова — то Геродотів Гелон, і по тому переходить не-скитські народи Геродота, вияснюючи їх

географічне положення й національність; кінчить ся стаття загальними увагами про інтерес Геродотових відомостей. Головна тема займає лише 11 стор., і вже тим самим виключена можливість детальних студій. Тим часом при сучаснім стані Геродотової літератури лише детальні досліді топографічні, археологічні, етнологічні, лінгвістичні можуть посунути наше знання наперед в численних суперечних і темних питаннях Геродотової географії й етнографії.

На сторонах рецензії ми не можемо розводитись над всіми питаннями, зачепленими автором, і обмежємось лише кількома увагами.

Автор боронить монгольство головної скитської орди, хоч не заперечує слідів іранства на нашій території; до Іранців він зачисляє західних, культурніших Скитів і деякі не-скитські народи, як Неврів, Будинів etc. Але трудність в тім, що сліди іранства, які ми маємо, в першій лінії треба приложити до Геродотових Скитів κατ'ἑξοχὴν — Царських Скитів. Далі сам автор признає, що для похоронного скитського обряду не можуть вказати паралелів „ані іраністи, ані тураністи“ (с. 107), тож одиноким аргументом за монгольством Царських Скитів вістає ся ославлена дикість їх побута і звичаїв, що мов би то не можлива у арийського народу — аргумент найнепевніший з усіх можливих. Та при тім і присутність монгольської орди в чорноморських степах в V в. перед Хр. дуже трудно об'яснити: в відомостях наших турецька міграція на захід починаєть ся значно пізнійше. Се одно робить неможливою гадку автора, що під іменем Масагетів треба меж иньшим розуміти теперішніх Киргизів і деякі з народів, що входять тепер в склад Киргиз-Кайсаків (с. 121).

„Приналежність Неврів до Іранців ледви чи може бути заперечена“, каже автор без дальшої аргументації, віставивши читача в непевности, що властиво може бути сказано в оборону іранства Неврів. Про національність Будинів автор говорить ширше, але одинокий аргумент про їх іранство, який можна найти — се кольор їх очей, шкіри і волося, і коли автор перестерігає, щоб не уважати Будинів Слов'янами на підставі їх фарби (с. 114), то теж саме можна сказати і про їх іранство.

Нарешті скажу ще, що не годилось подавати таких докладних рахунків, як напр. що Скити-хлібороби сиділи на 13.475 квадр. верст, і т. н. — атже сам автор згадує про непевність Геродотових мірянъ.

На полі Геродотової етнографії й географії роботи ще багато, й ми можемо лише пожадати, щоб наш шановний земляк, натрудившись вже стільки коло Геродота, й на дальше працював би на сім полі — дорогою детальних і обережних дослідів.

М. Грушевський.

Курганъ Карагодеуашхъ, изслѣдованія А. Лаппо-Данилевскаго и В. Мальмберга (Матеріали по археологiи Россiи, издаваемые императорской археологической комиссіей — Древности Южной Россiи), Спб., 1894, с. II+191+IX табл. in fol.

Заговоривши про Скитію з поводу розвідок проф. Мищенко, до речи буде кілька слів сказати про сю необговорену ще на сторонах нашого видання публікацію з круга скитсько-сарматської археологiї. Розкопана 1888 р. кавказьким археологом д. Феліциним могила Карагодеуашх коло стан. Кримської (на полудень від Кубани, недалеко Чорноморського берега) дала непограбований (як то звичайно буває), багатий похорон в кам'яних камерах (числом чотири) типа цілком анальогічного з могилами Кульобською, Чортюлицькою і под. Д. Лаппо-Данилевський, звістний в літературі своїми „Скитськими Старинностями“, взяв на себе історично-етнографічну аналізу похорону, д. Мальмберг, спеціаліст по історії штуки, — аналізу знайдених виробів з сього погляду. Д. Данилевський справедливо підносить в похороні і в культурі, ним заступлений, цілковиту аналогію з иньшими могилами скитсько-сарматського типу і признаючи в них іранську культуру, ближе (хоч і гипотетично лише) зв'язує аналізовану находку з Сіндами, зачисляючи їх до Меотів, і з ними разом — до скитсько-сарматської родини. На жаль, д. Феліцина не в однім показують ся неповними і віставають деякі непевности при детальній реконструкції похорону. Дат ніяких находки не дають і одиноким критерієм для ближшого означення служить стиль грецьких виробів. Д. Мальмберг бачить в них стиль V в., і тому похорон кладе на кінець V початок IV в.; д. Данилевський уважає його посереднім між Кульобським і Чортюлицьким і кладе на IV або початок III в. Що до стилю грецьких виробів, то д. Мальмберг, ідучи слідами недавніх спостережень Фуртвенгера (з поводу находки в Vetersfelde), перейнятих і иньшими дослідниками чорноморської археологiї (напр. Шварцом — див. Записки т. X с. 3—4), уважає сю техніку йонійською.

Розвідки видані з звичайною в публікаціях петербурської археологічної комісії розкішю; крім численних (88) малюнків в тексті, дані в кінці дуже добре виконані фототипії річей з Карагодеуашської могили.

М. Г.

П. В. Владиміровъ — Введеніе въ исторію русской словесности, Київ, 1896, ст. VI+276.

Нова праця д. Владімірова звертає на себе увагу через те, що вона має метою виповнити недостачу російської наукової літератури — дати

загальний огляд народної літератури, зроблений на підставі нових матеріалів. Присвячені цьому питанню відділи просторих праць д. Галахова чи Порфїрева написано вже досить давно й хоч для нових видань їх перероблено, але по старому плану, і для цього не скористовалися з нових матеріалів: таким робом для сьогочасного стану науки вони вже за старі, тут не приложені нові методи що знайшли тепер загальне признание й розповсюдження в сказках й піснях не визначено основних мотивів і не зроблено порівняння з літературами західноєвропейськими. Таким робом не можна не подякувати д. Владімірову за його думку і працю.

Перші VII розділів вже було надруковано в Журн. Минист. Нар. Просв. 1895 I, IV, VI; в окремім виданню ми знаходимо нові VIII і IX розділи і додатки до перших п'яти. Після коротенького вступу про науку історії літератури, про її методи і загальні напрямки, про розвиток сеї науки в Росії і поділ руської літератури на періоди (I 1—30) автор подає в II—III (30—67) загальну характеристику світогляду давньої Руси і вплив його на літературу; зазначає ознаки народної поезії і потім переходить до огляду народної літератури по її родах. Народні пісні він розбирає вкупі з обрядами, поділяючи їх на 8 категорій, що стоять в певному звязку чи з святами (1—6), чи з сільськими хліборобськими справами (6), чи з подіями в побуті селянина (7—8). Такий поділ пісень має добрі сторони, але з другого боку доводить ся кілька разів казати про пісні одного типа, бо в звязку з різними обставинами. Наприклад пісні весільного типу автору доводить ся згадувати три рази ст. 84, 92—93, 110. Подібне повторення ми знаходимо на ст. 81 і 105—6, а про руюнський пиріг, згаданий у Саксона-Грамматика, автор каже три рази 72, 83, 105—6. Розділи V—IX присвячено огляду замовлянь, загадок, приказок, казок і билин; дві остатні глави оброблено найбільш повно й цікаво. В додатках подано деякі подробиці до перших V розділів: між ними занотуємо цікаві окремі екскурси до ст. 39—55 (250—261) й до розділу III (ст. 261—267). Такий в головних рисах зміст книги д. Владімірова; застановимо ся ще на деяких дрібних недоглядах й помилках.

Передовсім треба занотувати, що не всі розділи оброблені однаково повно й докладно: се зараз кидаєть ся в очи як порівняти між собою V, VI, VII з VIII і IX. Потім в деяких оглядах пропущено важні й цікаві факти, напр.: твердження епітета (так що він уживаєть ся навіть там, де цілком не гармонізує з змістом — наприклад білі руки у Мавра — в піснях про Сїда); між мотивами похоронних пісень не згадано, що в деяких піснях людина дає смерті за себе викуп; в розділі про замовляння не занотовано, при яких обставинах їх звичайно кажуть,

а се цікаво задля пережитків поганського світогляду, між приказками не подано історичних і побутових і т. и. Часом не докладно зроблено вибір прикладів: замовляння на ст. 125 не характерне, не має тих спеціальних рисів, що автор надає замовлянням, теж саме можна сказати про деякі з загадок поданих на ст. 131 і може бути сумнів про давність декотрих.

Окрім отсих загальних хиб занотуємо деякі дрібніші. Автор ставить в певному звязку Полян з полем, але треба-б було занотувати, що землю Полян можна було найменувати полем лише в порівнянні з Деревською чи Дреговичською, і сама літопись каже: „и бяше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху—ловяща звѣрь“. Подібну замітку треба-б було додати і до оповідання літописі про побут Деревлян і иньших Словян: він здавав ся з звѣрячим християнину, але се була в певній степені культура, про яку є деякі уваги й у самій початковій літописі (ст. 31); варяжському впливу автор надає велике значіння (ст. 31, 37) в розвитку суспільного життя на Русі; між словянськими племенами автор зазначає разом Бужан, Волинян і Дулібів; натомість тут нема Сіверян (34); на тійже сторінці він подає приклад для шт = tj печь — се певно lapsus scribendi.

„Жизнь Дажьбожья внука“ в відомім місці Слова о полку Игоревѣ автор вважає за масток, худобу, коні etc., а „навьи“ — душі нехрещених дітей й утоплениць, — се трохи вузьке значіння, як свідчить і літопись під 1092 р. (оповідання про полоцьких навьи). В оповіданні Ібн-Фадлана дівчина підіймала ся тричі не на корабель, як каже д. Владіміров, — про се напр. у Гаркаві „Сказанія“ 99; отся обставина має певне символічне значіння (Котляревський А. А. Твори, III, 78), котре зовсім зникає у д. Владімірова (ст. 53).

Розділ про билини оброблено докладно й повно; тут виявляєть ся самостійність автора в аналізі мотивів і він вступає в полеміку що до поодиноких питань з иньшими ученими — ст. 190, 212, 214, 232 etc. З деякими висловленими тут висловами трудно згодити ся, наприклад про відносини Чурила Пленковича до Кюрила (Новгор. літ. під. 1233 р.); окрім того автор хоче бачити відгомон давнього побуту, де се являєть ся трохи довільним, наприклад: а полно мнѣ ѣздить по святой Руси; кони изъ Новагорода, мечи изъ Києва; збірка богатырей у Владіміра — віче, а камень самоцвѣтныи — мозаїка (203—205).

Отсими загальними увагами закінчимо нашу замітку про працю д. Владімірова; висловляючи подяку автору за його твір, не можна не висловити бажання скоро бачити його продовження з тим оглядом бібліографії, котрого автор на превеликий жаль не додав до сього тому.

О. Г—ий.

А. И. Соболевскій — Изъ исторіи русскаго языка (Журналъ Мин. Нар. П. 1897, Май, ст. 44—59).

Статя обговорює дванайцять окремих питань з фонології загально-славянської. Так ми їх по черзі і перейдемо.

В I уступі застановляє ся автор над появою західно-словянських шипячих там, де інші язики словянські мають сичачі при другім мягченю гортанних. Гортанні, як відомо, двояко мягчать ся нпр. *чоловік* — *чоловіче*, але *рука* — в *руці* себто раз одержуємо з гортанної шипяче „ч“, другий раз свистяче „ц“. Мягчене гортанних на шипячі називають учені першим мягченням, мягчене на свистячі другим мягченням. Друге мягчене появляє ся лиш перед *ѣ* індоевр. *ai*, *oi* і перед *и* = індоевр. *oi* нпр. стрел. dat. *руцѣ* = *рука* і гр. *χώρα*, nom. plur. *ωλνυ* гр. *λῶσι*, 2 ос. imprf. *ρῶμι* гр. opt. *φέρσι-ς* (= бери). Та ось і в сих разгах появляють ся часто в західно-словянських язиках і західно-руським білоруським діалекті шипячі замість сичачих нпр. польск. dat. і loc. sg. *Polszcze* і *Polisce*, nom. plur. *Włoszy* (*Włoch*); чеськ. *vojstě* і *vojšče* (dat. від *vojska*). Автор поясняє існування тих форм таким способом: Первісно мали отсі язики лиш перше мягчене себто на шипячі. Появу-ж свистячих треба вже пояснити впливом тих нарічій, котрі мали двояке мягчене. Звідси двійність форм. Опісля переважали одні або другі нпр. побіч чеськ. *však* нема *vsak*, і навпаки побіч пол. *sały* нема *szaly*. На нашу думку можна-б прийняти і відворотний порядок впливу нарічій на себе, і хто зна, чи не можна сі форми пояснити і морфологічною причиною; вже-ж *и ніетсзеш* походить від *ніетісс*, отже пень его кінчить ся на — *с і о*.

В II статі застановляє ся автор над появою асиміляції *ї* до *и*, котру подибуємо і в староруських памятниках нпр. старѣшина (Златоструй XII в.) і в живих говорах руських нпр. укр. *скоріше*.

В сих разгах випало одно *и* по асиміляції *ї*. В формі *скоріше* маємо дисиміляцію *иш* = *ши*, як в *краще* місто *крашше* = *кращше* = *крас-ше*.

В III уступі говорить автор про перехід *к* і *г* перед мягкими самозвуками в *т* і *д*. Се явище подибуємо нині і в великоруських говорах, але з стану давних пам'ятників писаних виходить, що се була одна з ознак київського говору. Бо коли великорускі пам'ятники мають тую появу аж в XV—XVI в., то в Начальній літописи по Іпатському списку читаємо *Дюрди* попри *Гюрги*, *Свинделдз* попри *Свѣнгелдз* і т. п. Як звісно, се явище звичайне нині в гуцульськім говорі. Та цікаво ще, що автор, прихильник Погодинської теорії, вважає на пів книжні форми імен одного Пом'яника Київо печерської Лаври з XVI в. властивими рідними формами

тодішньому київському языку для того що вони ближші великоруським формам, а форми зв. „малоруські“ чимсь побічним, „примѣсью“. Ну, та мусіла-ж та „примѣсь“ бути неабияка, коли що раз пізнійш, вона все, сильнійша і то як раз в міру того, як чисто народні елементи добували собі місця в літературі. Нам здає ся, що як раз форми більш книжні треба вважати ненародною „примѣсью“, а не навпаки.

Четвертий уступ говорить про дисиміляцію плинних в чужих словах нпр. *верблюд* місто „*вель-блюдъ*“ і т. п. Автор подає ряд слів і виводить отсе правило: „плинний звук, що стоїть перед акцентованим самозвуком, є сильнійший від другого, денебудь би сей стояв; а плинний, що стоїть безпосередно після акцентованого, — сильнійший від плинного в иньшій складі“.

Дальше автор поясняє русько-українське *дж*. В словах *виджу*, *сажу* і т. п. мало воно повстати під впливом форм *видѣти*, *садити* на первісні *вижу*, *сажу*. Я думаю, що від *дж* ближше до *ж* як до *ж*, отже *дж* безумовно мусить бути первіснійше, а само *ж* вже є упрощенєм. Форми *джерело* і *джур* вважає автор неясними. До сего додає, що се форми лиш нарічеві, і їх вияснити треба в звязку з иньшими ознаками властивих їм говорів і нарічий. Слова *джбан* і *бджола* повстали на дорозі фонетичній з *чбан* (пор. литовск *Kibiras*) і *бжчала*. Та й тут треба пам'ятати, що се форми лиш нарічеві побіч *збан*, *пчола*.

В уступах шестім і семім нема нічого інтересного. В уступі VIII застановлює ся автор над двійністю великоруських форм *остолѡвъ* і *ослѡвъ* (= дурень) і виводить їх від *о-стѣльць*.

В уст. IX говорять про українсько-руське *і* в іменах хрестних *Вієдѣ* м. *Овѣдѣ* вел.-рус. *Овдотьѣ*, *Хіврѣ* вел. рус. *Ховронѣ* і т. п. Сі форми по думці автора можуть нам послужити до означення часу переходу довгого *ѡ*, *ѣ* в *і*. Імена ті стали звісні на Руси і то в первісній своїй формі очевидно аж по прийнятю християнства, а що перехід *ѡ*, *ѣ* в *і* відбув ся доперва під впливом зникнення *ѣ* на кінці слів і складів, то се зникненє мусіло зайти так же аж по прийнятю християнства — инакше вище наведені імена хрестні не були-б підпали змінї. Подібно треба думати й про переняті чужі слова *війт* — польське *wójt*, кімната — лат. *saminata*, вірменци, вівар і т. п.

Догадка автора дуже бистроумна, але хто зна чи правдива. А чи не могли сі форми повстати дорогою припоровлення до цілої маси своєрідних слів, котрі вже мали *і* в подібних позиціях?

В уст. X йде бесіда про стягненє в словянських языках і пояснені укр.-рус. форми *те*, *худе*, *хороше* з *тоє*, *худѡє*, *хорошѡє*. Подібно *fem. gen. sg. мѣї* і *мѡї* з *моєї*.

Уст. XI говорить про здвоєне самозвука в старих пам'ятниках, а уст. XII про уживане дуальних форм *на* і *ва* також в *dat. dual.* на подобу *ны, вы* в *plur.*

От і короткий зміст статей проф. Соболевського. Цінні вони передовсім зводом матеріалу.

Г. Копач.

Исторія русской архитектуры, сочинение академика А. М. Павлинова, Москва, 1894, ст. 5+264+1.

Досі ще ця книжка не була обговорена на сторонах нашого видання, хоч — бодай як перша проба того рода — має певний інтерес для нас. Автор на шіснадцяти аркушах досить широкого друку, з численними рисунками в тексті, оглядає церковну кам'яну архітектуру давньої Русі і Московської держави, будівництво і різьбу в дерева, будинки для життя і воєнні. Розуміється, вже самий сей широкий плян при незначнім розмірі праці примушував автора бути коротким. Пам'ятки византийського стилю на Україні обговорені на несповна двох аркушах; на трох інших пам'ятки новгородські, полоцькі, суздальські. Але при тім автор не завсіді потрапив вибрати найбільш важне і потрібне. Ми могли-б з легким серцем подарувати звістки про пізнійшу долю тої чи иншої церкви, або різні екскурси автора, часто мало значні, що до внутрішнього убрання церкви, аби натомість мати докладніші відомости про саму архітектуру. Тут книжці автора можна було-б ще багато бажати.

Нас, розуміється, головно цікавлять українські пам'ятки, а дальше — пам'ятки тогож византийського стилю, переховані по інших місцях. Автор виходить з Чернігівської катедрі, її він студійовав ближше, як видно, й присвятив кільканадцять літ тому спеціальну статтю в часописи „Зодчій“, (1882); йому присвячує він розмірно більше місця, але викинувши звідси комбінації про рік засновання і відомости з пізнійшої історії цієї пам'ятки, зістанемо ся при яких 2—3 сторонах про самий початковий устрій і техніку; багато відомостей, подробиць дуже характерних і інтересних поминено тут. Покінчивши так з Черніговською катедрою, автор ще коротше збув інші пам'ятки — сторінку присвячено Київській Софії, найважливішій пам'ятці сього періода, по кілька слів сказано про деякі інші пам'ятки, і поминено цілкомито деякі — напр. церкву св. Василя, лаврську церкву св. Івана, метиславову катедру в Володимирі і таке инше. З інших країв автор докладніше (розмірно) перейшов деякі новгородські пам'ятки і полоцькі — сим присвятив він теж спеціальну розвідку в Трудах IX археологічного з'їзду, і особливо застановляє ся коло суздальських. В результаті відомости про давнє руське будівництво винесе читач дуже небогаті. Відносини

руських пам'яток до византийських прототипів не вказано цілком, автор задовольнив ся кількома словами про розповсюдження християнства і перехід грецького майстерства на Русь (с. 3—5). Літератури, монографій здебільшого не вказано зовсім, або вказано лише дещо — напр. для київської Софії автор відсилає до Євгенієвого Описанія Києва і Закревського, і лише до одної деталі згадує реферат Прахова, поминувши монографії Лебединцева, Лашкарйова, Кондакова. Коли додати ще, що автор часто цитує джерела з других рук, звертаєть ся до пізнійших збірників (як Тверський) замість давнійших літописей; що уваги його здебільшого голословні і згадуючи про певні факти в давнім нашім будівництві, він звичайно не наводить, де той чи иньший факт подибуєть ся (напр. с. 29 про голосники, с. 87 про мальовання на олтарних стовпах і т. и.); що самий виклад часом має досить хаотичний характер і досить багатий на помилки (див. напр. с. 51) і дивні друкарські похибки (напр. с. 15 в горі), то сього вистане, аби зрозуміти досить непріємне вражіння від сієї праці російського ученого спеціаліста.

З спеціальних уваг додам ще, що автору навіть для зрозуміння великоросійського деревляного будівництва не треба було поминати галицької церковної архітектури: на неї ще кількадесять літ тому звернув увагу в російській археології ґр. Уваров (Объ архитектуръ первыхъ деревянныхъ церквей на Руси).

В усякім разі за браком иньшого курсу і книжка д. Павлинова на разі може бути корисною.

М. Грушевський.

Ө. И. Леонтовичъ — Одинъ изъ вопросовъ западно-русской старины (Варш. Универс. Извѣстія, 1896, V—VI, 1—69).

Статя д. Леонтовича стоїть в певному звязку з рефератом проф. Кочубинського на IX археологічнім з'їзді в Вільні — Литовській языкъ и наша старина. Д. Леонтович неґативно приймає питання, яким шляхом ішла сіль в доісторичну Литву і ставить метою власної розвідки — зґромадити звістки — чи з історії, чи з топографічної номенклатури — про добування соли в давній Литовській Руси. Виводи його такі:

З давного часу вже трапляють ся в актах звістки і натяки про добування соли в Німанськім краю; про се-ж свідчать й імена осель — як наприклад — Друскенікп, Друскенішки, Друскінеле, Друсконе, Друска, Соловарце, Солнички etc.; оселі з такими чи подібними назвисками ми зустрічаємо в повітах — Лидськім, Вількомірськім, Ковенськім і в краях жмудських. Слоним на річці Шарі — се південний кордон району добування соли в Німанськім краю. Є також свідoctва й про добування соли в Полоцькій землі (Західня Двина), Смоленській, Київській, Мииській, Волин-

ській (Дніпро), по річках -- Бугу, Вислі й в деяких інших місцевостях.

Добування соли рано зробилося спеціальною роботою солеників; звістки про них ми зустрічаємо в актах повітів — Городенського, Волковийського, Слонимського, Троцького, Виленського, Ошмянського. Звичайно соленики не мали інших обов'язків, а „служили солю“, несли „соляную дань“: вони або самі копали сіль і давали господарю певну міру соли „білої“ чи „крупястої“, або власними кіньми возили сіль в інших країн — соляная гостьба. В певному зв'язку з сим були й мита: в'єсчее, контарное, соленое, котрі збирали по торгам і по заставам. Вже для XI в. ми маємо звістки про торгівлю сіллю й прикарпатська сіль доходила до південно-руських країн — Київщини, Поділя, Поліся etc.

Другим шляхом ішла сіль з північно-західної країни Галичини (Бохня, Величка), але вже рано спинено закордонний експорт отсїй соли, й він був не дуже великий. Німецька сіль ішла по Двїні і Балтійському морю, й ся торгівля побільшуєть ся в XIII в. — часах Ганзи й німецьких хрестоносців.

О. Г—ий.

Dr. Antoni Prochaska — Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly (Przegląd powszechny, 1896, VI i VII c. 329—351 i 42—64).

A. Lewicki — Sprawa unii kościelnej za Jagielly (Kwartalnik historyczny, 1897, II c. 310—337).

Сї дві статї належать по частині ще до ювілейної літератури церковної унії, що спеціально в польській історичній літературі прибрата ширші розміри; обидві ставлять в найтісніший зв'язок справу церковної унії з політичною унією Польщі, Литви і Руси, як її наслідок. Статя д. Прохаски головню займаєть ся поставленням Цамблака і його висланнем на констанцький собор; вона викликала доповнення і поправки д. Левицького, де той звернув головну увагу на справу відокремлення литовської і галицької митрополії, ставлячи сю справу теж у зв'язок зо „змаганнями до унії“.

В розвідці д. Прохаски найбільш інтересна частина — се справа вислання Цамблака на собор; автор використав для сього деякі доти незужиті в сїй справі материяли: крім опублікованих в XV т. Archiv'a für österreichische Geschichte і у Höfler'a Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung та хроніку Ульриха von Richental а'ужив він ще опубліковану Фінке в Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Concils (Paderborn 1889) мемуари, як догадувавсь видавець —

кардинала Філястри, з інтересними відомостями про Цамблака, і де що иньше. Се дало можливість автору подати сю справу з деякими новими фактичними доповненнями. Що до постаповлення Цамблака і взагалі попередніх подій, де автор бачить ті змагання до унії, то тут дуже мало нового, крім різних здогадів автора, часто досить проблематичних. При тім же се все прибрано таким — як би його сказати — історичним романтизмом чи сентименталізмом, що навіть др. Левицький, теж, як відомо, великий прихильник унії й кор. Ягайла, уважав потрібним, правда — дуже делікатно, закинути автору, що тодішньої польської політики не можна зводити до самих альтруїстичних мотивів — оборони Литви і піддвиження Руси і руської церкви (с. 311—2). Взагалі в порівнянню з розвідкою д. Прохаски стаття проф. Левицького писана більш фактично; полешики з дром. Прохаскою він оминає (хоч справедливо не згоджується напр. з його об'ясненням причин, через котрі унія не дійшла свого кінця — с. 333 і далі), але не в однім самі факти, наведені ним, промовляють проти виводів, і особливо — против загального освітлення, даного дром Прохаскою. Напр. — др. Прохаска, підносячи пікловання кор. Ягайла про піддвиження руської церкви, не раз вказує як головну рану її — *rak świętokupstwa* (с. 336 і де инде); дра Левицький (с. 322) наводить звістне з'обовязання луцького єпископа Івана, де той обіцяє Ягайлу, наколи стане галицьким митрополитом, 200 грив. і 30 копей (Акты Зап. Р. I с. 27, теж в Грамотах в. кн. литовскихх); віправді проф. Левицький поясняє: *zapewne na koszta z tem połączone*, але текст грамоти зовсім за тим не промовляє, і з пізнійших подій знаємо, що *rak świętokupstwa* головню плекали в нашій руській церкві польські королі (особливо як в. князі литовські) і тим привели її до цілковитого розстрою. Подібну поправку до гадок дра Прохаски знаходимо у дра Левицького на с. 319, де він справедливо вказує, що розпорядження Ягайла що до мішаних шлюбів носять виразно — агресивний характер проти православия. Кілька того рода поправок — і вся історична романтичність розвіється як мрія і з цілою суровістю своєю встає перед нами віковічне гнетення і гноблення рущини з її вірою і культурою Поляками.

З доводами проф. Левицького, що старання про осібну митрополию на Литві і в Галичі мали вести до унії, трудно згодитись, принаймні нема на се доказів; так само з його здогадами, що на Руси були прихильні до унії — бо західно-руські князі похвалялись перейти на латинство, як не дістануть осібного митрополита, так само і Новгородці; сей доказ мині пригадує, як мої гімназійні колеги бувало відгрозувались катехитови, що „перехрестять ся на магометанство“, коли матимуть злу клясу. Иньших, дрібнійших справ не підносимо. Неприємно вражає, що

д. Левицький, забравшись до справи галицької митрополії, не дав собі труда познайомитись з недавніми спеціальними монографіями про се проф. Павлова (1894) і Тіхомірова (1895) (див. про них Записки т. XII), хоч і чув про них (с. 324), ані з недавньою німецькою працею Гельцера *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte*; рівнож і д. Прохаска не показує знайомости з літературою свого питання, напр. з недавню спеціальною статєю про Цамблака (Богословській Вѣстникъ, 1895 — див. про неї Записки т. XIII).

М. Грушевський.

Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. 95, Спб., 1895.

Отсей том збірки належить до серії тих, що посвячені пам'яткам дипломатичних зносин Московської держави з заграничними, і чинить II-й том таких пам'яток по зноsinам із Кримом, Ногаями та Туреччиною. Не вважаючи на величезність (706 сторін дрібного друку, не рахуючи показчиків), він обіймає лише акти 1508—1521 рр., та й то з чималими пропусками, через утрату багатьох актів, або через те, що їх нема в московському Архіві Міністерства Заграничних справ, відки власне вибрано надруковані акти. Правду кажучи, більшість їх дотикає ся зносин із Кримом, ногайські-ж і турецькі зачеплені лише в небогатих документах.

Звісно, головний материял в сїх актах доторкаєть ся московсько-кримських відносин, що тоді крутились в сфері не багатьох політичних справ; через те акти, не вважаючи на їх докладність, невичайно однакові; при тому чимало того, що є в них, коли не було надруковано, то вже визискано в науці, дякуючи Соловйову, Карпову таї иньшим дослідникам, що користували ся кримськими актами Моск. Арх. Мін. Загр. Справ для своїх історичних праць.

Інтерес московської політики в 1508—1521 рр. головно скуплявсь на дворазовій війні з Литвою; тим то Москва бажала користуватись силами кримських таї иньших татарських орд і вдатно перетягала їх на свій бік, хоч бувало, що вони нападали й на країни Московської держави. Кримський уряд, помагаючи Москві в боротьбі з Литвою, зі свого боку рахував на московську підмогу для власних цілей, напр. для боротьби з Астраханю; та тут йому вело ся далеко менше.

Беручись оглянути коротко те, що дають для нашої історії сї акти, вкажу поперед усього на чималий материял для внутрішньої історії Кримської держави. Зазначити всі подробиці було-б неможливо і я спляю ся тут на материялі, що доторкаєть ся тих кримських міст, історія котрих важна для України і, правду кажучи, мало звісна.

Кіркор (Чуфут Калє, жидівське містечко), де звичайно сиділи в засланню російські полоненники, в початку XVI ст. ще не втратив свого значіння; тут жили часом кримські хани. Мангуп, що про нього теж є звістки, вже належав Татарам, але перейшов у володіння не давно перед тим і в початку XVI ст. ще жив Θεодоріт „в Манкупі татських князів син“¹⁾, та він уже побісурманив ся, звав ся Кемалом, маючи князівський титул, і жив у Константинополі. В 1541 р. він був послом у Москві, де його прийняли з великою пошаною; як видно, він вважав себе раніше Греком і в нього були якісь то звязки з Греками, що жили в Москві, напр. зо звісним Траханіотовим; із кн. Кемалом приїхав у Москву і свояк його Мануїл, мабуть ще православний.

Більше звісток є про м. Кафу, що вела чималу торгівлю з Русю, про що теж часто згадується в актах. На жаль тут нема опису Кафи, зробленого російським послом Коробовим у 1515 р. і післаного до в. князя рязанським козаком Шубіним, мабуть він пропав. Згадується князь кафський Магмет, але се турецький урядник, що був у Кафі начальником.

Трохи загадковий Казімер князь кримський, що був на службі у кримського хана і очевидно особа дуже важна; чи не був се який небудь значний польський утікач у Крим?

Звістки про Судак, Керч, Перекоп і інші кримські місця хоч і є, та в порівнянні маловажні. Новоросійські степи були, звісно, заняті Татарами, тай тут уже було чи мало турецьких або татарських містечок, що про них говорять акти; так є доволі звісток про турецький Білгород (Аккерман), що грав, як сказано буде далі, не маловажну торгову роль; ще цікавіші звістки про Очаків (Ачаков), де був особний султан (царевич, калга), що вів іноді власну, незалежну від Крима, або навіть ворожу йому політику. Очаківський султан кочував коло Дніпрового устя, де в 1517 р. належало йому місто (ст. 382), були його кочовища і на Тавань-перевозі. На Дніпрі теж було вже кілька татарських містечок, Іслям і иньш., але відомостей про них не багато.

Татарські кочовища на правім боці р. Дніпра підіймались доволі високо, бодай до Черкас; раз Татаре стояли навіть на р. Тясмені за Черкасами, в 1518 р. вони кочували на Бузівльцькім устю. В Лівобережчині Татаре кочували по р. Вореклі, потім їх кочовища були на Молочних водах і Міусі; в устю Дона стояв Азов, про котрий, як і про сторони його, в актах особливо багато звісток, бо через Азов звичайно їздили в Крим московські послы, він вів при тому чималу торгівлю з Московським і Рязанським князівствами. В Азові був турецький начальник доволі самостійний.

¹⁾ Не додаю цитатів при власних іменах, бо цитовані місця легко знайти по показчику, доданому до актів.

Взагалі Крим вів живу торгівлю з Москвою, Україною та й иньшими сусідами; є вказівки на приїзди кримських купців у Почеп (сіверський), Київ, Черкаси, де кримський хан бажав купити хліба й меду; своєю чергою в Криму раз у-раз жили з торговими цілями ординці і торгіві московські люде. Сього мало; йшла жива торгівля між Московським князівством і Турцією; турецькі люде торгували в Великім Новгороді; турецькі купці із за моря в 1516 р. через Білгород проходили у Путивль, а провідником їх був Іскендер бурсянин (себто з м. Брусси) й т. и.

В актах є чи мало відомостей і про дороги, що ними йшли зносили Москви з Кримом; головна була дорога по Дону і на Азов; та ходили в се місто і полем на Рязань і на Рильськ; для нас цікава дорога на Путивль; перший етап був Ришов, звідси йшли Сулою, котру переходили в Лепетницькій або Клепетницькій волости і спускали ся до устя Сули, а потім або тут же переправлялись через Дніпро, або йшли до устя Псьола і переправлялись тут; нарешті через Дніпро були переправи і в иньших місцях; можна було іти в Крим і не переправляючись, лівим боком р. Дніпра. Турецькі купці з Білгорода (Аккермана) хотіли пройти просто на Путивль, тим часом як звичайна дорога була, на скільки звісно, попри Качибей на Очаків і звідти дніпровими місцями.

Але Татаре більше дали ся в знаки Руси своїми нападами; і на них, звісно, є в актах чимало вказівок; так років за десять до 1517 р. Татаре напали на Волинь і Подільщину; не рідко нападали вони на Київ і Черкаси (напр. в 1517 р.), на сіверські міста, себто на Новгород Сіверський і Стародуб; та найчастійше терпіли від нападів рязанські і мешчерські місця. Иноді нападав на Литву очаківський царевич, навіть без відома хана; так само без відома турецького султана напали на Литву білгородські козаки (ст. 129). Як було сказано, в часи війни Москви з Литвою, Татаре помагали першій з них і пустошили литовські землі; та були й такі пригоди, що українські вельможі (Андрей Немрич, Евстафій Дашкевич) наводили Татар на Московську Україну; так у 1515 р. Дашкевич покликав Татар під Київ, аби звідти напасти на московські землі. В 1516 р. Київський намістник Юрий Немрич теж обертав ся до Криму, а потім туди їздив писар коронний Горностаї. З Литви роблено часто проби подарунками переманити Крим на свій бік, та майже завсїгди невдачно.

Кримські хани раз-у-раз забагали Київ і Черкасів („А Черкасы и Кієвъ мои су люди, тѣ язъ города напередъ емлю“, ст. 366); очаківський калга домагав ся для себе Київ, відстудяючи за нього в князю Вильну и Троки; та в. к. Василій Іванович міцно піддержував претензії батька свого на Київ і Україну. В 1518 р. він одначе обіцяв помагати цареві проти Київ і Черкасів, та з сього нічого не вийшло;

своєю чергою і хан у 1518 р. пропонував в. князеві взяти Київ і для цього післати човни р. Десною (ст. 514).

Для історії Квіва в актах не багато цікавого; згадують ся кивські воеводи Івашко Хоткович, Юрій Немирич у 1516 р., Альбрехт Мартинович Гаштовт у 1517 р., тай годі. Та що ще чуднійше, нема вказівок на українських козаків; згадують ся козаки білгородські та азовські (татарські), ординські, московські та рязанські (російські); є козацька орда на Дону, що в 1519 р. пригнітала Ногайців (ст. 669); та про дніпрових козаків звісток нема і навіть на Базавлуку кочували, як було говорено, татарські орди. Правда, стрічають ся в актах, хоч і не часто, Черкаси або Черкасці, та з текстів видно, що сим імям називали і Черкесів, кавказьких гірняків. Я наведу ті вказівки, що доторкають ся Українців: Черкаси взяті були в полон московськими військами в 1517 р. після—побитя кн. Конст. Острозького Ляцким; далше (ст. 517) згадують ся Черкаси що з ними в Крими завсїгди була війна; в 1519 р. Черкаси сильно побили Богатиря царевича (ст. 607); та се, бачить ся, були вже Черкеси; ще імовірнійше, що кавказцями були ті Черкеси, що як заявив хан Магмет Герай у 1519 р. прислали до нього просити, аби прийняв їх у підданство, обіцяючи служити йому на війні; хан післав до них післанця, та з сієї історії нічого не вийшло (ст. 635, пор. ст. 667).

За те дуже багато звісток про Сіверщину, через котру, як було говорено, ішли дипломатичні та торгові зносини Москви і Крима і на котру Татаре нерідко нападали; про Севрюків згадуєть ся нераз; землі сіверські починали ся за р. Сулою¹⁾ і були на стільки оселені, що Татарам у 1508 р. було що тут грабувати (ст. 42, 89); тут були волости. З міст найбільше значив Путивль, і про нього є чимало вказівок; не рідко згадують ся Рильськ, Почеп, Брянськ, Карачів, Чернігів, Гомь (Гомель), Радигост, Гремячий і иньші. На Сіверщині ще були удільні князі: стародубські і новгород-сіверські. Про князя Василя Семеновича стародубського звісток не багато; в 1518 р. він і вмер, а батьківщина його взята була на в. князя. До новгородсько-сіверських князів Шемячичів є чимало вказівок. Кн. Василь Шемячич хитав ся між Москвою і Кримом, а всеж таки його відносини до хана були більше не зичливі; через те Москвичі вчули в 1512 р. від кримських посланців ось яку „притчу: тако де и на Кієвѣ Івашко Хотковичъ не смотрѣлъ на царя да Богъ отъ него Царя оборонилъ, а нынѣ Шемячичъ само знаеть“. Згадують ся ще декотрі маловажні пограничні князі: Трубецькі і на-решті Одоевські, що їх доля заслугувала би окремої монографії.

¹⁾ Чудна вказівка на ст. 90: то (пожитки) на Дону на Литвѣ оставлены. Чи не треба замість „на Литвѣ“, читати „на Калитвѣ?“

Звісток про війну Москви й Литви не багато; є деякі дрібні вказівки на боротьбу в Сіверщині, на заходи Москвичів у Смоленську після його взяття, про кн. Конст. Острозького, про кн. Михайла й Василя Глинських і и. Між иньшим В. Л. Глинський виписав із Крима звісного там лікаря від очей; плату йому 2,416 алтин кн. Глинський позичив у Криму-ж і не віддав.

Згадаю хіба й те, що в актах є вказівки про молдавські справи; знаменитий Стефан Молдавський не пустив у Москву фрязьких (італійських) майстрів, виписаних в. кн. Іваном III і вони більш трьох років жили в Молдавії.

Нарешті вкажу, що в лютому 1518 р. до в. князя приїхали Греки: від патріарха із Царгорода митрополит (ім'я його на ст. 495 нема, та, бачить ся, то був Георгій Зихноцький, ст. 623), проігумен Сава із Панталеймонового монастиря (певно, з Аеона) та Максим старець із Ватопеда. Се знаменитий в московській історії Максим Грек.

В географічному показнику я при поверховному огляді завважав кілька помилок.

Про „Новый городъ (Новгород)“ сказано, що він був мабуть на Дніпрі против Очакова; по цитатах же видно, що бесіда про Новгород Сіверський.

Опочка названа українським пригородом; се дуже звисний псковський пригород.

Острог (на ст. 55) не окреме місто, а укріплена частина м. Витебська.

Ол. Маркевич.

Древнерусскія сказанія о птицахъ, сообщеніе Хрусанеа Лопарева (Памятники древней письменности, N. CXVI), Спб, 1897 ст. XXV+20.

Із величезного багатства старих рукописів, зібраного в важніших російських бібліотеках видобувають і довго ще видобуватимуть учоні щораз повіі пам'ятки, що звільна але постійно розширюють і поглиблюють наше знане руської старовини, давнього духового і літературного життя. Широкий метод порівняння, який ті вчені звичайно прикладають до студій над трми пам'ятками, вводить їх відразу, так сказати, в широку течію європейської науки, робить їх не якимись відірваними, самотніми явищами або історико-літературними курйозами, а частками органічного розвитку духового життя і літературних ідей на сході й на заході.

До таких публікацій належить і та, якої заголовок виписано вище. Автор, звисний уже своїми цінними публікаціями д. Лопарьов зібрав із старих рукописів і опублікував тут п'ять прозових а два віршовані

тексти давніх руських „слів“ про птахів, а власне 1) „Птичей советъ“ по двом рукописах і „Слово о птицяхъ небесныхъ“ — чотири тексти, і вкінці дві вірші пс. „Чины на мори разнымъ великимъ и малимъ птицамъ“. Сі тексти д. Л. попередив студією, що обіймає 30 сторін і дуже добре орієнтує читача що до значіння сьвіжо опублікованих літературних памяток.

Для нас отся публікація д. Лопарьова має особливе значінє тим, що один із опублікованих ним текстів без ніякого сумніву українсько-руський. Є се другий текст (стор. 8—12), що має напис: „Слово о птицяхъ небесныхъ, якъ почали жити, о Христѣ бесѣдовати, а грѣхи свои споминати“. Д. Лопарьов чомусь встидаєть ся признати українсько-руський характер сеї памятки, а видумав для означеня її мови якесь „южно-великоросійское нарѣчіє, близкое къ малорусскому и западно-русскому“. Лишаю філологам не легке завданє віднайти таке нарічє, а приведу на виривки деякі з тих „южно-великоросійських“ слів і форм із самого тексту: що, була, мовить (майже всюди!), соловейко, чапля, лебѣдь, веселенько, купивъ, сороконудъ, покинувъ, злѣзъ на дерево и задавився, коростѣль, хорошенько, вельмы, було, буселъ, увесь, трипутень, селіє-зень, напустивъ, ся збирали, ся боронили, немашь (зам. нема), пидыкъ, птаха, воробецъ, жунка, цнотливін (чи д. Лопарев, чи який перепищик зробив з нього „цнотогивін“ і так воно без поправки й лишило ся), вирей, плиска, зозуля, обцовати, горнець, гайворонъ (д. Л. розділив се слово на гай+ворон!), борозна, совухна, жонухна, изми (зап. визми!) і т. д. В усякім разі д. Лопарьову лишаєть ся не легка задача: означити місцевість, де вживаєть ся чи вживав ся коли небудь великоруський діалект, що мав такі слова і такі форми.

І розбір опублікованих тут памяток, який подає д. Лопарьов, хоч вельми претенсiональний, сягає аж до Вавилонa і Єгипту і робить багато скоків по літературах східних і західних, про те в самих найблизших питаннях не можна назвати відповідним. І тут д. Лопарьову стала на перешкоді „единая недѣлимая Россія“; опубліковані ним памятки — виплоди тої Росії, що так і була завжди ціла та однакова у всіх своїх частях; місцевих, краєвих, племінних ріжниць, що могли вплинути на ріжне сформованє якогось мотиву на Україні і в Великорусині, він немов би не признає. То є, мимоходом признає ріжниці в побутових малюнках (стор. XXII), та се признає якось тоне серед маси ріжнородних думок і поглядів висказаних автором і не доводить його ні до яких думок про генетичний звязок ріжних варіантів даної памятки. Д. Лопарьов преспокійно уживає варіанта українського для потвердження своїх думок про варіанти великоруські і на відвороть. Тимчасом уважно прочитавши ті варіанти, що зведені в групі II і мають назву „Слово о птицахъ небесныхъ“, легко побачити, що варіант а (українсько-руський)

є оригінал, а з него пішли великоруські переробки *в*, *г* (без кінця) і *б* (без початку). Розставивши їх у тім порядку, а не так як у д. Лопарьова, ми побачимо, як кожний дальший варіант більше відбігає від українсько-руського і рівночасно більше тратить живого релігійного та соціально-побутового змісту. Ось початок „Слова“ в тих різних варіантах

а

1. Напередъ гусь мовить: „Хто Бога видѣлъ“.

2. Лебѣдь мовить: „Богъ нашъ на небесахъ опочиваетъ“.

3. Чапля мовить: „Що вы безумныи говорите, ижъ Богъ нашъ на самомъ небѣ опочиваетъ, а я и сегодня була у Бога“.

4. Чайка мовить: „Отъ тобѣ голеню довги же (?), клюсовая двигунко: у бѣса ти була, а не у Бога, якъ нѣкто Бога не можетъ видѣти“.

5. Ластовица мовить: „Богъ въ трієхъ лыцехъ прославляється“.

6. Утка мовить: „Такъ, такъ, сестро моя, правду ты мовишь“.

в

1. Гусь молвить вверху летючи: „Кто Бога видилъ, каковъ онъ образомъ есть?“

2. Сорока молвить: „Я вчера у Бога была и съ Богомъ говорила, нынече я буду мѣлкихъ птицъ судити“.

3. Овсянка молвить: „Ой ты сорока блядь! полно, ты у чорта была а не у Бога“.

4. Журавль молвить: „О, худыя птахи! я васъ подороднея и повыше вашего летаю, и тутъ Христа николи не видаю“.

5. Перепелка молвить: „Ой ты журавль, долгія блядья голени, дрясливое гузно, некрестъ: ты жрешь мышей и козюльки, не превозноси ся: какъ бѣсь, такъ и ты“.

6. Соколъ молвить: „Ой вы, худые птахи! да повѣдайте вы небеса высокія; я царь царешъ, высоко летаю и птахи побиваю, и тутъ я Христа николи не видаю“.

г

1. Гусь молвить: „Рцы любимце мои птици, великъ у насъ Богъ на земли?“

2. Лебедь молвить: „Неть, великъ у насъ Богъ на небеса, а не на земли“.

3. Чапля молвить: „Я вчерась у Бога была, со святыми беседовала“.

4. Скопецъ молвить: „Чеплавница, чему ты хвалишься“.

5. Ра[йка молвить]: „Ты у бѣса была, а не у Бога“.

6. Ласка молвить, перья свои перебираючи: „Ахти лгутъ“.

7. Утка молвить: „Такъ, такъ! есть хотя малая птичка, а правду речетъ“.

8. Чирикъ речетъ: „А что у насъ Господь Богъ доброе сотворилъ?“ (на се питане відповіді нема).

Досить порівняти отсі початкові репліки, щоби побачити, що вар. *а* найкоротший і zarazом найбагатший змістом, являєть ся вельми близькою ріднею тим старим русько-українським шкільним дяльбогам, що обік драм, інтермедій і кантів становили головний зміст шкільних рекреацій. Типом такого дяльбога може служити опублікований мною в „Кіевской Старинѣ“ „Банкетъ духовный“. І там, як і в отсїм „Слові“ головна тема — запитання про скрутні теологічні справи, про дрібні факти з письма сьвятого; тут і там відповідь-буває не раз грою слів, або гра слів дає привід до дальшої дебати. В нашім „Слові“ в початкових репліках маємо дві такі гри слів. В репліці лебедя мусіло бути певно: „Богъ нашъ на сѣмьхъ небесѣхъ опочиваетъ“, бо відповідаючи на се чапля дивуєть ся, як можна твердити, що Бог „на сѣмьхъ небесѣхъ опочиваетъ“. Грою слів видаєть ся нам також тверджене чаплі, що вона „була у Бога“ — очевидно чапля говорить, що була „убога“. Та дальша репліка чайки обернена против тих слів в тім розуміню, що вона була „у Бога“, веде до запевнень, що Бога ніхто не бачив (Єванг. Іоанново гл. 1) і до слів ластівки про сьвяту Трійцю, котрим по своєму звичаю притакує утка. А порівнюючи репліки вар. *а* з вар. *в* і *г* ми бачимо, що репліка 1 в вар. *в* є супроти вар. *а* плеонастична а в вар. *г* не має з теологічного погляду ніякого значіння. Репліка 2 з вар. *а* знаходить ся тільки в вар. *г*, та тут до неї примішано просту хулу (великий Бог на небі а не на землі). Репліка 3 з вар. *а* в вар. *в* стратила ту гру слів, яку ми там підчеркнули; тут сорока справді „у Бога була і з Богом говорила“ і з того виводить для себе право судити нинішні птахи. Вар. *г* близький тут до *а* тим, що сю репліку приписує чаплі, а не сороці, та текст репліки очевидно перероблений з *в* а не з *а*: тут чапля також у Бога була і з сьвятими говорила. Репліка 4 в вар. *а* в вар. *в* вкорочена — відкинено цитат із письма св. а за те підпущено круту московську лайку; в вар. *г* з сего зроблено дві репліки (4 і 5), лайки нема, та нема й цитата. Репліка 5 з вар. *а* пропущена в московських варіянтах, а за те в вар. *в* є аж дві репліки (4 і 6) з дітськими запевненнями, що, мовляв, я бачив те і се, а Бога не бачив, і широко-московська лайлива репліка 5. Репліку 6 з вар. *а* бачимо тільки в вар. *г*, та тут їй придано їдко іронічне жало.

Та найбільше характерна признака українсько-руської редакції „Слова о птицяхъ небесныхъ“ є різко зазначений соціальний підклад — живий відгомін того настрою, в яким жило українське поспільство в XVII віці. Сей настрій прориваєть ся в кількох місцях. І так читаємо:

23. Хохотва мовить: „За нашу немилость напустивъ на насъ Богъ пановъ немилостивыхъ“.

24. Дрохва мовить: „Колибъ у насъ пановъ не было, а насъ бы не карано, то одынъ другого хыба бы забывали“.

25. Баба мовить: „Мы птахи великіе всѣхъ бы птахъ малыхъ по-забывали“.

26. Янчукъ мовить: „Мы птахи маліе все [бы] до купы ся збирали, Господу Богу молили а отъ васъ бы ся боронили“ (стор. 9). І дальше в репліці 38 случева мовить: „Коли у насъ пановъ не будетъ, хто насъ будетъ судити?“ А закінченє сеї памятки являєть ся знов відгомоном тих „чорних рад“ козацьких XVII віку, де старшина козацька на випередки заскакувала один перед одним, щоби чи то з ласки черні козацької, чи з ласки московських воевод дохопити ся урядів та привілеїв.

74. Пугачъ мовить: „Я у васъ ураду жадного не хочу: дайте мнѣ асавулство“.

75. Щыгликъ мовить: „Я у васъ ураду не хочу жадного: дайте мнѣ урадъ надъ малою птахою“.

76. Перепелець мовить: „Уже намъ отъ тыхъ урадовъ и многихъ пановъ прийдется погинути“.

77. Куликъ мовить: „А мнѣ день за день ближе ко смерти, бо я колєсь пропаду за тими врадами“.

Отже цікава річ, що московські переробки сего твору не мають майже зовсім сего соціального і анти-панського підкладу і д. Лопарьов підчеркуючи як основу всіх тих творів — погляд простого люду на тодішній устрій Руси і поставлене в них „соціальне питанє про права чоловіка“ (стор. XXX), на доказ може навести тільки вказані висше репліки з української редакції. А коли так, то легко зрозуміти, що й остаточний виспoveк автора, що, мовляв, „духовна власть і сьвітський уряд не могли не прийняти з підозрінєм сего твору і через те він попав ся в число заборонених книг і підпав конфіскації“ — в такій формі не може бути правдивий. Коли перша, різко опозиційна редакція сего твору повстала на Україні в XVII віці, то ми можемо напевно сказати, що там вона не була заборонена ані конфіскована. Духовна власть на Україні була й сама в опозиції до польського уряду, а сам той уряд був для писаного і друкованого слова далеко більше толерантний, ніж се могло помістити ся в голові тодішніх і пізніших московських урядників. І справді, д. Лопарьов відшукав один слід заборони „Сказанія о птицахъ“ з р. 1679 в Московщині, в Переяславі Рязанськiм (стор. XXV), там воно зрештою назване в числі „непристойныхъ писемъ“. Не знати, який се був текст: чи український, в котрому московським властям могли видатись „непристойними“ слова про панів і урядників, чи московський, пересипаний хулами та грубою лайкою.

Не вияснив д. Лопарьов значіння й другого опублікованого ним твору, що має титул „Птичеї советъ“. Хоча значну часть своєї передмови (стор. XIII—XXI) він посвятив розборови сеї пам'ятки, то все таки ми не знаємо, ані де, ані коли вона була зложена, яка була єї провідна думка, ані того, чи є який зв'язок і який власне між „Советомъ“ і „Сказаніємъ о птицахъ“. Д. Лопарьов задовольнив ся тим, що для сентенцій висказаних поодинокими птахами в „Советѣ“, повіднаходив паралелі в „Физиолозі“ й иньших пам'ятках староруського письменства. Правда, він показав також деякі аналогічні твори в західніх літературах (Майорів *Synodus avium* 1557, чеську „*Nova Rada*“ Сміля Фляшки 1395, польський „*Zwierzyniec*“ Миколи Рея 1562 р.)¹⁾, та він не використав сеї своєї вказівки для порівняння староруського „Совета“ і для досліду над його походженням.

Так само неясний лишив ся в передмові д. Лопарьова зв'язок між отсими прозовими творами і тими віршованими складаннями, які він подав на кінці (стор. 18—23). Що сі складання повстали на московськім ґрунті і то досить пізно, бо в XVIII віці, се легко добачити, та по-над те дослід д. Лопарьова не дає нам нічого, а его догадки про сліди старшої давнини в тих „піснях“ (стор. XXIX) видають ся нам зовсім ні на чому не опертими.

Детальні розвідки про поодинокі опубліковані тексти попередив д. Лопарьов на стор. VII—XIII загальним вступом, де оповідає історію пташиної аллегорії в старих літературах. Сей вступ хоч і подає цінні вказівки, уділені д. Лопарьову иньшими вченими, зложений вельми баламутно. Ну хто напр. доглуцаєть ся ясного зрозуміння в осььому реченю: „Первоначальною литературною формою для выраженія аллегоріи была басня, изъ которой произошла комедія и сатира; что же касается до оснований для такого приуроченія, то тутъ видное мѣсто занимаетъ Физиологъ“. Тяжко здумати собі речене, де би в одній купі було більше недокладностей, ніж ось тут. Бо поперед усього басня не є первісною літературною формою, а виплodom певної старости і декаденції літературної; вона не є формою для висказання аллегорії, а тільки формою для висказання певної моралі; комедія і сатира зовсім не повстали з байки, а Физиолог, твір аллегорично-дідактичний, не має ніякого безпосереднього зв'язку ані зо звір'ячою байкою, ані з комедією, ані з сатирою. І далі викладає д. Лопарьов історію в такім хронологічнім та генетичнім по-

¹⁾ Зовсім без потреби приплів д. Лопарьов до сих творів — політичних, релігійних або моральних — лікарську книгу Фаліміра „*O ziołach y o mocu gich*“ з р. 1534.

рядку: „Шестиднев“ Пісіда, Езоп, польський діялог Рея, Арістофанова комедія „Птахи“, індійська Паньчатантра, арабський письменник Шаг-Разурі (X в.) і перський Ельмокадессі (XII в.) і т. д. Звісно, д. Лопарьов не був зобов'язаний подавати нам цілий систематичний дослід про се питання і ми були-б йому вповні вдячні за саме опубліковане текстів і за ті паралелі, які він підшукав до них у звісних йому пам'ятниках старого руського письменства. Та коли йому самому вдалось сего за мало і він уважав потрібним вийти на поле всесвітньої літератури, то кождий в праві жадати від него що найменше ясного і звязного викладу тих здобутків, до яких дійшла наука і які він без великого труду міг був знайти от хоч би в Карусовій „Geschichte der Zoologie“ або в Келлеровій книжці „Die Thiere des classischen Alterthums“, або вкінці в Ляухертовій студії про Фізвольот.

Др. І. Франко.

Dr. Antoni Prochaska — Unia brzeska (Przegląd polski, 1893, XII, ст. 441—462).

Вже саме те, що д. Прохаска умістив сесю свою розвідку про унію Берестейську при 300-літній її річниці в більш літературнім, а не науковім виданю, не дуже то надійно настроює історика. Правда, і популярне представлення річи може бути важним та притім через свою загально зрозумілу форму нераз більшу користь принести суспільности ніж тяжко наукова студія. Та на жаль не можна сказати сего про згадану розвідку д. Прохаски, хоч імя его в польськім науковім світі дає їй дуже добру фірму. Тих цілих 10 чи 11 карток є хаотична збиранина фактів, часом апокрифічних, писана з двома ясними цілями: виставити в як пайкрасших барвах унію і її значенє для Руси і в як найчорніших скільки мога стан Руси перед унією, руський народ взагалі, его давнійшу історію і православну церкву. В тих частях розвідки, де автор першу ціль мав на оці, здає ся читачеві, що се проповідь або що найменше гагіографія яка, в частях другої категорії поневільно пригадує ся читачеві славний редактор з Тенессі М. Твена. При тім цілковитий брак яких небудь цитатів і можливо лихе мотивованє. При таких прикметах розвідки д. Прохаски прийшлось добре намислити ся чи подавати єї рецензію в так поважній науковій часописи як „Записки“, чи тільки збути єї короткою згадкою, як на те заслугоує. Але з огляду на поважне імя артора випадає нам дещо обширніше про неї поговорити.

Хоч автор зараз на вступі зазначає, що по знаменитім творі кс. Ліковського (див. Записки XIX, бібліографія) нічого вже нового про унію сказати не можна, то таки ще раз звертає ся до тої маторії постерігаючи

одну сторону необроблену до тепер і хоче представити „партикулярне значінє Берестейської унії в розвитку цивілізації на Русі, щоб порівнявши з унією Ягайлонською визначити Берестейській відповідне місце в історії цивілізації“ християнської. Побачимо, як автор до сего забирає ся. Від найдавніших часів борють ся на Русі два напрями — один східний, другий західний. Видить се автор в ваганню Володимира Великого при виборі віри (sic). Значить, автор вірить літописи на слово і нічого не дбає о скільки він тут має до діла з анегдотом. Вкінці вплив західний християнський бере гору над східним жидівсько-магометанським. Русь стає християнською, але не перестає боротьба двох напрямів. Автор позволяє собі маленького підставлення і напрям східний заступає схізма, західний унія. Побіджає тепер вплив сходу і „виключає всі шляхотніші впливи заходу“. Побіду тую здобуває він через набіг Татар відпертий від західних країв польськими військами. Татари тільки руські землі встигли загорнути під своє панованє і витиснули на цілїм руськім народі „незагерте пятно не тільки в мові... але і в звичаях і обичаях а дальше і в характері народа“ (sic). „Tatarzyzna wniknęła w administracyę, odbiła się w „czynach“, w organizacyi wojennej, w owych jessaulach, atamanach, buńczukach i batogach, oraz innych emblematach wojennych“. Не наводимо для браку місця дальших зворотів д. Прохаски: поданий перед хвилиєю дає дуже добре понятє про решту; як наведений мають і всі дальші уступи представити як найгірше руську історію підчас татарського лихолітя. Автор підносить як князі руські кланялись Татарам, як пустошили з ними разом землі польські, як понизилась гідність людська на Русі (sic), настала неморальність, байдужність, східне лінивство, всі висші цілі чоловіка чужі були для Русинів, крім безбарвного аскетизма (sic) і формалізма, що заступає духа. Русь стала ся цілком подібна до Татар (!) і як вони нічого не признавала крім сили, погорджувала старостію, житєм людським, родинними звязями. Не дивуєть ся про тоє автор, що серед таких обставин, духа народа заступає формалізм помішаний з забобонами, що вважає чоловіка за бездушний знаряд держави, витворює для селянина назву крестянина і черни і провадить торгівлю невольниками. Князі привязують селянина до землі і спиняють зріст міст. Византийські впливи ставляє автор на рівні з татарськими (sic), бо Византия була індиферентною в справах релігійних (!) і Русі дала тільки формалізм і скаредне сектарство. Опіки римських пап, що на думку автора виключно могла виратувати руський нарід, з котрого татарський період стер всяке знамя Європи, не хотіли признавати й прийняти зматеріялізовані руські князі, а впровадженню католицизма опирав ся невольничий дух і забобонність руського народа.

Серед такої темноти з радістю витає автор виступлене Казимира з агресивною політикою що до Руси під прапором — *risum teneatis* — християнської „любви“. Тепер люд руський скидає ярмо невілнництва, настає вільність. Щораз то нові привилеї надають добрячі польські королі Русинам, а найбільший через Люблинську унію.

Що руська церков не розвивала ся так скоро і нерівномірно з народом, належить об'яснити надмірною толеранцією королів (!), котрих величезні добродійства для церкви не могли заступити силу віри. Завела її аж берестейська унія впливаючи в церков нове житє. Протів унії піднесли ся вправді деякі з Русинів з гордостію і найдикшими „інстинктами Сходу“, що дрімали під зверхною поволокою цивілізації. Але унія все побідила покорою: і сліпу ненависть Острозького і дикі бунти козаків, що всі протестували проти правди, боролись проти поступу і християнської суспільности (*sic*). Без всяких насильств в боку уряду (*sic*) силою праці і посвячення (!) унія обіймає майже всю Русь, що була під Польщею. Подібно як Ягайлонська унія повстає і Берестейська в неприяних обставинах, обі унії переведено без всякого натиску (*sic*), радше словом і письмом; ворогів обох творила пиха, обох уній боронили польські учені і воєнні (ага!) мужі і їх ідея перемогла всі трудности. Обі унії мали на ціли внутрішню реформу життя народів: Люблинська політичну, Берестейська релігійну і обі мали подібні наслідки. Обі унії будять низші народи просвітою і посувають границі Європи далеко на схід.

Спеціально унія Берестейська відродила цілковито церкву руську, видала сьвятих мужів, визволила віру з сьвіцької неволі, підчас коли дизунія хапаючись за недозволені способи приводить великі нещастя на Русь і шукаючи проти унії, що любовию здобуває собі ґрунт під ногами, помочи за границею, викликає уманську різню.

Вкінці рекапітулюючи значіне обох уній ще раз автор признає унії Берестейській таке саме епохове значіне як і Ягайлівській. Остання отворила руському народови джерело правдивої християнської цивілізації, тамта-ж джерело католицької віри, котру такими муками мусів викорінювати Москаль.

Вже отсе коротке зіставленє змісту вистарчить ш. читачам, щоб пізнати вартність розвідки д. Прохаски. Полемізувати серіозно з того рода пародією на історію не маємо заміру, лише звернемо увагу на деякі вирази автора.

Передовсім великою певно несподіванкою буде для наших читачів звістка, що д. Прохаска пішов в „об'єдинителі“. Він віндикує попросту всі ті наслідки, що їх лишили татарські часи в Московщині, руському народови, як: невілнничий дух, формалізм в справах релігійних, погорду

старостію, погорду житєм людським. Автор приписує руському народови переконанє, що чоловік є бездушна машина в руках держави, невідьництво у селян і т. д. і т. д.

Отже автор падає невідьничий дух тому народови, що власне через засильно розвинений індивідуалізм діставсь на поталу сусідам, невідьників і знаряди держави видить в тих людях, що будучи занадто громадянами, до решти спаралізували силу князів і внесли свою форму — раду в козацький устрій; але причина проста: видимо, що д. Прохаска ужив тут знов маленького підставлення і те що тичилось до Москви спокійно перенїс на Русинів. А таке перенесене прикмети одної часті народа на другу цілком не є дозволене, ба в тім випадку й не має ніякого оправданя, бо Унія не мала жадних наслідків власне для тої часті давньої руської держави, де автор знаходить такий сумний стан. Ціль д. Прохаски могла бути хіба тільки та: перед нефаховою публікою представити руський нарід (і теперішній, бо на думку д. П. вплив татарський не затер ся) в як найгіршім сьвітлі.

До нас, Русинів моглиб тільки належати деякі инші закиди. Наведемо з них кілька. Напр. автор уважає се за великий злочин князів руських, що нападали разом з Татарами на Поляків. Щож мали робити, коли мусїли? За Гаммером (що за джерело до руської історії?!) обурює ся автор на Льва Даниловича, що він з Татарами добував мури Львова. Факт тенденційно перекручений та до того невірний. Лев (заступаючи Данила) і Василько знесли укріплення примушені Татарами, що боялись руських твердинь. Подібні випадки і тепер часто лучають ся (скасованє кріпостей), і видїти в них якусь ганьбу — просто сьмішно. Юрій Данилович не вагає ся взяти сестри Узбека за жінку. Щож автор скаже про Болеслава І, котрого доньку Дубравку мав Местко І поганин за жінку? Не було в тім прецінь нічого злого — противно скорше добре, бо християнська сторона зискувала для своєї віри другу. Скорше вже можна-б згодитись з автором що до византийських цісарів, що доньки віддавали за поган, але й тому не треба дивуватись, коли культурний захід не приносив помочи, а загрожене було істновання.

Цілком взята з повітря згадка д. П. про сектярство — манїхеїзм, несториянізм, богумілізм, жидівські секти, котрі мали бути на Руси. В Московщинї було т. зв. жидівство, хоч юдаїзму в нїм властиво як і не було, але у нас не було ніколи нічого того, принаймні ніяких фактів нема крім кількох голих і загадкових звісток в пізнійших зводах про „еретиків“, так само як до нас формалізм у вірі належить не більше як і до кого иньшого. Знов отже маємо хіба умисне впроваджуванє в блуд читачів; чи може д. П. того не знав?

Троха дивно виглядає також неприхильний погляд на руських князів за те, що воліли ярмо Монголів над послух папі. Чи д. П. уважає людей того часу, особливож князів здібними жертвувати своє істноване принципам? Взагалі цілий уступ на стороні 445 так незрозумілий, що годі відкрити звязь гадок.

Так само не можна поважно брати уступів, д. П. де говорить про неволю народа в часах татарських і польських. Як виказали новійші історичні досліді, простолюдинові за часів татарських було значно легше чим за пізнійших польських. Польське право тільки боярам на вгоду було, у простолюдина воно силкувало ся вбити той громадсько-республіканський дух, що його бачимо за татарських часів.

Що думаємо про погляди д. П. на історію самої Унії, висказалисьмо вже при иньшій нагоді (Зап. т. XIX Бібл. ст. 23—26). Тут занотуємо тільки укритий закид (се наша суб'єктивна гадка тільки) королям польським, що не взялись за унію перед р. 1596 сильнійше, і полеміку з одним з нечисленних безсторонних тверджень кс. Ліковского, — що польське духовенство не підпирало унії і не допустило владик до сенату, що давно вже доведено. Арґументація д. Прохаски, з самої річі, мусіла бути дуже слаба. Проти поважних доказів кс. Ліковского автор виїзжає з арґументом, що відозва Климента VIII про отворенє сената руським владикам була викликана відозвою польського єпископату, себто автор представляє річ так, мов би польські єпископи ждали впровадження до сенату руських. В дійсности латинські єпископи представляючи злий стан унії подавали папі гадку, щоб по просту всіх уніятів перевести на латинство — папа того не хотів і запропонував, щоб уніятських владик пущено до сенату. Річ стояла трохи инакше як представляє д. Прохаска. Против закиду, що єпископи латинські не підпирали унії взагалі думає автор, що вже їх оборонив в розвідці „Z dziejów unii brzeskiej“. Що ми про те думаємо, сказалисьмо вже (ib. с. 26). До нашої рецензії відсилаємо ш. читачів також в иньших справах порушених д. Прохаскою. Запротестувати тільки мусимо проти неарґументованого висказаня автора, що унію не розпросторювано насильствами, чого ми також не потребуємо доказувати.

Наостанку ще раз мусимо зазначити, що не можемо згодити ся на признанє унії такого важного значеня для руського народа в добрім напрямі. Що унія церков була-б великим поступом, ніхто перечити не стане, але унію на Руси переведено таким способом, що вона дуже много нещастя принесла руському народу. Инакше ніколи-б цілі сотки Острозьких, Балабанів і Копистинських не відвернули народа від унії. Коли вкінци унія побідила, не дано їй в Польщі рівноправности з латинством, хоч уніятські монахи і сьвященники не зрозуміли свого становища і не

стали на ґрунті народнім, а працювали для суспільности і народности польської (що їм здобуває прихильність і похвали д. Прохаски). Для того нарід, з нечисленими виїмками, і не стояв при унії, коли візвано його до переходу назад на православіє.

Отже по тому всьому наш суд про працю д. Прохаски виглядав би дуже сумно: розвідка ся 1) ненаукова, бо писана надзвичайно сторонничо, з великими перекручуваннями, 2) непотрібна, бо Русинів не переконає в доброті Унії, яко писана з недозволеним шовінізмом що до цілої руської історії, 3) просто шкідлива, бо подає історичні фальші.

Р. Д.

П. Бѣлинскій — Тернопіль и его околиця ч. I і II, Тернопіль, 1895—6 (відбитка в Roczник-a kółka naukowego Tarnopolskiego 1893 і 1895).

Сеся статя є нічо иньшого як збірка документальних материялів до історії Тернополя, актів, які ш. автори удадо ся зібрати. Розвідкою науковою в властивім значіню слова сего єї назвати не можна і мабуть сам автор не має до сего претенсії. Саму річ попереджає вступ, в котрім д. Білинський сягає часів князівства галицького. Широкий екскурс, що має на меті доказати, ніби могила коло села Заздрости — се „Галичина могила“ згадана в літописи під 1206 р., є по нашій думці хиблений, бо з літописи зовсім недвозначно виходить, що ся могила була в найближшій околиці Галича. Також ліпше-б було пропустити покликунє в питаю, відки прийшли перші мешканці Тернополя, на попередного пароха Фортуну; без порівняня хосеннійше було-б зазнайомитись з працями про колонізацію Галичини й Поділя.

За вступом іде перегляд національних відносин мешканців Тернополя в різні періоди, а головнo звернена тут увага на швидкий приріст Жидів. При начеркненю загальнійшого образу первістного Тернополя, розводить ся автор широко над руськими церквами та наводить часті донації, які їм Острозькі надавали. Згадані тут також і деякі привілегії для міста самого, кілька подробиць з внутрішньої адміністрації та автономії, а також про его промисли. Вкінци оповідає ся меньш-більш систематична, але не всюди докладно історія Тернополя, починаючи від нападів татарських та бунту Косинського. Причин того бунту навів ш. автор аж пять, але пропустив найважнійшу себ-то соціальну. Багато точнішою стає історія Тернополя доперва від прилученя Галичини до Австрії. Відповідно до заголовка додані тут на кінци ще поодинокі замітки про деякі місцевости в околиці Тернополя, а то про Білу, Івачів, Шляхтинці, Глядки, Чернихів (особливо просторо), Городищі, Носівці, Купчинці, Буцнів, Борки Великі. Зібрані тут відомости про викопки археологічні

ріжних учених, записки льокальні, привілеї і т. и. До статі додана табеля про стан шкіл народних тернопільського циркулу в 1818 р.

Автор обіцяє про сю справу писати ще дальше.

На послідок зробим ш. авторови замітку, що до мови — вона в сій статі дуже недбала; ми наведем лише кілька слів: луп (здобич), ведля, сточили битву; а предсі ми в першій мірі повинні дбати, щоб мову нашу не поганити чужими варваризмами.

М. К.

М. Н. Бережковъ — Георгій Конисскій, какъ проповѣдникъ, К., 1895, с. 15.

Отся невеличка промова, виголошена на актї Нїжинського інституту, належить до числа ювілейних згадок та статей про Г. Кониського і має своєю метою дати коротеньку характеристику його як проповідника. Після вступних уваг, що в давній Руси живе провідництво з церковної катедри стрічалось рідко і що нову самостійну проповідь і її теорію ми знаходимо на Україні в XVII—XVIII в. в часи впливу схоластичної науки — автор переходить до промов та проповідей К. Він переказує більш чи менш повно зміст і подає уривки з 3 проповідей, котрі мають К. як проповідника-мораліста, що завсїди боров ся в напрямком епікурейського матеріалізму і виявляв темні сторони в житю тогочасного суспільства. В окрему групу д. Бережков кладе проповіді, що стоять в безпосереднім звязку зо стрічею імператриці чи з царськими сьвятами; д. Бережков зазначає тут високий стиль, глибоке пошанованнє, навіть ентузіязм там, де річ іде про Катерину II. Як найбільш гарно оброблені проповіді автор визначає 4 — 1762, 1765, 1773, 1787 р., де на його думку вповні виявили ся артизм в укладї, величчя думки, краса виразів.

О. Г—ий.

И. Сребницкий — Къ біографіи Георгія Конискаго, К., 1895, ст. 37 (відбитка з I т. Сборника нїжинського історично-фільольогічного товариства).

На столітні роковини смерті Георгія Кониського (1895 р.) вийшло чимало більш-менш докладних нарисів його житя, але нарисів цілком компілятивних, себто переказів одної старої біографії Георгія, написаної протоєреєм Григоровичом і доданої до першого видання творів славного архієрея (1835 р.). Що в тих нарисах (в часописах „Русская Бесѣда“, Русское Обзорѣніе“, „Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости“, „Черниговскія Епарх. Вѣдомости“ і инч.) є нового проти біографії Григоровича, те все взято або з „Исторіи Возсоединенія Уніатовъ“ Кояловича, або з „Исторіи Западнорусской Церкви“ Чистовича. Нових матеріалів не

розшукав ніхто (як не лічити дечого неважного в „Могилев. епарх. Вѣдомостях“).

До таких самих компіляцій належить і книжка, заголовок котрої ми виписали. Про жите і діяльність Кониського тут нічого не сказано сьвіжішого, як що-до фактів, так і що-до тенденції, і з сього погляду книжка не заслугоє уваги. Але д. Сребницький більш завважив, ніж иньші біографи Георгія, на генеалогію Кониських і зкористувавшись деякими здобутими матеріялами, присвятив їм добру частину своєї праці. Тут, межи иньшим рішаєть ся питанє: чи рід Кониських був шляхетський, чи походив з посольства. Автор вагаєть ся признати, що Кониські належали до шляхетства, бо по Соловйову (Історія Росії т. XI стор. 38) Катерина II писала до Репніна, що Поляки не захочуть признати Георгія православним архієреєм в Польщі, як не польського шляхтича. Але-ж, Поляки всетаки мусіли признати його архієреєм, як не шукали формальних перешкод до сього; 2) Катерина могла боятись, що Поляки не приймуть Кониського не через те, що він не шляхтич з роду, а через те, що він не польський шляхтич, бо був з московської сторони; 3) Сам д. Сребницький каже далі, що одного з Кониських — Федора, після видання „жалованої грамоти дворянам“ 1785 р., чернігівське „дворянское депутатское собрание“ зтвердило в дворянстві, між иньшим, на основі грамоти короля Яна Казимира 1659 р., виданої на імя пра-дїда його Єремїї Касяновича.

Перелічуючи всі прислуги Г. Кониського „отечеству“ і осьвічуючи їх сьвітлом російського патріотизму, д. Сребницький зовсім не згадав про одну не менше важну прислугу Георгія ділу „обрусенія окраїн“, власне про те, що в старій київській академії він був першим насадителем російської ломоносовської літератури, у якій він дуже кохав ся і яку ширив серед своїх учеників в академії.

Вкінці книжки додані копії з грамоти короля Яна Казимира Єремїї Кониському, двох універсалів гетьмана Данила Апостола (1732) і двох „сальвогвардій“ російських фельдмаршалів Мініха і Лассі (1736 і 1740 р.) на імя ввука Єремїї — і дядька Георгія — Григорія Кониського.

I. З.

Stanisław Schnür-Pepłowski — Teatr polski w Galicyi wschodniej, Льв., 1894, ст. 46.

— Bogusławski we Lwowie (Ustęp z dziejów sceny polskiej), 1795—1799, Льв., 1895, ст. 29.

Dr. Bronisław Czarnik — Korzeniowski i teatr lwowski (1822—1844), Льв., 1896, ст. 63 (відбитка з Przewodnik-a naukow-oro i literack-oro).

Michał Rolle — Seweryn Malinowski, kartka z dziejów sceny polskiej na wschodnich kresach, Краків, 1896, ст. 44 (відбитка з „Przegląd-u polsk-ogo”).

Ті всі брошури займають ся історією інституції польської, отже для нас чужої, але на нашій території, і тим заслуговують нашої уваги. Перша з них оповідає коротко історію польського театру у Львові, починаючи приїздом Богуславського до Львова 1795 р., про борби і ревалюзацію з сталим німецьким театром, про короткий триумф польської сцени, що не могла з матеріяльних причин устоятись на довше, але все таки дала підставу до пізнішої праці Камінського. Дальше іде історія самого театрального будинку, доведена аж до 1892 р.; жерелом служили тут авторам акти краєвого виділу. При тім автор оповідає також коротко про важніші події і переміни в персоналю і заряді і згадує про вандрівні провінціональні театри (вчисляє їх чотири польські, одну трупу руську, одну жидівську) та про аматорські театральні товариства.

Друга брошура спеціально говорить про згадані перші початки польської сцени у Львові себто з 1794—5 р., коли перестав існувати польський театр у Варшаві. Крім суперника в особі директора німецького театру мав Богуславський ще велику порепону в сталім браку гроша, що таки і випер його по п'ятилітнім побуті зі Львова. Всеж таки за той час Богуславський виробив деякі спеціальні сили й працював над збагаченєм театрального репертуару як автор і перекладчик. Праця д. Чарніка належить о стільки до львівського театру, що дає перегляд творів Корженьовського, виставлених на львівській сцені, від 1822—1844, коли твори того автора були найважнішою частию театрального репертуару. Розвідка написана на основі листів Корженьовського до львівського актора Бензи; при кінци видруковані ті листи в цілости і додана табличка, що виказує вистави творів Корженьовського у Львові між 1831—1847.

Д. Ролле оповідає історію актора Маліновського (1777—1850) що був директором польських театрів в Камінци, Кремінци і Житомирі; заїздив також до Ярмулинець на час ярмарків і до Дубна підчас контрактів; виступав і у Львові. Трупа його, по словам автора, находила всюда признанє, але зазнала багато біди для браку гроша і всяких невідгод, а сам Маліновський по довгих трудах умер в біді в Камінци. Автор підносить велику заслугу Маліновського в тім, що двигав народню польську інституцію і боров ся з великими трудностями в ті часи, коли тільки в костелі і в театрі можна було уживати польської мови. Та остатні слова занадто вже чорно малюють долю польської мови в 1-ій пол. сього віка.

Г—а.

Э. Фонъ-Штернъ — О поддѣлкѣ предметовъ классической древности на югѣ Россіи (Журналъ Министерства Народ. Просвѣщенія 1896, XII с. 129—159).

Фальсифікація античних старинностей на українськiм Чорноморю, території колишніх грецьких колоній й багатих античних находок, стала за останніх кільканадцять літ приберати дуже великі розміри. Підробляють ся глиняні вироби, написи і останніми часами особливо — золоті окраси; фальсифікати останніми часами виробляють ся так зручно, що й спеціалісти нерідко ловились на принаду. Неб. Е. Курціус колись читав реферат про ольбійську діатему, що показала ся потім фальшивою, а недавно признана фальсифікатом куплена Люврьським музеєм корона царя Сайта-ферна в Ольбії, і з сього вивязалась європейська полеміка між оборонцями автентичности й противниками; підроблені ніби ольбійські і т. под. річи стрічають ся в значнім числі в музеях. Се все звернуло особливу увагу на сі фальсифікати: д. Латишов писав недавно про підроблені написи, д. Делягарт і д. Штерн про підроблені річи (в Записках одеського історич. товариства), а на останнім археологічнім конгресі в Ризі д. Штерн виступив з рефератом, що про нього тепер говоримо: він переглядає тут різні категорії фальсифікатів і особливу увагу звертає на золоті вироби (ширше говорить він про люврьську корону Сайта-ферна, доводячи її неправдивість): задачою його було меж иньшим — щоб конгрес взявсь до наради над способами винищення сїєї фабрикації фальсифікатів; одначе якихось практичних способів для того не знайдено, і конгрес прийняв лише резолюцію самого референта: опублікувати на головних європейських мовах обіжник про фальсифікацію для популяризації в кругах учених і збирачів.

Д. Штерн меж иньшим згадує про фальсифікацію старинностей т. зв. великокняжого періода в Києві. Хоч фабрикація їх, скільки знаємо, і не прибрала ще такої великості, як античних старинностей (між иньшим — через меньшу приступність взірців), одначе було-б дуже пожаданим, щоб і на сю фабрикацію завчасу звернено увагу, як се тепер стало ся в чорноморськими антиками.

М. Г.

Andrzeja Kucharskiego relacya z naukowej podróży po Słowacyi (Spiżu) 1827 roku (Lud 1896, ст. 1—5).

Статя ся невеличка, але дуже цікава для нас тому, що в ній є місця про Угорських Русинів. Місця ті наведу в цілости, наперед скажу однакож кілька слів про Кухарского для зрозуміння річи. Андрій Кухарський (ур. 1795, † 1862), польський фізіолог і етнограф, подорожував на кошт варшавської едукативної влади пять літ по Словян-

щині, бажаючи тим способом приготувати ся на професора славянських мов в варшавському університеті. В Празі запізнав ся він з В. Ганкою, навязав з ним дружні зносини і потім вислав йому в своїй подорожі досить подрібні справозданя. Лист, в котрім подане справозданє з подорожи по Словаччині, писаний з Відня. До „Lud-y“ подав його покійний Е. Єлінек.

„З Нітри, пише Кухарский, завернув я умисно до Egyhazas Matyóth, щоби познакомити ся з Тапліцом. В тих сторонах визначає ся словацька мова своєю оригінальністю. Многим особливим річам не міг я надивувати ся. Для граматики словацького вони дуже важні. Матерія язикова майже польська, форма коли не чеська або моравська, то руська. Спосіб виговорювання деяких звуків властивий лишень їм одним“.

„Ідучи зі Шавниці на північ що-раз глибше в Карпати на Банську Бистрицю і Роженберг в столиці Ліптавській надібав я знов тут мову дуже відмінну. Слова і вислови ані польські, ані чеські, але мимо того многим Словакам незнамі. Дивна річ, що зараз на перший вид достеріг я подібність тутешньої мови з мовою Лужицьких Сербів. Дальше до столиці Оравської і вже на самій Ораві можна почути слова чеські, польські і правдиві словацькі, так що обізаному з тими мовами не трудно осудити, що язик словянський тих околиць не повстав виключно з зіткнення язика чеського з польським, але що то язик оригінальний, славянський язик мабуть старої великої Хорватії, але відмінний від старословянського язика Кирила і Методія“.

„Власне в полудневій часті Спіжу починає ся твердий диялект польсько-словянський. Твердий кажу, бо намість чесь. *t'* або польського *é* уживають *ц*, намість *d'* або *dž*, твердого *дз* і т. д.¹⁾ На Спіжу починають ся також оселі Руснаків, що тягнуть ся що-раз густійше на схід, але мова виробляє ся тут одна, польсько-словацька і Руснака не розуміє ся тут инакше, лише як вірника церкви словянського обряду східного злученого з зверхністю західною. Се так звані уніяти, у котрих набоженство відбуває ся в старословянській мові. Проповіди, які у них рідко бувають, залежуть від проповідника; він, коли є родом з тих околиць, говорить до народа з польська по словацьки²⁾, коли же

¹⁾ Такі самі признаки має диялект, яким говорять Русини, що через зісловачене становлять немов перехід від Русинів до Словаків. Очевидно тут подано за мало тих признак, щоби на їх підставі можна як небудь заденцидувати.

²⁾ Автор хоче конечно в тих околицях добачити вплив польський і все виїздить з ним на верх; тимчасом, коли вплив польський був в тій околиці, то мінімальний і на його підставі не можна цілковито називати тамошній диялект польсько-словацьким.

є родом з Марамороської столиці, де вже говорять по руськи¹⁾, мусять пословачені Русини слухати руської проповіді.

З Кешмарку, де я відвідав пп. професорів Славковского і Бенедиктого, пустив ся я на Левочу аж до Кошиць. Тутешні пп. академіки не вміли мені нічого розказати про Сотаків²⁾, але чуючи про них дещо від пастора Сандора в Левочі³⁾, удав ся я до Пряшова і відвідав тут уніяцького єпископа Тарковича. Поважний той старець почув величезну радість з причини моєї подорожі. Допитував ся про о. Добровського. Від Бардичева їхав я все в Угорщині Карпатами на Гуменне, Унгвар, Мункачово⁴⁾ аж до Густа в Марамороській столиці, відкрив *hanc terram incognitam* Шафарика і найшов надто чесного і ученого мужа в Унгварі в особі уніяцького пароха о. Лучкая, котрий задумує, за охочений мною, описати всьо-те, що ми з словянського погляду хотіли би знати про Руснаків Угорських. Сам списав я, що міг. Словаків пр. під Татрами називають спіські Німці Вінадами. Одна Німка, коли я до неї заговорив по словянськи, відповіла мені: *nichts windisch!* Вкінці дослідив я тут ґрунтовно, що то є Сотакі і переконав ся, як дивно недорічні річі плетено до тепер про них. Я дав про них статю (де вона?) Колярови. Що до язика руснацького, то в самій столиці Марамороській є він троякий⁵⁾. Ті що живуть на границі Галичини прозивані Росіянами⁶⁾. Тих, що живуть в глибині краю, прозивають другі Бляхами.

В цілім протягу моєї подорожі, не багато находячи літератури і рукописів, збирав я всюди тим пильнійше пісні народні (деж вони?), слідив оселі словянські і обичаї так, що моя подорож важна і з погляду лінгвістичного і етнографічного.

1) З сього видно, що автор мало знав руську мову, коли зо Спіжу зайшов до Марамороша і аж там найшов руську мову; як звісно, се послідний комітат висунений на схід, в котрім живуть Русини; всі інші стоять на захід. Навіть мадярські офіціальні статистики не заперечують того.

2) Сотакі то Русини, що намість „що“ говорять „со“. Мимо дальшого, що говорять про них Кухарский, він не зачисляє їх до Русинів.

3) Інтересно було б дізнати ся, чи між Сотаками нема Протестантів і кілька.

4) То дивне, що тут Кух. не дізнав ся нічого про Русинів; а прецінь Лучкай, з котрим Кухарский запізнав ся, міг його добре поінформувати в сій справі.

5) Справді в Марамороші є три діалекти, що ріжняться від себе вимовою корінної букви „о“. Її вимовляють як і (віл), ѱ (німецьке, віз) і у (вуз). На заході (Земплин) є діалект о (воз).

6) Такого не чув я нігде в своїй подорожі по Угорській Русі. Натомість загально знане, що Угорські Русини Галицьких прозивають „Поляками“ тому, що вони з „Польщі“ (давньої).

„Стан спеціально Руснаків оплаканий¹⁾. Всіх тутешніх Словян Німці старають ся опімежити, а Маляри омаляризувати. В Левочи сказано мені виразно: Die slowakische Sprache soll ausgerottet werden“.

Жаль, що до тепер так мало людей вступало в сліди Кухарського і так мало цікавило ся угорськими Русинами, бо досліді збирані між ними чи то для лінгвіста чи то для етнографа могли би виказати величезні результати.

В. Гнатюк.

А. Баловъ — Къ вопросу о характерѣ и значеніи древнихъ Купальскихъ обрядовъ и игрищъ (Живая Старина, 1896, ст. 133—142).

Афанасєв, написавши обширну працю п. з. „Поэтические воззрѣнія Славянъ на природу“ став ся загально звѣстним, як оден з найбільших прихильників мітольоґічної школи. Праця його стратила нині своє значіння, чого й можна було сподівати ся по її фантастичних, часто нічим не попертих виводах і теоріях. В праці тій старав ся Афанасєв пояснити між иньшим і свѣто Купала. Але поясненя його не подобало ся д. А. Балову і в статі наведених під повисшим наголовком старає ся він подати своє поясненя. Се і не було би зле, противно, колиб лишень д. Балов не зносив ся під небеса на крилах фантазії, але тримав ся землі і ходив по ній як кождий другий чоловік. Колиж бо він робить инакше. Не годить ся з Афанасєвим, але йде його слѣдом і намагаючи фантазїєю, пояснює обряд Купала.

Афанасєву здавало ся, що празник Купала свѣткуювали на честь повороту сонця з літа на зиму, а разом з тим злучували думку про замираня плодотворних сил природи. Д. Балову здає ся, що „не думка про замираня сил природи лучила ся з празником Купала і забавами, не проводи літа представлявали вони, противно, з ними лучила ся гадка про повну, цілковиту побѣду свѣтла над тьмою, тепла над холодом, про повне утвердження свѣтлыми богами свого благодатного царства; з празником тим лучила ся думка про свадебну злуку змужнілого сонця з зорею“. Тут нема що казати: справа в обох разях добре пояснена. Дальше Афанасєв найшов в купальній пісні слова:

Въ озерѣ самъ богъ купався,
Съ дитками су дитками.

По довгих дослідях дійшов до того, що се ніхто другий, лиш Свѣтовид. Д. Балову видало ся знов се неправдивим; він почав над ним

¹⁾ Видно, що се не нова історія і що вона тягне ся від давна.

застановлювати ся і дійшов до того, що тим богом було — сонце. „Бог, що купав ся в озері, то сонце, божество Словян.

В купальній пісні ми находимо просто указку на се:

Ой за гаєть, за Дунаєть,
Тамъ Ивасьо конемъ грає
Зъ підъ Ивасьця сідло сяє“.

У д. Балова ніхто не міг бути тим Івасем — про живу особу нема що й думати — лиш сонце, особливож коли сідло сяяло... бо звичайний, смертний чоловік не міг такого роздобути! Але ще не кінець на тім: „Міт сей повстав по всій правдоподібности тоді, коли наші предки погани проживали на берегах більшого озера, а може бути і моря, що лежало від них на північ (навіть напрям знає сказати!). Того озера або море згадує ся постійно в більшости купальних пісень:

Коло води - моря ходили дівочки,
Коли Мареночки — Купало!“

Також переконуючий доказ, особливо коли згадаємо, що у нашого народа кожда річка — Дунай, кожний більший збірник води — море.

Дальше: В часі празника Купала сонце стоїть в самих розцвіті своєї сили; воно тоді сьвітить найдовше, гріє найбільше і т. д. В тім самим часі відбуває ся найбільше (?) весіль на землі між людьми... Якжеж могло би бути, щоби весіля людські не мали жадної звязи з празником Купала? Отже мають. Празник Купала є также весіля сонця в зорею.

Я не хочу розлучувати сих женихів, коли вони вже поженили ся, замічу лишень, що автор сильно помилив ся, думаючи, немов то найбільше вінчань відбуває ся в часі коло Івана. Я не маю під рукою дат статистичних, але з обсервації знаю, що найбільше вінчань у селян буває в осени, а найменше на весні, на передновку. Колиж се правда, то що тоді з вінчанням сонця в зорею? Чи й воно не посує ся на осінь?

В деяких місцевостях є звичай, що молодята перед вінчанням купують ся. Очевидно, що і се мусить стояти в звязи з сонцем: Сонце женить ся в зорею, тож мусить викупати ся вперед, від чого і празник зве ся празником Купала. Ідім дальше: існує декуди в народі повірка, що не можна купати ся до Івана. Звідки ся повірка? Звідти, що гріх осквернювати купанням води, в котрих повинно обмити ся божественне сонце. За те по обмиту сонця купіль стає ся не лишень дозволеною, але навіть цілючою, бо води, посвячені сонцем, получают цілючу силу. Отже не треба глядати жерела повірки приміром в тім, що до Івана може

бути ще зимна вода, то хто купав би ся до того часу, мігби захо-рувати; не треба покликувати ся на аналогію иньших подібних віро-вань, пр. чому до Спаса не можна їсти овочів — лиш вірити в те, що автор каже. Цікаве знов лиш се, що є села, в котрих молодята не лишень не купають ся перед вінчаням, але навіть постаріють ся, пімруть і не купають ся, і то по просту тому, що не живуть над рікою і не мають в чім купати ся, а штучних купелів або не знають, або не хотять робити, а про те обходять обряд Купала. Щож тоді зробити з теорією д. Балова?

Взагалі д. Балов має то за собою, що потрафить річ ясну затем-нити, а роз'яснити не потрафить хотьби трошки притемнену. Класичним приміром того може послужити отся пісня:

Иванъ да Марья
На горѣ купали ся:
Гдѣ Иванъ купався,
Берегъ колихався,
Гдѣ Марья купалась,
Трава разцѣлалась.

Отже імена Іван і Марія, то незвичайні тут, от як хотьби Максим та Парашка, але то конечно сонце і зоря. Чому — не знати. Щож сказав би д. Балов, коли найшов би от хоть би таку пісню:

Сонце низенько, вечер близенько,
Вийди до мене моє серденько;
Вийди до мене зоре ясненька,
Вийди до мене любко миленька і т. д.

Зробив би її напевно наскрізь мітичною, тим більше, що тут при-ходять слова: сонце, зоря; а вонаж звичайна собі любовна пісня. Д. Ба-лов видно не знає, що наша народна поезія любить брати незвичайно много образів і порівнянь з природи, котрі ніяким чином не можна від-носити до мітології; доказом того — наші коломийки. Чому до них не сягнув він, та з Івана і Марії, звичайненьких людей, поробив сьвітла небесні.

Автор любить ся незвичайно у всяких „сходствах“; через те вина-ходить їх навіть там, де вони не можуть бути. Тому „сходство между Купальскимъ и свадебнымъ обрядомъ“ „весьма разительно“ у нього; ко-лиж подібне, то мусить мати і закраску мітичну. Якже би в такім роді пояснював д. Балов такі факти, як перебирання женщин на весільох за мужчин, перебирання хлопців на „біді“ в часі великодня і т. д. Певно звертав би ся зараз до мітології. Тимчасом тут маємо зовсім простий

факт такий як видимо у інтелігенції при різних забавах, особливо ж мішаних, де приходять мужчини і женщины. Люди хочать бавити ся, а щоб забаву веселійшою зробити, перебирають ся за різні сьмішні постати. Мітольоії там жадним чином домацати ся не можна.

На закінчення замічу ще, що автор уважає русалки за душі умерших і з того виводить знов теорію; правда, в деяких околицях вірять в се, але в других вірять, що се богині, котрі не з умерлих поставали, але так сотворені були богами (Буч. пов.). Через се теж упадає теорія авторова як і многі иньші.

В. Гнатюк.

А. Н. Афанасьевъ — Народныя русскія сказки. Москва, 1897 том I ст. LI+351+3 таблиці рисунків, том II, ст. 445+XXIV.

Найбільший збірник російських народних казок А. Афанасєва для нас інтересний тим, що містить в собі багато казок українських і для того конче потрібний для кожного українського етнографа, був дотепер неприступний, бо вийшов зовсім з продажі. Звертаєм увагу наших читачів, що сего року вийшов він новим, третім виданєм накладом фірми Ситіна в Москві по дуже приступній ціні (3 рублі) в двох компактних томах, що містять в собі чотири томи попереднього виданя. Том I попереджений коротким вступом і біографією автора, до другого тому доданий показчик власних імен і короткий показчик річевий, що становить якусь середину між показчиком річевим та показчиком мотивів; біографію і показчик зладив А. Грзуїнський.

Г—а.

Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków, 1896, т. I, X+108+425+XII.

Краківське видання Zbiór wiadomości do antropologii krajowej закінчило ся на XIX томі і місце його заступило ново виданне тієїж антропологічної секції краківської академії, заголовок котрого ми подали вище. Не можемо сказати, щоб ясні були мотиви такої відмінн, щоб нова назва мала більший *raison d'être*, тим більше що плян і уклад зівстав ся той самий, але у всякім разі жичимо новому виданю широкого розвитку й більшого наукового успіху.

Застановимо ся на тих матеріялах й розвідках першого тому, що мають певну цікавість для нас. Д. Талько-Грінцевіч, відомий попередними працями що до української антропології, умістив (39—94) розвідку про

фізичну характеристику українського люду на Поділю. Автор робив власні спостереження на 251 об'єктах (по його поділу — 130 властивих Подолян і 121 Побережан), по літам більшість падає на вік від 20—29 (18,4%) й на вік від 30—49 — 26,4%; для порівняння автор наводить загальні числа для інших етнографічних груп з різних праць.

Друга праця, що має для нас цікавість — се *Poszukiwania archeologiczne w gub. Mohilewskiej* — Н. Cercha (94—108 з карткою). Автор подає не тільки власні спостереження в пов. Рогачевським, Биховським й Могилевським, але нотує деякі цікаві річі в приватних колекціях напр. п. Хмізовскої в Старгороді. Не можна сказати, щоб праця автора дала якісь визначні результати; деякі з могил нічого в собі не мали, а деякі розкопано ще раніше іншими цікавими людьми; між знахідками автора нема нічого надзвичайного, щоб звертало на себе велику увагу. Знахідки передано в археологічний музей Краківського університету, а 18 малюнків автор подав на окремій картці, доданий до тому.

В відділі етнографічним занотуємо материяли Н. Ціммерової: *Dumki i pieśni ludu ruskiego z Zadnieprza* (363—380). Трохи робить отця стаття неприємне враження в поважнім науковім виданню. Хиби транскрипції виявляють недбалість чи недосвідність; до материялів не додано якоїсь вступної статі, нема заміток чи варіантів (бо не можна лічити одинокі замітки під N 29); поділ пісень зроблено недокладно. Не будемо довго застановляти ся на отсих материялах, але подаємо кілька прикладів: а *terépa drúchu swàta* (367); *lúczszeb búło ne znà-tijsia* (368); *spihknùlasia* (370); *krùchom* (371)... До пісні N 6 подано замітку *chystu — sensu (!?)*. В піснях N 13 і N 20 ми зустрічаємо знак питання *zamyszłaty (?)* й *szatkùje (?)*: певно се наслідки не докладного знання мови чи транскрипції. Варіанти до пісень дуже-б було легко знайти по інших збірниках, наприклад до N 2 чи до N 11, 19, 23; себ було-б цікаво й взагалі для порівняння пісенних мотивів, а потім і для того, що таким робом в піснях NN 2, 3 й інших виявив ся вплив в українській пісенній літературі великоросійських фабричних і жовнірських пісень.

До тому додано невеликий витяг з справоздань діяльності комісії в 1895 р.; тут ми знаходимо між іншим коротеньке справоздання з статі д. Деметрієвича про доісторичну Галичину — для *Oesterreich in Wort und Bild*, й інших більш чи менш цікавих рефератів членів і висловлених ними desiderat-ів в сфері наукової діяльності комісії.

О. Г—ий.

Rocznik kółka naukowego tarnopolskiego za rok 1892, Тернопіль, 1892, ст. 146; теж за рік 1893, Терн., 1894, ст. 179; теж за рік 1895, Терн., 1896, ст. 232.

На з'їзді істориків в 1890 р. у Львові піддано гадку закладати цю менших містах наукові кружки. Сею гадкою переняв ся Др. Ян Ленек і поборовши різні перепони заложив в Тернополі науковий кружок, що має розбуджувати і піддержувати науковий рух і досліди над минулим і теперішнім станом Тернополя в кождім напрямку. Діяльність свою проявив кружок на зверх виданєм річника, де містять ся праці членів кружка. Публікації кружка замітні, крім утраквістичного свого характеру, ще й тим, що знаходимо в них і жерельний матеріял.

В першім річнику надруковано статут кружка. Виймаємо з него дещо інтереснійше.

Сказано там, що кружок складає ся з двох комісій: історично-літературної і природописної.

Перша комісія оголошує документи, що переходять ся в місцевих архівах, по сільських церквах та у приватних осіб; самостійні праці членів оперті на тих жерелах і т. н. Друга займає ся дослідями фавни, фльори і т. н. Тернопільщини. Аби лекше і скорше осягнути сю задачу, оголосив кружок квестионар, де подано рзди і вказівки для тих, що хочуть підпомагати членів кружка збиранєм сирових матеріялів і подаванєм потрібних відомостей про різні околиці Тернопільщини.

Дальше публікує Др. Ленек 21 привілей надані Тернополеви королями, его властителями і австрійським цісарем Фердинандом. Найстарший привілей — Жигмонта Августа з 1550 р., а останний цісаря Фердинанда з 1844 р. Документи з польських часів можна поділити на три групи: документи, що 1) надають полекші містови і признають ему різні права; 2) реґулюють обовязки підданих; 3) затверджують надані попередно привілей. Документи першої групи походять головню від Жигмонта Августа, другої від властителів Тернополя, а иньші від різних королів і властителів. З часів австрійських с. є. від часу прилученя Галичини до Австрії в 1772 р. є лише три документи: цісар Фердинанд уставляє в Тернополі ярмарки і надає герб містови, третій — се контракт купла і продажі, де Тернопіль викуплює ся від свого остатного властителя Туркула. Годить ся тут зазначити, що Тернопіль мав маґдебурське право, але міська самоуправа була вкорочена волею властителя. Від рішень маґістрату був відклик до властителя міста без дальшої апеляції.

Опис тернопільського ставу подає д. Гутвіпський, де займає ся топографією, фавною і фльорою сего ставу.

Тернопільське підсонне (клімат) описує д. Затке на підставі 24 літних обсервацій.

Далі знаходимо монографію д. Фінкля: Місто Тернопіль в 1672 р. Автор користувався головно дневником Ульрика Вердума і інвентарем міста Тернополя, що його споруджено в згаданім році на приказ Войцеховського, тодішнього адміністратора тернопільських дібр.

Сей річник кінчить стаття в руській мові д. Матвієва п. в. Причинок до етнографії галицького Поділля, що містить в собі етнографічний матеріал, зібраний д. Волод. Лучаківським в селі Должанці Тернопільського повіту. Зібрано там повіря і пересуди нашого люду про чорта і про смерть, зі вступом д. Матвієва.

З уміщеного списку членів довідуємося, що кружок мав їх в першім році свого існування 73.

Вкінці уміщено копію мапи міста Тернополя д. Шварценберга споруджену з мапи нарисованої окружним інженером в 1797 р.

Другий річник розпочинає стаття д. Ноґая про Микулинець. Се містечко заложила в самім кінці XVI ст. Анна з Сінявських Йорданова на підставі привілею Жигмонта III з 1595 р., а вже в 1674 р. спалили єго Турки. Після сего нещастя Микулинець не могли піднести ся довгий час. Аж з переходом в посідає Людвіки Потоцкої настала ліпша доля для Микулинця. Се нова властителька занялась щиро долею свого містечка. На її просьбу надав Август III Микулиням маґдебурське право, а вона сама з'організувала міські цехи так знаменито, що микулинська організація служила за взір иньшим містам. Дальше подані два документи Потоцкої. Одним, де наведений увесь королівський привілей, заводить вона, на підставі сего привілею, міську управу, а другим організує цехи. Оба сі документи інтересні для пізнання життя і організації міщанства.

З черги йде друга праця того самого автора п. в. Парохияльний костел в Тернополі фундації Томи і Катерини Замойських. Тернопіль мав вже від самого заложення костел, але мабуть дуже малий, отже Замойські рішились вибудувати новий костел, аби вдоволити вимогам парохія. Се стаття для нас не інтересна.

Потім ширша стаття о. Петра Білинського в руській мові — Тернопіль і єго околиця. Автор подає в першій частині своєї праці лише історію міста Тернополя.

Далі коротенька стаття д. Гутвіньського дає загальний погляд на гільони околиць Тернополя і Теребовлі. В часі своїх прогульок зібрав він 753 відмін і 120 родів сеї рослини. Між иньшими знайшов він форми

доси ще ніде не відкриті і не описані. Автор каже, що рисунки і опис цих рослин подасть в спеціальній розправі фізикографічної комісії академії наук у Кракові.

Д. Затке обговорює залежність теплоти в місяцях і порах року в Тернополі. Він користувався в своїй праці тернопільськими спостереженнями з остатніх тридцяти років і записками в Кракова, Варшави, Прешбурга і ин.

Опис Кутковецького ліса подав д. Шнайдер. Є там докладно списана рости́нність і топо́графія сего ліса.

В особній статі представив д. Кобак стан пасічництва на Поділю. Автор дає історичний погляд на сю важну галузь господарства. Найперше обговорює примітивну господарку наших пасічників, дальше зворот у пасічництві від виступу кс. Джержона і д. Любенецького. Сей останній був і добрим теоретиком і добрим практиком. Дальше говорять д. Кобак про значіне пасічничої школи д. Любенецького для піддви́гнення і раціональної господарки в пасічництві. На думку автора, причиною упадку нашого пасічництва є неуки-пасічники. Справоздане і спис членів кінчать сей річник.

В третім річнику д. Гуржицький помістив документи спору про Тернопіль в 1690 р. Історія сего спору така: Катерина кн. Острозька внесла тернопільські добра в дім Замо́йських. По смерті Замо́йского повстав спір за Тернопіль межі его жінкою Мариєю Казимирою, що вийшла в-друге за Яна Собеского, і потомками Йоанни Конецьпольської, молодшої его сестри. Замо́йський обезпечив своїй жінці т. зв. іуга ихогєа на тернопільських добрах. По смерті першого мужа королева не діставала доходів від властителів, повстав спір, бо претенсії королевої з часом зросли і Тернопіль признано їй на власність. При нагоді передачі цих дібр Марії Казимирі в 1690 р. зроблено інвентар, де докладно описано місто і замок тернопільський та иньші менше важні річи. Сей інвентар і рішенє трибуналу, де присуджено Тернопіль королеві, наводить автор в цілости.

О. Білинський в другій частині своєї праці: Тернопіль і его околиця подає історичні записки про околицю сего міста. Не входячи в виводи автора, наведемо деякі з поданих ним відомостей. На полях с. Білої є камені звані „бабами“, що походять мабуть з дуже давних часів. Одні білецькі поля називають ся Бокові, отже автор здогадує ся, що тут саме була місцевість „Биковени“, про котру згадує ся в Волинсько-галицькій літописи. В Шляхтинцях є кєрниця гетманська. Народний переказ говорить, що в Чернихові був монастир і церква і дійсно селяни внорюють до нині на тім місці різні старинні річи і кістяки,

бо давнійше кладовища були коло церков. На думку автора було там і місто Бозьк, що про нього згадує ся в літописи під 1209 р. Назва села Городищів походить від того, що до сего місця простягав ся город (місто) Бозьк. Під Носівцями, як свідчать записки на псалтирі в тамшній церкві, побороти козаки в 1733 р. Поляків. Ся друга частина статі д. Білинського не визначає ся науковою строгістю, автор наводить інтересні народні перекази, але на сій підставі ставить нераз дуже смілі здогади. До сеї статі додав о. Білинський табелю про стан шкіл залозецького декапату в 1818 р. На двацять три села наука відбувала ся в 12-ти. Всюди учив дяк в своїм помешканю. Науку побирали лише хлопці. В ні одній місцевості не було ані школи, ані шкільного фонду¹⁾.

Д. Затке описав в ширшій статі тернопільський повіт з погляду географічного і статистичного. В першій частині своєї праці обговорює автор положене, простір і границі повіта, загальний вигляд, наводнене, географічне розміщене осад, підсоне, людність повіта і его поділ. Далі веде автор річ про комунікацію, господарські відносини, плоди природи, промисел, торгівлю і стан просвіти. В другій частині говорить ся про кожду місцевість в Тернопільщині з окрема. В близший розбір праці не входимо, бо вона була вже докладно обговорена в т. XVIII Записок.

П. Р.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1896: Вѣстникъ Европы.

Русская Мысль.

Сѣверный Вѣстникъ.

Русское Богатство.

Русское Обозрѣніе.

Варшавскія университетскія извѣстія.

Ученыя записки имп. юрьевскаго университета.

Ученыя записки казанскаго университета.

Журналъ Министерства Народ. Просвѣщенія.

Богословскій Вѣстникъ.

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости.

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости.

¹⁾ Див. висше осібну рецензію на сю працю о. Білинського.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости.
 Археологіческія Извѣстія и Записки.
 Чтенія Общества Исторіи и Древ. Россійскихъ.
 Историческій Вѣстникъ.
 Русская Старина.
 Русский Архивъ.
 Извѣстія Отдѣленія Русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ.
 Русский филологіческій Вѣстникъ.
 Этнографическое обозрѣніе.
 Живая Старина.
 Ateneum.
 Biblioteka Warszawska.
 Przegląd polski.
 Przegląd powszechny.
 Przegląd naukowy i literacki.
 Kwartalnik historyczny.
 Wisła.
 Lud.
 Przegląd prawa i administracyi.
 Archiv für slavische Philologie.
 Zeitschrift für österreichische Volkskunde.
 Mélusine.
 Bessarione.

Dr. Lubor Niederle — O původu Slovanů. Studie ku slovanským starožitnostem, 1896.

В. М. Флоринскій — Первобытныя Славяне по памятникамъ ихъ доисторической жизни. Опытъ славянской археологіи, I і II, 1896.

Ө. Г. Мищенко — Этнографія Россіи у Геродота, 1896.

— Извѣстія Геродота о виѣ-скинскихъ земляхъ Россіи, 1896.

Курганъ Карагодеуашхъ, изслѣдованія А. Лаппо - Данилевскаго и В. Мальберга (Матеріалы по археологіи Россіи, издаваемые императорской археологической комиссіей — Древности Южной Россіи), 1894.

П. В. Владиміровъ — Введеніе въ исторію русской словесности, 1896.

А. И. Соболевскій — Изъ исторіи русскаго языка, 1897.

А. М. Павлиновъ — Исторія русской архитектуры, 1894.

Ө. И. Леонтовичъ — Одинъ изъ вопросовъ западно-русской старины, 1896.

Dr. Antoni Prochaska — Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly, 1896.

A. Lewicki — Sprawa unii kościelnej za Jagielly, 1897.

Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. 95, 1895.

Древнерускія сказанія о птицахъ, сообщеніе Хрусанеа Лопарева, 1897.

Dr. Antoni Prochaska — Unia brzeska, 1896.

П. Бѣлвинскій — Тернопіль и его околиця, 1895—6.

М. Н. Бережковъ — Георгій Конисскій, какъ проповѣдникъ, 1895.

И. Среблицкій — Къ біографіи Георгія Конисскаго, 1895.

Stanisław Schnür-Pepłowski — Teatr polski w Galicyi wschodniej, 1894.

— Bogusławski we Lwowie (Ustęp z dziejów sceny polskiej) 1795—1799, 1895.

Dr. Bronisław Czarnik — Korzeniowski i teatr lwowski (1822—1844), 1896.

Michał Rolle — Seweryn Malinowski, kartka z dziejów sceny polskiej na wschodnich kresach, 1896.

Э. Фовъ-Штернъ — О поддѣлкѣ предметовъ классической древности на югѣ Россіи, 1896.

Andrzeja Kucharskiego relacya z naukowej podróży po Słowacyi (Spiżu) 1827 roku, 1896.

А. Баловъ — Къ вопросу о характерѣ и значеніи древнихъ купальскихъ обрядовъ и игрищъ, 1896.

А. Н. Афанасьевъ — Народныя русскія сказки, т. I—II, 1897.

Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, т. I, 1896.

Rocznik kółka naukowego tarnopolskiego za rok 1892, 1894, 1896.

Від Редакції.

В інтересі чистоти й одностайності мови в „Записках“ Редакція дозволяє собі дати під увагу ш. співробітників деякі замітки в сій справі.

1) Народня мова *наша* (як і всяка) в складні воліє злуку як підпорядкованне гадок (coordinatio як subordinatio); тож останнім треба користатись лише стільки, скільки вимагає того докладність вислову.

2) Предметові гадки (constructio passiva) дуже часто заступають ся в ній підметовими (с. activa), особливо характерні такі impersonalia: його кликано, занесено і т. и.; abl. instrumenti уживається частіше (стіл зроблений сокірою); abl. auctoris (зроблений ним) — досить рідко; але вже цілком неможлива конструкція: зроблений через кого.

3) З дієприкметників (participia) народня мова уживає охоче форми на *ний* (*тий*), на *вши* і *чи* (зроблений, зробивши, роблячи); форми на *вший* і на *мий* не уживають ся майже зовсім (хіба взяті з церковного, як: померший); форми на *чий* уживають ся лише тоді, як вони втратили значінне дієприкметника і стали простими прикметниками (маючий = багатий, летючий = що може літати, цілющий etc.).

4) Гадки відносні (relativa) найліпше в народнім дусі підпорядковують ся з *що* (чоловік, що мене стрів); *котрий* майже завсіді interrogativum, надзвичайно рідко relativum; *такий* уживається як correlativum до який. Трудности часом можна добре обминути перейшовши на злуку гадок (coordinatio).

5) Прикметник (adjectivum) лежить звичайно перед іменником (substantivum), а не після нього, хіба на прикметник кладеть ся особливий натиск або він стоїть в присудковім (praedicativ'нім) значінню.

6) Противить ся нашій мові уживання *проти* (против) в 3 відмінком (против кому, треба: проти кого; *проти* здається частіше уживається як *против*).

7) Не годить ся теж *після* = secundum (після його гадки, треба: на його гадку, кажу се за Шекспиром, по (?) закону); в народній мові *після* уживається для означення часу.

8) *Через* не треба уживати в отсих сполученнях: Гайдамаки через Шевченка (треба: Гайдамаки Шевченка), не спав через цілу ніч (не спав цілу ніч); я прийду через три дні — здається, що й се не народне. Натомість добре: се сталося через тебе, переліз через паркан.

9) В народній мові найчастіше: говорити про кого, книжка про що, рідше: *о* кім, *о* чім.

10) Зовсім противні їй сполучення: просити *о* що, іде *о* що, ходить *о* що (не: я прошу о зменьшення числа годин, але: прошу зменьшення числа годин, або — зменьшити число год., не: іде о то, але: важно от що).

11) Так само противні сполучення: *в* той спосіб (треба: таким способом, так...), *в* тій цілі (з тим щоб).

12) Не повинно уживатись *а* для сполучення (не релігія *а* наука, але: релігія і наука).

13) Не повинно говоритись: дасть ся зробити (можна зробити), дає ся відчуті (дає себе відчуті).

14) Форма: буде мусіє зробити — не народня (повинний буде зробити).

15) Коли стрічають ся разом *що* і *щоб*, можна обминути сю стрічу уживаючи замість *щоб* -- *аби* (чисто народне).

Редакция уважає одинокою дорогою до розв'язання суперечних справ в нашій лексиці, морфології й складні — громадженне спостережень над народньою мовою в околицях, де вона не поспована чужими впливами. Радо приймаючи всякі вказівки, оперті на таких спостереженнях (при тім мають бути подані тексти, а при друкуванні матеріялі — цитати), вона заравом виключає всяку полеміку теоретичну або оперту на літературних утворах.

NB. До річи — Редакция просить вп. робітників в своїх рукописях робити маргінеси і не писати занадто густо.